

૧૮૭૫.૧૧.૧૦

કેવલેશી વિવાહના પ્રમાણના મહત્ત્વે ૩ હે.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

ત્રિતિય ભાગ.

IV-
922
સં. ૧૦ ૧૯૨૨

10-1922
સં. ૧૦ ૧૯૨૨

60

સંપાદક
વેદશાસ્ત્રી સામગ્રહાસ સેવકરામ.

૧૨૩૫૨

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૬૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગં. ૧૫૦૦ ગાજુદી

વિષયક્ર: ૬૬ .

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા-મણિ : કો.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

ભાગ ત્રીજો.

વૃદ્ધશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

(પશુ ચિકિત્સા, આકાશવાણી, પક્ષેય ચિકિત્સા, પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ, અમુક રત્નહાર, ચિકિત્સાતત્ત્વસુધાસિંધુ વિમેરેના કર્તા.)

વડાગામ-વાયા-તલોદ-ગો. ૫૦ રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હક લેખકે પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

શોધિતવર્ધિત દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રત. ૧૦૦૦ [ઈ. સ. ૧૯૨૨

કિંમત { કાચા પુડાના રૂા. ૦-૧૦-૦ } પોષ્ટેજ બુટ.
{ પાકા પુડાના રૂા. ૦-૧૪-૦ }

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૩૪૨

અમદાવાદ—શાહાપુર નવી પોળમાં આવેલા શ્રી “પ્રભુહિતાર્થ
મુદ્રાલય” ગ્રંથમાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપ્યો.

પ્રથમાવૃત્તિની ભૂમિકા.

કુદરતનો એવો નિયમ છે કે એક દેશમાં પેદા થયેલાં પ્રાણી-
ઓને જેમ ખીજ દેશનાં હવા, પાણી, અન્ન વિગેરે જોડાએ તેટલાં
માદક આવતાં નથી, તેવીજ રીતે ઔષ્ધોં-પણ અનુકુળ થતાં નથી;
અને તેથી દરેક દેશ નિવાસીઓના માટે અતિ અગત્યની ખીજ ચી-
જો જેમ તેના દેશમાં નિર્માણ કરેલી છે, તેવીજ રીતે જો, તે દેશમાં
ઉત્પન્ન થતાં દરદો નાણુદ કરવાની ઔષધિઓ પણ તેના પોતાના
જ દેશમાં ઉત્પન્ન કરેલી છે. કુદરત એવી નિર્દય અથવા જડ-
મતિ યુક્ત નથી, કે એક દેશમાં જો જાતનાં દરદો ઉત્પન્ન થતાં હોય
તેની નિવૃત્તિનાં ઔષધો ખીજ દેશોમાં નિર્માણ કરે કે જેથી દુઃખે
રીખાતાં મનુષ્યાને પોતાના વ્યાધિઓનું શમન કરવાને માટે અન્ય
દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે, અને ત્યાંથી જો યથા સમય ઔષધ
ન આવી પહોંચે તો વિશેષ કष्ट સહન કરવું પડે.

કેટલાંએક મનુષ્યો માને છે તેમ જો કે કેટલાંએક વિદેશી ઔ-
ષધો વિશેષ ચમત્કાર બતાવતાં હશે, તથાપિ તેઓની અસર માત્ર
નવિન દરદો ઉપર છુમંતની માદક શયુ માટેજ છે, પરંતુ જડ બાકી
બેઠેલાં જીર્ણ દરદોની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ તો કેવળ સ્વદેશી ઔષધો વડે
જ થઈ શકે છે એ વાતની સત્યતા ચિકિત્સા વિદ્યામાં પારખત થયે-
લા અનેક સમર્થ વિદ્વાનો નિબંધખાતપણે એકે અવાજે સ્વિકારે છે.

લંડનનો એક સુપ્રસિદ્ધ ફીઝિશિયન જણાવે છે કે:—

It is probable that every country spontaneously affords remedies for those diseases from which the inhabitants most frequently suffer, and that in the course of time, many of our exotic drugs will be superseded by others which are growing so to speak under our very nose.

દરેક દેશમાં જે જાતનાં દરદોથી તે દેશના નિવાસીઓ વારં-વાર પીડાતા હોય તે દરદોના માટે ઉપાયો પણ તેજ દેશમાંથી મળી રહે એ સંભવિત છે, અને તેથી સમય જતાં આપણાં ઘણાં એક દેશી ઔષધો નીકળી જઈને તેઓની જગ્યાએ આપણા નાક આગળજ ઊગતી વનસ્પતિઓ દાખલ થશે.

આપણે જોયકાસન મુકરજી કહે છે કે:—

Might we not assume that the medical Drugs of a country are especially curative to the diseases which are fostered and generated on it?

જે જાતના દરદો જે દેશમાં ઊત્પન્ન થતાં હોય તે દરદોને ખાસત્યે દૂરીને તે દેશનાં ઔષધો મટાડી શકે છે, એ વાત આપણે શા માટે નહિ માનવી જોઈએ?

સુપ્રસિદ્ધ પ્રાણાચાર્ય મહારાજા વાગ્બટનો અભિપ્રાય સમજાવતાં એક અમેરીકન ડૉક્ટર જણાવે છે કે:—

The most suitable and beneficial drugs is that which is indigorous to the country to which the person using it belongs.

દરેક દરદના માટે વધારે અનુકુળ તેમજ ગુણકારી ઔષધ તો તેજ છે કે દરદી જે દેશનો હોય તે દેશમાંજ જે ઔષધ ઊત્પન્ન થયેલું હોય.

આ અભિપ્રાયો ઉપરથી દરેકની ખાત્રી થશેજ કે ભારતનિવાસી જનોમાં ઊત્પન્ન થતાં દરદોની નિવૃત્તિ માટે તો હમેંશાં આ દેશની વનસ્પતિમાંથી બનતાં ઔષધોજ વિશેષ ગુણુપદ્ધ છે, અને તેથી તેનો જેમ, જેમ વિશેષ પ્રચાર થાય તેમ, તેમ શારીરિક, માનસિક તેમજ આર્થિક-ગિત્તિના વિષયમાં અધિક ફળદાયક છે. આયુર્વેદિક એટલે દેશી ઔષધો સમંધિ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવનારાં જે કે અનેક પુસ્તકો છે, પરંતુ તેમાંનાં ઘણાંખરાં માત્ર વૈદ્યાપયોગીજ છે, અને તેથી સાધારણ મનુષ્યો પણ સહેલાઈથી સમજી શકે એવાં પુસ્તકોનો જેમ બને તેમ વિશેષ પ્રચાર થવાની હજી અત્યંત આવશ્યકતા છે. એ આવશ્યકતા ચર્ચિત્વિત અંશે પણ કમી થાય એવા હેતુથી આ પુસ્તકનો પ્રથમ તથા દ્વિતીય ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો, જે જનસમાજમાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડવા ઉપરાંત અન્ય ભાગો પણ અત્યંત શીઘ્રપણે પ્રસિદ્ધ કરવા અનેક મહાશયો તરફથી વારંવાર સૂચનાઓ થવાથી આ ત્રીજો ભાગ પ્રગટ કરામાં આવ્યો છે, અને તે જેમ

અને તેમ વિશેષ લોકોપયોગી થાય એટલા માટે અનેક દેશી, વિદેશી ભાષાઓમાં લખાએલાં પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકો, પેપરો, સ્વતંત્ર લેખો, વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો, સાધુ, સંત, મહાત્માઓની કૃપાથી સમજવાનાં આવેલા ગ્રંથો, તેમજ જાતિ અનુભવનો પૂર્વવત્ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી આશા રાખવામાં આવે છે કે પહેલા અને બીજા ભાગની માફક આ ભાગ પણ જનસમાજની પ્રીતિને પાત્ર થશેજ. એજ સુસંગતનાકિમ બહુના.

દ્વિતીયાવૃત્તિની ભૂમિકા.

આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ અત્યંત લોકપ્રિય થઈ સ્વરૂપ સમય-માંજ ખપી જવા છતાં જનસમાજની માગણી જેવીને તેવીજ તીવ્ર હોવાથી તેની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે. અંથ મુદ્રણને દગતાં સાધનોની અસહ્ય મોંઘવારીના લીધે જો કે તેની મૂળ કિંમતમાં સ્વરૂપ વધારો કરવાની શરૂ પડી છે, પરંતુ તે સાથે તેટલા પુરતો તેમાં યોગ્ય સુધારો વધારો કરવાનો પણ બહુલો આપવામાં આવ્યો છે, અને તેથી આશા રખાય છે કે પ્રથમાવૃત્તિની માફકજ આ આવૃત્તિ પણ જનસમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશે.

વડાગામ.
વસંતપંચમી.
ચ. ૧૯૭૮

આપનો.

વૈવશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

પુસ્તક વિભાગ.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા: જડખાલી બેઠેલાં હડીલાં દરદો.
 કે જેઓના ઉપર વૈદ્યો અને હકીમોની મોટી મોટી માત્રાઓ.
 ડૉક્ટરોનાં પેટ-ટ ઓપધો અને સરન્યનેલાં અમોઘ શસ્ત્રો પણ
 નિષ્ફળ જાય છે, તેવા દરદોને મદદ મળતી માત્ર જડીબુટ્ટીઓ:યા
 નામુદ કરવાના અનુભવસિદ્ધ રામબાણુ ઉપાયો—ભાગ પહેલો—સુધારા
 વધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ. કિંમત. રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુઠાના
 રૂ. ૦-૧૨-૦. જંગલની જડીબુટ્ટી ભાગ બીજો શોધિતવર્ધિત
 દ્વિતિયાવૃત્તિ. કિંમત ૦-૧૦-૦ પાકા પુઠાના રૂ. ૦-૧૪-૦.

જંગલની જડીબુટ્ટી સુધારા વધારા સાથે.

,, , ભાગ ત્રીજો ,, , કિંમત ૦-૧૦-૦ પાકા પુઠાના ૦-૧૪-૦
 ,, , ભાગ ચોથો ,, , કિંમત ૦-૧૦-૦ પાકા પુઠાના ૦-૧૪-૦
 ,, , ભાગ પાંચમો ,, , કિંમત ૦-૧૦-૦ પાકા પુઠાના ૦-૧૪-૦
 ,, , ભાગ છઠો. જન્યુઆરી સને ૧૯૨૨માં પ્રગટ થશે.

કિંમત કાચા પુઠાના રૂ. ૦-૧૨-૦ પાકા પુઠાના રૂ. ૧-૦-૦

પશુ ચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો ઢોરોનો પ્રાણ લેનારાં
 ભયંકર દરદોના અકસીર ઉપાયો. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગીય સુખ સંપાદન કરવાનું અનુ-
 પમ જ્ઞાન—આ જ્ઞાન એવી દીવ્ય શક્તિ ધરાવે છે કે તે આશુરી

સંપત્તિના મલીન ધૂનાકાને, કૃત્રિમ સુવાસમાંથી નીકળતા ઝેરી પવ-
નને અને માનસિક ભ્રમણાઓને દૂર કરી કુદરતના પવિત્ર સ્થળમાંથી
અખંડ આરામ, અખંડ સુખ, અખંડ શાન્તિને સમર્પણ કરે છે.
કિંમત ડા. ૦-૧૨-૦ પાકા પુંકાના રૂ. ૧-૦-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—પ્રથમ
બામ-અથવા અલૌકિક કાર્યો સિદ્ધ કરવાની ગુપ્તતા ગુપ્ત, મહાનમાં
મહાન, ખુદાઈ દીવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રાથમિક સરળ ક્રિયાઓ.
કિંમત રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુંકાના રૂ. ૦-૧૨-૦.

રક્ષેગ અથવા મરડી—ભૂતપત્ર થવાના કારણો, જીવંત જીવંત
સ્વરૂપો ઓળખવાના લક્ષણો, ચેપ લાગુ પડતો અટકાવવાના, તેમજ
લાગુ પડેલું દરદ નાશ કરવાના અનુભવસિદ્ધ રામચાણ ઉપાયો.
કિંમત રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુંકાના ૦-૧૨-૦.

અમૃત્ય રત્નહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું ગુપ્તમ.
ગુપ્ત રહસ્ય સમજાવનારી ગ્રાન કથાઓ કિંમત રૂ. ૦-૩-૬.

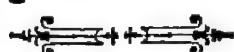
“પાષ્ટ તથા પેઢીંગ ખર્ચ પ્રત્યેક પુરુષનું જીવ સમજવું”

મેનેજર-વિલાકળા પ્રચારક મંડળ

જંગલની જડીબુટ્ટી.

તૃતીય ભાગ.

ધન્વન્તરિ ધૃત કરામૃતપૂર્ણ કુમ્ભં ।
પીતામ્બરં સફરસિદ્ધ સુરેન્દ્ર વંદ્યમ્ ।
વન્દેરવિન્દ નયન મણિમાલ્ય માયુ ।
વેદઃ પ્રવર્ત્તકમનુઃમૃતિરોગનાશમ્ ॥

હાથમાં અમૃતથી ભરેલો કુંભ ધારણ કરી રહેલા, પીળાં વસ્ત્ર પરિધાન કરનારા, સર્વે સિદ્ધ સુરેન્દ્રોને પથ્ય વંદન કરવા લાયક, કમળ સરખા નેત્રવાળા, ઉત્તમ બહુ મૂલ્યવાન મણી, મુક્તાઓની માળા ધારણ કરનારા, આયુરવેદ એટલે વૈદ્યક શાસ્ત્રને પ્રવર્તાવનારા, અને વળી જોમના નામનું રમણ કરવાથી સર્વે રોગ માત્રનો નાશ થાય છે એવા શ્રી ધન્વન્તરિ ભગવાનને નમન કરું છું.

આંબળાં.

સં. આમલકી, ધાત્રી, વયરથા. હિં. આમલા, અં. આમ્લા, અ. આંતળા. ગુ. આમળી. ક. નેલિય. ફા. આમલક. ઇ. Emblic myrobalan Phyllanthus Amblica.

વિવરણ—આમળાનાં વૃક્ષો કુદરતી રીતે જંગલોમાં પુષ્કળ થાય છે, અને વળી બાગબગીચાઓમાં પણ વાવવામાં આવે છે. એ ઝાડો વીશ, પચ્ચીશ ફીટ ઉંચાં થતાં હોય તેનું થડ ઘણું કરીને વાંકું ચુકું હોય છે અને તેના ઉપરની છાલ ખડખડી અને ભરમ જેવા રંગની હોય છે, જે કડાયા કે ગુગળના ઝાડની માફક ઊખડી જતી જેવામાં આવે છે. એની શાખાઓ જે કે સીધી તો પણ ટુકી અને ઘણું કરીને આડી નીકળેલી હોય છે, પાંદડાં ખારીક એટલે આમલીનાં પાંદડાંને મળતાં હોય છે. એ શાખાઓમાં લીલાશ લેતા પીળા રંગનાં ખારીક કુદો આવીને પછી ફળોના ઝુમખા બેસે છે. એ ફળો ટીંબરવાનાં ફળોની માફક ગોળ, લીસાં, ચળકતાં, આમલસારા ગંધકને મળતા રંગવાળા હોય તેઓના ઉપર અત્યંત સુદૃઢ છ રેખાઓ એટલે છીછરા ખાંચા હોય છે. ફળની અંદરનો ઠંણોઓ છુટા ત્રણ ખૂણીઆ અને ત્રણ પોલવાળો હોય છે, અને એ દરેક પોલમાં બે, બે ખીજ હોય છે. આ ફળો એટલે આમળાં વ્યાપારોપયોગી વસ્તુ હોવાથી સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી તેની વિશેષ ઓળખાણુ આપવાની અગત્ય નથી.

ગુણુદોષ અને ઔષધિય ઉપયોગ—આ ઝાડનાં દરેક અંગે ઔષધ તરીકે વપરાય છે, તો પણ ફળનો ભાગ વિશેષ ઉપયોગી છે. એની છાલમાં ગ્રાહી ગુણુ રહેલો છે અને તેથી તેનો રસ કાઢીને તેમાં હલદર તથા મધ મેળવીને પ્રમેહના દરદીને આપવામાં આવે છે. એનાં પાંદડાંને પાણી સાથે ઊકાળી તે પાણી વડે મહોડામાં પડેલાં ચાંદાં માટે ડાગળા કરવામાં આવે છે, કેમકે પાંદડાંની અંદર ટેનિક એસિડ રહેલો છે, જે એવાં ચાંદાંને જલદી નાબુદ કરે છે. એના

ફોના ઠળીયામાંથી નિકળતી મીંજોને કુટી ગરમ ખળખળતા પા-
ણીમાં નાંખી ઠંડુ થયેથી તે પાણી ગળી લેઈ તેના વડે વારંવાર
આખો ઘોવાથી લાંબા વખતથી દુઃખવા આવેલી આંખો સારી થાય
છે, એની ડાળાઓનો કોમળ ટીશીઓ અથવા તે કોમળ પાંદડાંને
છાશ સાથે આપવાથી અજીર્ણ અને અતિસારના દરદમાં સારો ફાયદો
કરે છે. મૂળીઆની છાલનો ઉકાળો પણ કમળો, અજીર્ણ, કફ વિગેરેમાં
તેવોજ અસર કરે છે. સુકાં ફોનામાં ગેલીક એસિડનો ખાસ ભાગ
રહેલો છે, અને તેથી લે.હી પડતો ઝાડો, મરડો, અર્શ અને રક્તપીત્તમાં
ખાસ ઉપયોગી છે, અને વળી તેને લોહ ભરમ સાથે આપવાથી પાંડુ,
કમળો અને અજીર્ણમાં અત્યુત્તમ ફાયદો કરે છે.

જો કે આ વૃક્ષનાં જુદાં જુદાં અંગોમાં આવા ઉત્તમ ગુણો
સમાએક છે, તોપણ દવા તરીકે વિશેષ ઉપયોગી અંગ તે તેનાં
તાળાં ફોનોજ છે. કારણ એ ફોના રસમા ગ્રાહી, મૂત્રજ, પિત્તશામક,
રક્ત શોષક, સારક અને રચિકારક ગુણો સમાએકા હોવાથી તે ઝાડો,
મરડો, પ્રમેહ, પ્રદર, દાહ, કમળો, અમ્લપીત્ત, પીત્તરી ઉત્તરી, વિસ્ફો-
ટક, પાંડુ, રક્તપિત્ત, વાતરક્ત, અર્શ, બંધકોશ, અજીર્ણ, અરચિ,
આસ, ખાસી વિગેરે દરદોને આપાદ રીતે નાપુદ કરે છે. દષ્ટિને સ-
તેજ કરે છે, વીર્યને દૃઢ કરે છે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે સુધરેલા ગણાતા દેશોના શાસ્ત્રીય શોધ
ખોજોમા આગળ વધેલા પ્રખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રીઓનું એવું માનવું
છે કે:-શેહી એજ પ્રાણી માત્રનું જીવન છે, આ લોહી જ્યાં સુધી
પોષણ કરવા લાયક શુદ્ધ રિચિતિમાં હોય ત્યાં સુધી કદી પણ
કોઈ જાતનું દરદ થતું નથી, અગર તે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી;

પરંતુ અકુદરતી અહારવિહારથી જ્યારે તે લેહીમાં ખાર, ખાણ, કૃમિ, જોષએ તે કરતાં વધારે ઓછી ઘટ્ટતા વિગેરે વિન્નાતિય તત્વોનો સંચય થાય છે ત્યારે પોતાનું કાર્ય યથાર્થિત રીતે કરવાને અશક્ત થાય છે અર્થાત્ શારીરિક અવયવોનું જોષએ તેવું પોષણ કરી શકતું નથી, અને જ્યારે પોતાનું પોષણ ખરાબ રીતે થતું નથી ત્યારે તે અવયવોની શક્તિમાં ઘટાડો થઈ વિવિધ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપદ્રવોનેજ આપણે વિવિધ જ્વના દરદો તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાને નામે ઓળખીએ છીએ.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે જો લેહીમાં એકઠાં થયેલાં વિન્નાતિય તત્વોને આપણે કોઈ પણ ઉપાયથી દુર કરી શકીએ તો અનાયાસે અર્થાત્ કોઈપણ દરદને લગતી ખાસ ચિકિત્સા કર્યાં સિવાય પણ દરેક જાતના દરદો નાબુદ કરી શકીએ અને વળી પ્રાપ્ત થયેલી વૃદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્ત થઈ પુનઃ નવયૌવન પ્રાપ્ત કરી શકીએ પરંતુ આના ઉપાયો વીરલ છે. રસાયણ શાસ્ત્રોએએ આજપર્યંત સતત શોધજોગ ચલાવ્યા પછી છેવટ એવું જાહેર કર્યું છે કે એવો ગુણ માત્ર સફરજન, ઓલીવના ફળો અને આમળા એ ત્રણ વસ્તુઓમાંજ સમાયેલો છે. સફરજન અને ઓલીવ એ બે વિદેશીય ચીજો હોવાથી જોષએ તેવી સહેલાઈથી અત્રે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી અને તેથી આર્યવર્તના માટે તો જો કોઈ કદ્યાણુકારક ઔષધિ હોય તો તે માત્ર આમળાંજ છે.

આમળાંમાં આવેો દિવ્ય ગુણ હોવાથી દેશી, વિદેશી, આયુર્વેદી, યુનાની, તેમજ એલોપેથીક ચિકિત્સકો, જોગી, જતીઓ, અને જમી-યુદ્ધોના જાણુનારાઓ, એ સહુ તેના પ્રત્યે એકસરખા પૂજ્યભાવથી

જીએ છે તે ચોક્કસ જ છે. વળી તેના અમુક ગુણોને લેખને તેને નિર્ધારકારીએ “શિવા” એટલે કલ્યાણ કરનારી “વ્યસ્થા” એટલે અવસ્થાને કાયમ રાખનારી અને “ધાત્રી” એટલે માતા કિંવા નર્સની માફક રક્ષણ કરવારી એવાં જે નામો અર્પણ કરેલાં છે તે પણ યથાર્થ છે. કોઈ કહેશે કે “જે ખાય રસાણુ, તે જીવ મસાણુ” આ કહેવત પારો હિમગોષ્ઠ, હરતાલ, સોમલ વિગેરે જેવી ચીજોમાંથી બનાવવામાં આવી હતી અશુદ્ધ બનાવટોના માટે અક્ષરસઃ સત્ય છે. પરંતુ પવિત્ર વનસ્પતિઓમાંથી બનાવવામાં આવેલાં દીવ્ય ગુણુપ્રદ ઔષધો માટે નથી કાળ પ્રાચીન મહર્ષિઓ જણાવે છે કે—

दीर्घमायुःस्मृतिर्मेघामारोग्यं तरुणवयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यदेहेन्द्रियबलौदयम् ॥

वाक्छिद्रपतांकान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।

लाभोपयोगिश्चસ્तानां रसादीनां रसायनम् ॥

હાંપુ આયુષ્ય, સ્મરણ શક્તિ, બુદ્ધિ, તનદુરસ્તી, જીવાન અવસ્થા, તેજ, વર્ણ, સ્વર, જિહ્વારતા, શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું યોગ વાણીની સિદ્ધિ, વીર્યની પુષ્ટતા અને કાન્તિ એ બધું રસાયનના સેવનથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને વળી જેના વડે જિતમ પ્રકારે રસ, રક્ત, માસ, વીર્ય વિગેરે ધાતુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે તે રસાયન કહેવાય છે.

આ બધા ગુણો હરડે, આમળાં વિગેરે ચીજોમાં રહેલા હોવાથી તેઓ રસાયન કહેવાય છે, અને તેમાં પણ આમળાં શીતવીર્ય હોવાથી મુખ્ય રસાયન મનાય છે.

આમળાંના આવા ઉત્તમ ગુણોને લેખને માત્ર આધુનિક સમયનું

માંજ નહિ, પરંતુ છેક પ્રાચીનકાળથી ઋષિમુનિઓ તેનો એટલો બધો એક સરખો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે કે ધણુ એક દરદોનાં ઔષ્ધોની બનાવટમાં આ ઔષધિનો મૂખ્ય ભાગ અવશ્ય હોય છેજ. આ પ્રમાણે જો કે આમળાના સંયોગવાળી અસપ્પ્ય બનાવટો વપરાય છે તો પણ વિશેષ પ્રચારમાં આવેલી મૂખ્ય બનાવટો આ મુજબ છે.

૧. વ્યવન પ્રાશાવલેહુ—ખીલીનાં મૂળ, અરણ્ડીનાં મૂળ, અરડુસાનાં મૂળ, શીવલુના મૂળ, પાઢળનાં કિંવા કાઢયનાં મૂળ, કાંસકીના મૂળ, શાલીપર્ણીના મૂળ, પૃષ્ઠર્ણીના મૂળ, (આ બે ન મળે તો તેઓના બદલે ભોયરીંગણીનાં મૂળ લેવા.) મુદ્ગપર્ણી, માપપર્ણીનાં મૂળ, (આ બે ન રળે તો તેઓના બદલે ડોડી કે જેઠીમંધ વાપરવું.) ઊભી રીંગણી, ભોયરીંગણી, કાકકાશીંગ, ભોચ આંખલી (ન મળે તો આમળીના મૂળ વાપરવા) ગળો, ઋદ્ધિ, જીવક, ઋષમક, મેદા, દાંડોલી (આ ઔષ્ધો હાલના સમયમાં ઓળખાતાં નથી માટે તેઓના એટલે ઋદ્ધિના બદલે વરાડીકંદ અથવા જો તે પણ ન મળે તો તેના બદલે વિદારીકંદ, જીવક અને ઋષમકના બદલે વિદારીકંદ એટલે પાતાળ દહોળું, મેદાના બદલે જતાવરી અને કાકોલીના બદલે આસંધ લેવી) પડકચુરો, મોથ, સારોડીનું મૂળ, એલચી, કમળ, ચંદન, વીદારીકંદ, રોડી, કાળો અગર દ્રાક્ષ, ઉપલેટ, ચંદન, લાલ નસોતર અને અરડુસીના મૂળ એ દરેક ચીજ ચાર. ચાર તોલા અને સારા પાકેલા તાજાં આમળાં પંચસો લેઇને તેઓને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે આમળાં સારી પેઠે બકાઇ જઇને એવા આગનું એટલે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેઇ તે પાણી-

ને કપડા વડે ગાળી લેવું અને આમળાને જીદાં વીણી લેઈ તેઓને ફેલીને ઠળીઆ કાઢી નાંખવા, અને પછી ગર્જને કપડા વડે છીણી લેઈને તેમાંના રેપા દુર કરવા. આ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવેલા આમળાંના મગજને ૪૮ તોલા ધી અને તેટલાજ તલના તેલ સાથે લોઢાની કઢાઈમાં નાખીને સારી પેઠે શેકી લેવો, અને પછી બસો રા. બાર ચોખ્ખી સાકર લેઈ તેની ઉપરોક્ત ઉકાળાના ગળી લીધેલા પાણી સાથે ચાસણી કરીને તેમા આ શેકેલો મગજ નાંખી ધીમી આંચથી પકવતાં શીરાની ખાશક સારી પેઠે ઘટ થઈ ધી અને તેલનો ભાગ છુટો પડે ત્યારે ભેંચ ઉતારી તેમા સોળ તોલા વાંસકપુર, લીંડીપીંપર આઠ તોલા તેમજ તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી દાંણા અને નાગકેસર એ દરેક એક, એક તોલો લઈ તેઓને ખાડીને કપડાંથી બનાવેલું ચૂર્ણ ઉમેરવું, અને પછી બીજા દિવસે ચોવોસ તોલા જીરું મધ મેળવી ધીથી રીઢા થયેલા માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું.

કહેવાય છે કે અશ્વિની કુમાર નામના બે સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યોએ આ ઔષધનું સેવન કરાવીને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અત્યંત જર્જરીભૂત થયેલા વ્યવન ઋષિને ફરીથી નવયૌવન બનાવ્યા હતા, જેથી આ ઔષધ “વ્યવન પ્રાશાવલેહ” એટલે વ્યવન ઋષિએ લાક્ષણ્ય દરેકે અવલેહ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને છેક પ્રાચીન સમયથી તેને એક સરખો ઉપયોગ ચાલ્યો આવે છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ અત્યંત ઉત્તમ રસાયનોમા આની ગણતરી કરેલી છે અને તેને વાપરવાનો વિધિ નીચે મુજબ બતાવેલો છે.

રસાયન ઔષધોનું સેવન બે રીતે થઈ શકે છે, જે પૈકી એક રીતતો એવી છે કે ટાઢ, તાપ કિંવા પવન ન લાગી શકે તેવા એ-

કાંત મકાનમાં પ્રવેશ કરીને ખીજા અહાર વિહારોનો ત્યાગ કરીને માત્ર આવા ઔષધોનું જ સેવન કરવું, અને ખીજી રીત એ છે કે, તાપ, ટાઢ, પવન કિંવા અહારવિહારની વિશેષ કાળજી રાખ્યા સિવાય ધંધા રોજગાર માટે ગમે ત્યાં ગિયરવા છતાં પણ સાદા ઔષધોની મારફત રસાયનોનું સેવન કરવું.

એકાંત વાસમાં રહીને ઔષધ સેવન કરવાની રીત “કુટિ પ્રા-વેશિક વિધિ” ના નામથી ઓળખાય છે અને તે ઇચ્છિત ફળને આપે છે જેથી મૂખ્ય વિધિ મનાય છે. માટે એ રીતથી જેણે આ ઔષધ-નું સેવન કરવું હોય તેણે જ્યાં આગળ વિશેષ પવન ન આવતો હોય તેવા સ્થળે એટલેવાયું રહિત, નિર્ભય મકાનમાં રહીને ઔષધનું સેવન કરવું, નવા સુધી ઔષધ સેવનનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી મકાનની બહાર ભૂકેચૂકે પણ નિકળવું નહિ, અને તેથી જ્યાં સુધી રહેવાનું હોય ત્યાં સુધીના માટે જેમણી સર્વે સામગ્રી તે મકાનની અંદર પ્રથમથીજ સંગ્રહ કરી રાખવી આ મકાન ઉત્તર દીશ તરફના બારણાવાળું અને જેની અંદર શરતી ચોતરફ કીટકાના જેવી દીવાલો હોય તે વિશેષ ઉત્તમ છે. વળી તેમાં ધુવાડો, ધૂળ વિગેરે આવે નહિ તેવું હોવું જોઈએ. આ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તે પવન, તડકો વિગેરે આવે નહિ તેમજ ખીજા મનુષ્યોની આવજા થાય નહિ એટલા માટે તેનાં બારી, બારણાં બંધ કરવાં જોઈએ, પરંતુ મકાનને એમ બંધ કરવાથી તેમાંની હવામાં બિગાડ થાય નહિ એટલા માટે અશુદ્ધ થયેલી હવા બહાર નીકળી જઈ તેની જગ્યાએ નવીન હવા દાખલ થવાને માટે ઝીણું છિદ્રો વાળી જાળીઓ હોવી જોઈએ. મકાનમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં તેને લોંબીને સ્વચ્છ બનાવવું.

જોઈએ, અને પેતાની સહાયતા મટે સ્ત્રી કે મૂર્ખ મનુષ્યના બદલે દરેક જાતનાં ઉત્તમ ઔષધોથી સંયુક્ત પૂર્ણ અનુભવી વૈદ્યને જોડે રાખવે જોઈએ.

જેતું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય, જે પેતાની ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં રાખી શકતો હોય, બ્રહ્મચર્ય ધર્મના ફળને જે યથાર્થ સમજતો હોય, સહેજ ઉપદ્રવથી ગભરાઈ ન જતાં જે ધૈર્ય રાખી શકતો હોય, જેનામાં દયા, દાન અને ધર્મ વાસ કરીને રહેલા હોય, પ્રાણાંતે પણ જે અસત્ય ભાષણ ન કરતો હોય, ગુરુ, શાસ્ત્ર, વૈદ્ય અને દેવમ જેને શ્રદ્ધા હોય, ઔષધોમાં જેને પ્રીતિ હોય, જેની વાણીમાં મીઠાશ હોય, નેત્રોમાં વિશ્વ વ્યાપી પ્રેમની મીઠાશ હોય અને વખતસર સ્વપુ, વખતસર જાગવું વિગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય તેવા મનુષ્યનેજ આવઈ રસાયનોતું સંપૂર્ણ ફળ મળે છે અને એવા ગુણોથી નિવૃત્ત મનુષ્ય સેવન કરે તો પ્રાણ હાની થાય છે; માટે યોગ્ય અધિકારીએજ તેના સેવનનો આરંભ કરવો. શરીરનાં આતરણોમાં એકઠો થઈ સમજાડ રીતે ચોટી એઠેલા વિજ્ઞાતિય મળ કામળ થવાને માટે પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી વૈદ્ય સલાહ આપે તે મુજબ ધી, તેજ કે ચરખીતું સેવન કરવું, અને ત્યારબાદ ત્રણ દિવસો સુધી શરીરમાંથી પુષ્કળ પરસેવો બહાર નીકળે એવી રીતે બાફ લેવો, શેક કરવો કિંવા બંધારણ બાંધવું વિગેરે ક્રિયાઓ કરવી આ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાથી જડ ધાતી એઠેલા મળમાં સહેલાઈથી બહાર નીકળી જવાની કામગીરી હિતવન્ન થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મળને બહાર કાઢી નાખનારું મળાશય, મૂત્રાશય વિગેરે અવયવોની નાડીઓ તેમજ ચામડીનાં છિન્નોને પણ પ્રબળતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી આ પ્રમાણે ક્રિયા કર-

વાથી સહેલાઈથી બહાર નીકળી જવા યોગ્ય કોમળતાને પ્રાપ્ત થયેલા તે મળને બહાર કાઢી નાંખવાને માટે નીચે મુજબ વિધિનો ઉપયોગ કરવો.

હરડે, આમળાં, સિંધવ, સુંઠ, વજ, હળદર, લીંડીપીપર અને ચાવડીંગના તાંદળા એ આઠ ચીજોને સરખા ભાગે લેઈ ખારીક ખાડી કપડા વડે ચાળી લીધેલો ભૂકો એક તોલા એટલો લેઈ જુના ગોળ સાથે મેળવી ગરમ પાણીમાં નાંખીને પીવાથી સારો પેટે જીલામ લાગી શરીરમાં એકઠો થયેલો મળ બહાર નીકળી જાય છે અને તેથી જ્યાં સુધી બરાબર રીતે મળ નીકળી જાય નહિ ત્યાં સુધી અર્થાત્ પાંચ, સાત દિવસ આ પ્રમાણે જીલામ લેવો અને આ બધા સમયમાં કેવળ દુધમાત્રનો જ ખોરાક રાખવો.

આ પ્રમાણે ક્રિયા કરવા છતાં પણ આંતરડામાં કંઈ સહેજ-સાજ મળનો ભાગ શિલિક રહ્યો હોય તો તેની શુદ્ધિના માટે લંધન એટલે થોડા ઘણા અપવાસ કરવા.

અપવાસ કરવાથી જઠરાગ્નિ પ્રબળ થાય છે, જેથી વિગ્નતીક્ષ્ણ મળ બળી જઈ અનેક પ્રકારનાં દરદો સારાં થાય છે, એ વાતનો અનુભવ આજકાલ યુરોપ, અમેરીકા વિગેરે દેશોના વિદ્વાનોને પણ સંપૂર્ણ રીતે થયેલો છે અને તેથી ખીજાં કેટલાંક પણ ઔષધોની રહાયતા રૂસવાય કેવળ અપવાસ વડે દરદો સારાં કરનારી હજારો હોસ્પિટલો ત્યાં આગળ ઉપસ્થિત થઈ છે એમ હોવા છતાં જોણે અપવાસ ન ખમી શકાય તેણે ઘણાજ હલકો ખોરાક લેવો. સાઠીચોખા કીંવા ચી જા તના કમોદના ચોખા લેઈને તેને ચોદ ગણા પાણી સાથે

સંધતાં જ્યારે ચોખા બરાબર રીતે ચડી જઈને તેનો કંઈક ભાગ પાણી સાથે મળી જવાથી જે નરમ પીવા જેવું પ્રવાહી તૈયાર થાય તેને ગાળી લેઈને ખોરાક તરીકે વાપરવું તે હલકો ખોરાક મનાય છે.

આનરકામાં રહેલો વિદ્યાનો મળ ક્ષય થાય નહિ ત્યાં સુધી એટલે ત્રણ, પાંચ, કે સાત દિવસ સુધી આ પ્રમાણે વિધિ કર્યા પછી દેવ, ગુરૂ, અને બ્રાહ્મણોની પુજા કરીને સદરહુ કીલ્લાની માફક ત્રણ ભીતોવાળા મકાનના વચલા ભાગમાં પ્રવેશ કરવો, અને પછી ચવન પ્રાશ્નાદલેહ ખાવાનો શરૂ કરવો. અજીર્ણ હિત્વન્ન થાય નહિ એટલા માપમાં આ પાક દરરોજ સવારના તેમજ સંજે ખાવો અને તે ઉપર ચાપનું શેડ કહુ એટલે તરત દોહેલું દુધ પીવું. એ સિવાય બીજો કંઈ પણ ખોરાક ખાવો નહિ. પાણી તો મુદ્દલ પીવું નહિ એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેને સ્પર્શ સરખો પણ કરવો નહિ. કાન પણ જતનું કામ-કાજ, કસરત કિંવા વિચાર સરખો પણ ન કરતાં નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેવું. આ રીતે બરાબર છ મહીના સુધી આ ઔષધનું સેવન કરવાથી રોગ માત્ર દુર થાય છે, તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે સફેદ થયેલા કેશો, હાલી ગયેલા દાંતો, કરચલી વળી ગયેલી ચામડી, ઈંદ્રિયોની ક્ષીણતા વિગેરે નાપુદ થઈ હૃષ્ટપુષ્ટ નવ યૌનતા પ્રાપ્ત થાય છે.

માત્ર ચવન ઋષિએજ નહિ, પરંતુ વાલ્યખીલ, બારદાજ, ગૌતમ, અત્રિ, અગસ્ત્ય, માર્કંડેય, પુલસ્ત્ય અને હારીત વિગેરે અનેક ઋષિઓએ આવા રસાયન પ્રયોગોથી દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કર્યાના લેખો સાસ્ત્રોમાંથી મળી આવે છે.

દીર્ઘ આયુષ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે વિષે આજકાલ વિદ્વાનોમાં અનેક મતભેદ ચાલે છે, કેટલાએકોનું એવું માનવું છે કે આ

સ્વંત કામકાજને લીધે શરીરના અવયવોને ધસારો પહોંચવાથી જીવન દોરી ટુંકી થાય છે. માટે દીર્ઘ જીવનની ઇચ્છા રાખનારાઓએ શ્રમ-થી ખીલકુલ દુર રહેવું જોઈએ. વળી કોઈ એમ માને છે કે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવાથી દીર્ઘાયુષ્યવાળું થવાય છે. ત્યારે કોઈ એમ કહે છે કે સાધુવૃત્તિ રાખીને જેઓ સાદો વનસ્પતિનો ખોરાક લે છે અને હમેશાં ધર્મનિષ્ઠ રહીને ઇશ્વરનું ભજન કર્યાં કરે છે તેઓ વધારેમાં વધારે જીવી શકે છે. આપણા ઋષિમુનિઓ તેમજ પ્લેટો, સોક્રાટ, સોક્રેટીસ વિગેરે યુરોપના તત્વદર્શીઓ આવુંજ જીવન ગાળતા હતા અને તેથીજ તેઓ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી ગયા છે.

જો આ બધા મનો સત્ય હોય તો આ પ્રયોગથી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય એ વાત ચોક્કસ છે, કારણ કોઈ પણ જાતની ધાંધલ સિ-વાયનું પૂર્ણ શાન્તિમય જીવન, વનસ્પતિજન્ય ઔષધિય પૌષ્ટિક ખોરાક અને ધર્મનાં તત્વોના વિચાર પૂર્વક ઇશ્વર ભજન એ બધા હિપાયો આ પ્રયોગથી અનાયસે સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ આવા પ્રયોગો ચાર, છ મહીના સુધી સેવવા પડે છે અને તેથી ત્યાં સુધી ધર્મ તત્પરતા અને ઈન્દ્રિયોની નિયંત્રતા સાથે ધૈર્યતા રાખી શકે એવા પુરુષો આજકાલના જમાનામાં ભાગ્યેજ મળી શકે તેમ છે. અને તેથી આવી રીતે રસાયન ઔષધો સેવવાની પ્રજાલી આજકાલ પ્રચારમાં નથી.

રસાયન ઔષધો સેવવાની બીજી રીત “સૂર્ય માર્ગતિક વિધિ” ના નામથી જાણખાય છે. અથવા જેઓ એકાંત વાસમાં ન રહી શકે તેમજ ગમે ત્યાં વસીને ગમે તેવી સ્થિતિમાં ઔષધનું સેવન કરવું

તેનું નામ આ વિધિ છે. આ રીતે ઔષધ સેવન કરવાથી જો કે ફળ સિદ્ધિ ઓછી પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે વૃદ્ધાવસ્થા દુર થઈ ફરીથી નવિન દેહ પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પણ ધણી દિવસ ઔષધ સેવન કરવાથી દરેક રોગ નાબુદ થાય છે. તેમજ ક્ષીણ થયેલો દેહ હૃદયુક્ત થઈ શક્તિવાન બને છે. આ રીતે ઔષધ સેવવામાં ટાઢ, તાપ, પવન વિગેરેમાં ફરવાની છુટ છે, તેમજ ખાવાપીવામાં કંઈ ભુલચુક થઈ જાય તો પણ કોઈ જાતનું નુકશાન થતું નથી, જેથી આ વિધિ પ્રમાણે બીજાં રસાયન ઔષધોની માફક આ અવલેહ પણ વાપરવાની પ્રણાલી આજકાલ પ્રચલીત છે.

આ ચ્યવન પ્રાશાવલેહને આજકાલ વૈદો “જીવન” ના નામથી ઓળખાવે છે અને જુદાં જુદાં દરદેહ માટે તેનો યોગ્ય અનુચિતથી ઉપયોગ કરે છે.

સામાન્ય વિધિ—જેના શરીરમાં કોઈપણ જાતનો રોગ નથી, પરંતુ શરીરની આરોગ્યતા ટકી રહે એવી ઇચ્છાથી જેણે સેવન કરવું હોય તેણે પોતાની પ્રકૃતિને માફક આવે તેવી રીતે દરરોજ સવાર, સાંજ ૧૧ થી ચાર તોલા જેટલું આ ઔષધ ખંધ ઉપર માથથી દશ તોલા જેટલું દહુ જળ અથવા તો ગાયનું દુધ પીવું અને પ્રકૃતિને માફક આવે તેવો દુધમાત જેવો હલકો ખોરાક રાખવો, અને બ્વહારીક કાર્યોની કાળજી ઓછી કરીને જેમ અને તેમ શાન્તિમય જીવન ગાળવું. આ પ્રમાણે એકાદ, બે વર્ષો સુધી આ ઔષધનું સેવન કરવાથી તેની અંદર રહેલા દીર્ઘ જીવનપ્રદ તત્વોનો દેહમાં સંચય થાય છે, જેના લીધે રસ, રક્ત, વીર્ય વિગેરેમાં રહેલી તમામ વિકૃતિ દુર

થાય છે. મળ, મૂત્રની પ્રવૃત્તિ યથાયોગ્ય થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રબળ બને છે, રસ, રક્તાદિ ધાતુઓ શુદ્ધ રહેવાને લીધે શરીર નિરોગી રહે છે. સ્મરણ શક્તિ વધે છે, દેહની ક્ષાન્તિ તથા વર્ણ સારો થાય છે, શરીર ૨ ને ઇન્દ્રિયોતુ' બળ વધે છે, વર્ચ યથાયોગ્ય શુદ્ધ અને પુરતા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વર ગંભીર બને છે, વૃદ્ધાવસ્થા એકદમ પોતાનો અમલ જમાવી શક્તી નથી અને જીવનદોરી અવશ્ય લાંબાય છે.

૨. જે કારણોને લેકને આજઠાલ તરણ પુરણોમાં ધાતુક્ષયતુ' દરદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સેંકડો પેટન્ટ ઔષધો વાપરી પૈસાની પાપમાડી કંવા છતાં પણ સાફ થતું નથી તે દરદ ઉપર આ અવલેહ અર્નિ કાતમ કાયદો બતાવે છે. આવા દરદીઓની પ્રકૃતિ એવી વિલક્ષણ થયેલી હોય છે કે તેમને કોઈ પણ કડક અથવા તો ઠંડુ ઔષધ માફક આવતું નથી. આવી રીતિ હોવા છતાં પણ આ અવલેહ સર્વેને માફક આવે છે. દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી ચાર તોફા જેટલો આ અવલેહ લેતે તેના ઉપર પાંચથી દશ તોલા જેટલું દુધ પીવાયું અને ખોરાકમાં માત્ર દુધ, ભાત રાખવાથી એકાદ વર્ષમાં કોઈ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી લાંબા સમયની ધતુ ક્ષીણતા દૂર થાય છે. અને ગમે તેવું જિણુ તેમજ શીતવર્ષ ખીજું ઔષધ માફક આવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે શ્રમ, પ્રવાસ, ગિદ્યોમ ધધાની પ્રવૃત્તિ, દરદ સંબંધિ કામજીવિગેરે જેમ બને તેમ ઓછા રાખવાં.

૩. આમળામાં જવરહર ગુણ પણ અજળ રીતે રહેલો છે, અને

તેથી સપ્ત તાવ આવી ગયા પછી તાવની કંઈક સૂક્ષ્મ અસર શરીરમાં રહે છે, અથવા તો બીજા દરદના લીધે લોહીની ગરમી વધવાથી ચામડી ઉપર જે તપાસે રહે છે તેને જીર્ણ જવરના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ દરદના માટે દર ટાઇમે જીવન એકથી ચાર તોલા, ગળાનું સત્તર એક વાલ, અને વસંત માલતી એક રત્તિ સાથે મેળવીને ખાવાથી ઇન્છિત રાયદો થાય છે.

૪. અગ્નિમાંંધ એટલે જઠરાગ્નિની નબળાઈના દરદમાં વૈદ્યો શંખવટી, ગંધક વટી વિગેરે ઔષધો વાપરે છે, પરંતુ લાંબા સમયથી ચાલતા આવેલા જીર્ણ દરદમાં આવી ક્ષારાણી જલદ દવાઓ ધણી વખત સુધી ચાલુ રાખવી એ સલાહકારક નથી, કેમકે એવાં સપ્ત ઔષધોથી આંતરડાની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે બિલટી બગડે છે. આવા સમયમાં દર અઠવાડીયામાં એકાદ વખત સુંદાના બિઠાળા બેડે એરંડીયું તેલ લઇને આંતરડામાં એકઠો થયેલો ચીકણો મળ કાઢી નાંખવો અને ઔષધ તરીકે દ્રાક્ષાસવની સાથે જીવન ખાવું. દરરોજ સુતી વખતે ત્રિકળાંની ફાફી લેવી. ખોરાકમાં કેવળ દુધ અથવા તેલ દુધ, ભત ખાવાં અને દર ત્રીજે, ચોથે દિવસે એક અપવાસ ખેંચવો. આ પ્રમાણે વર્તવાથી આ દરદ અસાધ્ય થઇ ગયું હોય તો પણ સાફ થાય છે.

૫. અજીર્ણ અને અમ્લપીત્તનાં દરદો કે જે બહુ જીનું થયા પછી મળમાથી મટતાં નથી, તેઓના માટે પણ ઉપર મુજબ વિધિથી દ્રાક્ષાસવ સાથે જીવન ખે, ત્રણ માસ ચાલુ રાખવાથી બહુ જીનું હઠીલાં દરદો પણ નાબુદ થાય છે. વળી લાંબા સમયથી ચાલતું આવેલું બંધકોશનું દરદ પણ જડમૂળથી ગાય છે.

૬. અતિસાર એટલે જાણતું દરદ કે જે જીનું થયા પછી સં-
ગ્રહણી કે મરડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેના માટે જીવન એ રામ-
બાણ ઉપાય સિદ્ધ થયેલ છે. જીવનથી ઝારા બંધ થાય છે, એટલુંજ
નહિ પરંતુ અતરડામાં તથા શરીરમાં તે નવું લોહી ભરે છે. પરંતુ
આ પ્રયોગ ચાલતો હોય સારે ખોરાકમાં માત્ર દુધ, મોળી છાશ
કિંવા દુધ ભાત કે મોળી છાશ અને ભાત એટલી ચીજોજ ખાવી
જોઈએ.

૭. જીર્ણ કમળો, અને પાંડુના દરદમાં જીવન લોહભસ્મ સાથે
વાપરવાથી અપૂર્વ ફાયદો અતાવે છે, અને વળી લોહી પડતા અર્શના
દરદમાં જીવન, લોહભસ્મ અને ગંધક રસાયન સાથે મેળવીને ખાવા-
ની જાદુઈ અસર થાય છે.

૮. ક્ષય, ખાસી અને દમના દરદમાં હરીતકી અવસ્થેહ, વાસાવ
લેહ અથવા તેા ભૃગુ હરીતકી એમથી યોગ્ય લાગે તે અવસ્થેહની
સાથે અબ્રક ભસ્મ અથવા તેા કુવર્ગુ વસંત માલતી લેઇ બીજા
દરેક ખોરાકનો ત્યાગ કરીને ખોરાક તરીકે માત્ર જીવન અને દુધ એ
જે ચીજો ઉપર રહેવાથી અવવાની આશા છોડી દીધેલા ઢરદીઓ પણ
સારા થાય છે.

૯. ખસ, દાદર, ખરજાં, વિસ્ફોટક વિગેરે આમડીના સડાનાં
દરદો માટે વાવડીંગના તાદળાઓનું ચૂર્ણ અડધાથી એક તોલો જે-
ટલું અને જીવન સાથે મેળવી ખાવાથી બિત્તમ પરીણામ આવે છે.

૧૦. વાસાવલેહ અને જીવન સમભાગે લેઇ તેમાં દર ટાકમે
એકાઠ જે રતી લોહભસ્મ મેળવીને ખાવાથી રક્તપીત્તનું કષ્ટ સાધ્ય
દરદ પણ નાશુદ થાય છે.

૧૧. પદર અને પ્રમેહના દરદમાં જીવન, ચંદ્રપ્રભા સાથે લેખ સાંખા સમય સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી ઇચ્છિત, પરીણામ આવે છે.

આ સિવાય બીજાં પણ યોગ્ય અનુષ્ઠાનથી જીદા જીદા દરદ માટે જીવન વાપરી શકાય છે, અને તે હરેક પ્રકારનાં કષ્ટ સાખ્ય દરદોને જડમૂળથી નાશુદ કરનાર સર્વોત્તમ ઔષધ હોવાનો દાવો ધરાવી શકે છે; માટે પૂરું અનુભવી વૈદ્યની સલાહ લેઇને તે બતાવે તે પ્રમાણે વિધિથી દરેક રોગ ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવો.

આ સિવાય આમળાંમાંથી બનતા બીજા મૂખ્ય ઔષધ પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

૨. આમલક્યવલેહ—લીલા તાજાં આમળાને રસ ૧૦૨૪ તોલા કાઢી તેની અદર લોંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, બીયા કાઢી નાંખેલી કાળી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, સુંકતુ ચૂર્ણ આઠ તોલા, વાસકપુરનું ચૂર્ણ આઠ તોલા અને સાકર બસો તોલા નાખીને ચાટાા જેવો પાક થાય ત્યા સુધી પકવી ભોંય લિતારી ઠંડુ થયેથી તેમાં ૬૪ તોલા મધ ઉમેરી કાચ કે માટીના રીઠા વાસણમાં ભરી રાખવું. આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંજ ૧૧ થી બે તોલા જેટલું સેવન કરવાથી કમળો અને પાદુરોગ નાશુદ થાય છે.

૩. આમલકી રસાયન—તાજાં સુકા આમળાને ખાડીને તે-ઓતું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણને લીલાં આમળાના રસમાં ભીંજવીને છાંયે સુકવવું. એક વખત ભીંજવેલું ચૂર્ણ સુકાઇ જાય ત્યારે ફરીથી ભીંજવીને સુકવવું. આ પ્રમાણે સો વખત લીલા રસની ભાવના અપાઇ રહે એટલે તે ચૂર્ણને સારી પેઠે સુકાડીને ખાટવીમાં

જારી રાખવું. આ ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા જેટલું લેધને ગાયના દુધ સાથે પીવાથી ધાતુપુષ્ટ થાય છે અને પિત્તની શાન્તિ થાય છે.

૪. આમલકી સ્વરસ—આંખનાં રસ ૦૧ થી બે તોલા જેટલો લેધને તેમાં હળદરનો ભૂકો ૦૧ તોલા જેટલો નાંખીને તેમાં એકાદ તોલા જેટલું મધ મેળવાને આપવાથી સર્વે જાતના પ્રમેહ દુર થાય છે.

૫. ધાત્રીલોહ—સારાં તાજાં સુકાં આમળાંનું ચૂર્ણ આઠતોલા, લોહભસ્મ ચાર તોલા અને જેઠીમધ બે તોલા એ બધાને મિશ્ર કરીને તેઓને સાત વખત લીલાં આમળાંના રસની અને તેટલીજ વખત ગળોના રસની ભાવના દેવી. આ ચૂર્ણ વીશથી ચાલીશ ઘર્જાબાર જેટલું આપવાથી પાકુ, કમળો, અજીર્ણ અને અગ્નિ પીત્તનું દરદુર થાય છે. જમવા પહેલાં આ ચૂર્ણ ૦૧ તોલા ધી અને અડધા તોલા મધ સાથે મેળવીને ખાવાથી પિત્ત અને વાયુના વ્યાધિઓ દુર થાય છે. ભોજનના મધ્યમા લેવાથી ખોરાકનો બંધકોશ થતો નથી તેમજ ખોરાક પચતી વખતે ઉત્પન્ન થતા ખાટા ઓડકાર, બળતરા વિગેરેના વ્યાધિઓ દુર થાય છે અને ભોજનના અંતમાં લેવાથી પરીણામ શુભ એટલે ખોરાક પચતી વખતે કુટતી શ્લેષ્મો દુર થાય છે.

૬. કંઠ્યાણુ ગુડ—તાજાં આમળાંનો રસ ૧૬૨ તોલા લેધ તેની અંદર બસો તોલા ગોળ તથા પીંચળામૂળ, જીરું, ચવક, સુંક, મરીયાં, લીંડીપીંપર, છીછીનાં મૂળ, અજમો, વાવડીંગ, સિંધવ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, અજમોદ, કાળીપાદ, ચિત્રાનાં મૂળ અને ધાણા એ દરેક ચીજ બે, બે તોલા લેધ કરેલું ચૂર્ણ તથા બત્રીશ તે ૧૬૧ નસોનું

તસતું ચૂર્ણ અને બત્રીશ તોલા તણતું તેલ નાંખી મંદાગ્નિથી પકવતાં જ્યારે અવશેષ તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં તજ, તમાકુપત્ર અને એલચી એ દરેકતું ચૂર્ણ એક એક તોલો નાંખીને કાગની બરણીમાં ભરી રાખવું. આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી ચાર તોલા જેટલું લેખને ખાવાથી તમામ જાતની સંગ્રહણી, જીનો મરડો અને બંધકોશતું દરદ નાશુદ થાય છે.

૭. ધાન્યાસવ—સારાં પાકેલાં તાજાં મોટાં આમળાં ૨૦૦૦ લેખ તેઓનો રસ કાઢી તે રસતું જેટલું વજન થાય તેથી આઠમા ભાગતુ મધ, બસો તોલા સાકર અને લીંડીપીંપરતુ આઠ તોલા ચૂર્ણ એ બધાને એક માટીના રીઠા વાસણમાં કે ચીનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી તેનું મ્હોઢું બંધ કરીને જવ કે ધણીના ઢગલામાં એકત્રીશ દિવસ સુધી રાખીને પછી ગાળી લેખ ઉપયોગમાં લેવું આ ઔષધ જેમ જીનું થાય તેમ ન બગડતાં વિશેષ ગુણકારક અને છે. અને તે સવાર, સાંજ એમ દરેક વખતે એથી ચાર તોલા જેટલું લેવાથી કમળો, પાકુરોગ, વાતરક્ત, વિષમજ્વર વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે.

૮. મહાતિકતક ધૃત—સાતરીણી છાલ, અતિવિષની કળી, અરમાળાનો ગોળ, કડુ, કાળી પાક, નાગરમોથ, વીરણના મૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પટાળના વેલા, લીંબડાની અંતરછાલ, ખડસલીઓ, ધમાસો, રત્નજીની, લીંડીપીંપર, મજ્જીંપર, પદ્મકનું લાકડું, હળદર, ફારહળદર, ઘોડારજ, ઇંદ્રવારણી, શતાવરી, અનંતમૂળ, કાળું અનંતમૂળ, જે ૧ ન મળે તો સારસાપરેલાનાં મૂળ વાપરવાં) ઇંદ્રજ,

અરડુત્રી, મેરવેલ, ગળો, દેશી ચરીયાતુ, જોડીમધ અને ત્રાયમાણુ એ દરેક ચીજ એક એક રૂા. બાર લેઇ ખારીક ખાડી સાથે મેળવી પાણી સાથે ખરલ કરી ચટણી જેવું બનાવી લોઢાની કઢાઇમાં નાખી તેમાં ૧૨૮ તોલા પાણી, ૨૫૬ તોલા તાજા લીલા આમળાનો રસ અને ૧૨૮ તોલા ધો નાખી એ બધાને સાથે મેળવીને મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં જ્યારે પાણી અને રસનો ભાગ બળી જઇને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેઇ કાચની બરણીમાં રાખી મુકવું. દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી એ તોલા જેટલું આ ધો ચાટી ઉપર એ લુટડા ઠંડુ પાણી પીવાથી કોઠ, પા, રક્તપિત્ત, લોહી પડતા અર્થ, રતવા, અભ્રૂપિત્ત, વિસ્ફોટક, ખુજત્રી, ખસ, પાકુ, કમળો, પીત્તો ગોળો, કંઠ-માળ, મગદર વિગેરે દરદો અસાધ્ય હોય તો પણ નામુદ થાય છે. ઊબ્બુ પ્રકૃતિના મનુષ્યોને લોહી કિવા પીત્ત વિકારથી થતા અનેક દરદો ઉપર જ્યારે ખીજાં ઔષધો માદક આપતા નથી ત્યારે આ ખરાખર રીતે માદક આવી અજગ્ય કાયદો બતાવે છે. પરંતુ આગળ વધેલા દરદો માટે તે ચાર, છ મહીતા અવશ્ય લેવું જોઇએ

૯ બૃહત્પાત્રી ઘૃત —આમળાનો રસ, વિદારીકંઠ એટલે પાતાળ કડોળાનો રસ, શાવરીનો રસ, ગાયતું દુધ, અને ધો એ દરેક ચોસઠ, ચોસઠ રૂા. બાર અને કાસ, હામ, કાળી શેરડી, મુંજ અને વીરણુ એ દરેકના મુગ સોળ, સોળ તોલા લેઇ તેઓને ખોખરા કરી આદુશો પાણી સાથે ઉકાળતા જ્યારે ૬૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લીધેલું એ ૬૪ તોલા ઉકાળાતુ પાણી એ બધાં સાથે મેળવી ઉકાળતાં જ્યારે પાણી અને રસનો ભાગ બળી જઇને

ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે તેને બોય ગિતારી ગળા લેઈ તેમાં જેઠી-મધ, નસોતર, જવખાર અને વરંધારો એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા, અને સાકર તથા મધ એ દરેક બત્રીશ તોલા ગમેરી રાખી મુકવું. આ ધી દરરોજ સવાર, સાંજ, એકથી બે રૂ. બાર જેટલું ચાટી તેના ઉપર આસોપાલવની છાલ, ગળો, અરડુસીના મુળની છાલ, દાડ હળદર, નાગરમોથ અને રતાજળી એ ચીજો સરખે ભાગે લેઈ ખનાવેલો ગિઢાળો પીવાથી સ્ત્રીઓનાં વિવિધ પ્રકારના પ્રદરોની શાન્તિ થાય છે અને ક્ષીણ થયેલું શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૧૦. આમલકી સ્વરસપાન—દરરોજ સવારના, બપોરે જમ્યા પછી તથા સંધ્યાકાળે એમ દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક સમયે અઢી તોલા જેટલો આમળાનો રસ પીવાથી હોજરીનું ખટાણ અને તેના લીધે આવતું શળ, અમ્લપીત્ત, તૃષ્ણ, દાહ, જમ્યા પછી ઘટી ગલટી વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

૧૧. અર્શ રોગહર મહૈષધ—ગાયનું માખણ ત્રીસ રૂ. બાર લેઇને લોઢાની કઢાઇમાં નાખી ચુલે ચઢાવી ધીમે અગ્નિ આપતાં જ્યારે તેમાંથી શીણનો ભાગ દુર થાય ત્યારે તેમાં બીજ સિંચાવનાં મુકા આમળાનું ચૂર્ણ બે તોલા નાખી હલાવતાં જ્યારે તે થોડું ઘણું શેકાય ત્યારે બે તોલા વડનાં કોમળ પાંદડાને બારીક ખરલ કઠીને ખનાવેલી લુગદી તેમાં નાખી હલાવતાં જ્યારે તે બંને ચીજો સારી પેઠે શેકાય ત્યારે કઢાઇને બોય ગિતારી ચોવીશ કલાક રહેવા દેવી અને ત્યારબાદ બીલી અથવા તે લીંબડાના લીલા લાકડાના દંડાવડે તેને સારી પેઠે ઘુટી રાખી મુકવું. આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંજ

નાથી એક તોડા જેટલું સેવન કરવું અને ખોરાકમાં માત્ર દુધ આતજ વાપરવો. આ પ્રમાણે કેટલાએક દિવસો સુધી વર્તવાથી અર્શના લીધે થતી પીડા તથા તેમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ધીમે ધીમે અર્શ પણ ચીમળાઈ જઈને ખરી પડે છે એ અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવેલું છે.

૧૨. આમળાંતું તેલ—લીલા આમળાંતો રસ એંશી તોલા અને તેલતું તેલ ચારસો તોલા લેઈ તેઓને ક્ષાત્ર કરેલા ત્રાખા કે પીતળના વાસણમાં નાખી ચૂને ચઢાવવા અને પછી તેમાં વીરણવાળો, નાગરમોથ, સુખડ, કપુર કાછલી, ગુલાબનાં ફુલ, પડાપાદડી એ દરેક પાંચ પાંચ તોલા, અને પૂરૂચુરો, ઘર્જીલા, નખલા, તમાલપત્ર, બ્રાહ્મી, તજ એ દરેક અઢી તોલા લેઈ ખારીક વાટી પાણી સાથે ખરલ કરી ચઢણી જેવા બનાવીને નાખવાં, તેમજ વીશ તોલા લીલા ડમરને ખારીક લસોટી લુગદી જેવો બનાવીને નાખવો. આ પ્રમાણે બધી ચીજો નંખાઈ રહ્યા બાદ તે વાસણના તળીએ ધીમે અગ્નિ સળગાવી ઊઠાળતા જ્યારે રસનો ભાગ બળા જઈ તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ભોય ઊતારો ઠંડુ પડે તેમાં અડધો તોલો કપુરતું ચૂર્ણ બિંદીને પછી ગાળી લેઈ બાટલીઓમાં ભરી રાખવું. આ તેલનો દરરોજ અઢીઠામાં ઘાસવા તરીકેનો ઉપયોગ કરવાથી મગજની ગરમીનાં અનેક દરદો નાબુદ થાય છે, વાળનાં મૂળ મજબુત થાય છે જેથી તેઓ ખરી જતા અટકે છે અને વળી તેઓ રેશમ જેવા સુંવાળા અને ભમરા જેવા કાળા અને ચકચકીત થઈ વૃદ્ધિ પામે છે. આજકાલ બજારમાં વિદ્યેવિધ નામોથી વેચાતા “હેઅર ઓઇલ” કે જેઓમાં માત્ર ગંધ વિનાતું આલેટ, સુગંધિ અને મનમેહક રંગ સિવાય

અન્ય કંઈપણ હોતું નથી અને તેથી તેઓના ઉપયોગથી વાળોનું હિત થવાને બદલે જે નષ્ટોદ વળે છે તેના બદલે જે આ તેલને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે હજાર દરજ્જે શ્રેયસ્કર છે.

મૃત્યુને જીતી શકાય, હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી શકાય તેવા અને તેથી પણ અધિક ફળને આપવાવાળા આમળાથી બનતા અનેક પ્રયોગો શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલા છે, પરંતુ તેઓ બધા કુટિ પ્રાવેશિક રીત એટલે એકાતવાસમાં એકાદ, બે વર્ષ સુધી રહીને સેવવાના હોવાથી ચાલતા જમાનામાં સેવી શકાય તેમ નથી એમ ધારી અત્રે આપવામાં આવતા નથી.

ઝિલટ કમ્બલ.

સં. પીવરી. હિં. ઝિલટ કંબલ, ઝોલટ કંબલ, કુમલ, સતુ-કમાસી. બં. ઝિલટ કંબલ, ઝોલટ કંબલ. ઈ. Perennial Indian Hemp or Devil's Cotton. લા. Abroma Augusta. ગુ. ઝિલટ કંબલ, ઝિલટ કમળ.

વિવરણ—જેનાં મૂળીયાંમાંથી અનેક ડાળીઓ કુટે છે. એવું આ ઝાડવું ગરમ પ્રદેશની બેજવાળી ડુંગરાઉ જમીનમાં કુદરતી રીતે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉગે છે. વળી તેની ડાળીઓ કાપીને રોપવાથી પણ અનેક નવા ઝાડો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. તેમજ બીજ વાવીને પણ જીંદગી શકાય છે.

આ ઝાડવાની ડાળીઓની છાલમાંથી શેંણ અને અળશીના

જોવાજ મજબુત અને સફેદ રેસાઓ નીકળે છે. અને વળી એક વખત ડાળીઓને કાપી લેવાથી ત્રણ, ચાર માસમાં નવી શાખાઓ તૈયાર થાય છે. એ રીતે એક વર્ષમાં બે, ત્રણ વખત રેષાઓની પેંદાશ લેઈ શકાય છે દરેક શાખા ચારથી આઠ શીટ લાંબી વધે છે, પરંતુ આમ ઉપરા છાપરી પેંદાશ લેવાને માટે તેનું વાવેતર સારી ફસ અને ભેજવાળી જમીનમાં કરવું જોઈએ.

આ વૃક્ષની શાખાઓ અને પાદડાનો આકાર સ્થલ પદ્મના જેવે જ હોય છે, ફક્ત સ્થળ પદ્મના કરતાં ઉલટ કંબલના પાદડાની અંદર રહેલી નસો કિચિત્ લાલ હોય છે એટલેજ તદ્વાવત દૃષ્ટિએ આવે છે. અને તેથી સ્થલ પદ્મ કિયું? અને ઉલટ કંબલ કિયું? તે સહેજ સમજાઈ શકાતું નથી. આ જાડને શિયાળામાં સૂક્ષ્મ અને લાલ રંગના કુસો ઉઘડે છે અને ઉનાળામાં ફળો આવે છે. ફળોનો આકાર છત્રાકાર હોઈ તેની ચરે માંડુએ પાંખડી યુક્ત સૂક્ષ્મ પાંદડા હોય છે. એ ફળોની અંદર બાનીક પીળા રંગના બીજ હોય છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાંથી આ ઔષધનું વિશેષ વર્ણન મળી આવતું નથી. પરંતુ હાલના સમયમાં એક અત્યંત દીવ્ય ઔષધ તરીકે તેણે ખ્યાતિ મેળવી છે. “ધી એકોનોમિક પ્રોડ્રક્ટ્સ એન્ડ ઇન્ડિયા” નામે વિખ્યાત ગ્રંથના કર્તા ડૉક્ટર સર જ્યોર્જ વૉટ સહેજ જણાવે છે કે:—

It was first discovered by Roxburgh in 1801; The root-bark is held in high esteem by Native practitioners as a Medicine for dysmenorrhœa.

આ ઔષધ પહેલ વહેલું ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં રોકસબર્ગે શોધી કાઢ્યું હતું. સ્ત્રીઓને માસિક રત્ન આવતી વખતે થતી અસહ્ય પીડા કે જે કષ્ટાર્તવના નામથી ઓળખાય છે તેના માટે દેશી વૈદ્યો તરફથી ઉત્તમ ઔષધ તરીકે તેણે કીર્તિસંપાદન કરેલી છે.

“ ધી બેગલ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યૂટીકલ વર્કસ ” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જગદ્વિખ્યાત ઔષધિય કારખાનાના પ્રણી અનુભવી વિદ્વાન ચાલકો પોતાના કુટુંબોગમાં આ ઔષધ સંખ્યાલિખતાં જણાવે છે કે:—

ઊંડા કમળે રત્ન આવવાના સમયે થતી પીડા નાબુદ કરવાનાં કાર્યમાં રામબાણ હોવાની ખ્યાલિ મેળતી છે. આ અર્થત કષ્ટપદ દરદથી પીડાતી અયળાઓના આરામ માટે આ ઔષધિનો રાસાયણિક અને વૈદ્યકીય અભ્યાસ કર્યા પછી અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે વૈદ્યોના કહેવા મુજબ તેની અસર કદી પણ મિથ્યા જાય નહિ એવી છે. સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય, તેમનો સારો ચહેરો અને દેખાવ તથા સ્વભાવ એ બધું ઘણા ભાગે યોગ્ય અને પીડા સિવાયનું રત્ન આવવા ઉપર આધાર રાખે છે. આખોની આસપાસના કાળા ડાઘાઓ, વારંવાર માથાનું દુઃખવું, નીચેના ભાગ ઉપર ભારતી લાગણી, માસિક ધર્મ વખતે થતી અસહ્ય પીડા, રજનું ઓછા વધતા પ્રમાણમાં દેખાવું વિગેરે ઉપદ્રવો કે જે કષ્ટાર્તવના લીધે ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ બધા આ ઔષધિનું થોડા દિવસ સેવન કરવાથી નાશ પામે છે. રત્ન આવતાં પીડા થવા ઉપરાંત વળી રત્ન ઓછું આવતું હોય કિંવા સમૂળગું બંધ પડી ગયું હોય તેવા સમયે પણ આ ઔષધ વાપરવાથી રત્ન જલદી વખતસર અને વિના પીડાએ આવે છે. એ ઉપરાંત આ

આપેધના સેવનથી ગર્ભાશયના દોષો પણ નિવૃત્ત થાય છે અને તેથી પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે ગર્ભ રહેવાનો માર્ગ ખૂલેલો થાય છે.

“કલકતાના સુપ્રસિદ્ધ કવિરાજ હરલાલ જુમે પોતાના આયુર્વેદ-ભાષાભિધાન નામે ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—”

“સ્ત્રી લોક દિગેર યોનિરોગ, જરાયુ દોષે, પ્રદર ઓ રજોદોષ એવં અર્શોરોગ નાશક રૂઢાર ગુણ આમાદેર પ્રત્યક્ષ.”

સ્ત્રીઓના યોનિરોગો, ગર્ભાશયના દોષો, પ્રદર, રતુ સંબંધી દર-દો તેવીજ રીતે અર્શ રોગનો આ ઔષધ નાશ કરે છે. એના ગુણો અમોઝે પ્રત્યક્ષ અનુભવેલા છે. વળી “વિદ્યારત્ન” નો માનવંતો ખેતાળ ધારણ કરનારા પ્રવિણ ચિકિત્સક કવિરાજ શ્રી દારદાનાથ જણાવે છે કે:—

ઝલટ કમ્બલેર સિકડેર છાલ શુષ્ક ઓ હામામ દિ-સ્તાય ચૂર્ણ એવં વસ્ત્ર સ્વળ્ડે છાંકા હડ્ડલે પાંચ આના પરિમા-ળે ચૂર્ણ લડ્યા ૨૧ ઢિ ગોલમરિચ ચૂર્ણ સહ મિશ્રિત ઓ ચેષિત હડ્ડલે ઋતુર પ્રથમ દિન હડ્ડતે નિત્ય એડ નિયમે એડ મહોષધ, સપ્તાહ પર્યન્ત સેવન, કેવલ માત્ર દુગ્ધસહ અન્ન પથ્ય. સ્વામિસહવાસ પરિત્યાગ, પવિત્રાચારે થાકા, એડ સકલ નિયમ પ્રતિપાલન પૂર્વક એક સપ્તાહ કાલ એડ ઔ-ષધ સેવન કરિવે. એડ રૂપે ૪-૫ માસેર ઋતુતે પ્રથમદિન હડ્ડતે સપ્તાહ પર્યન્ત વ્યવહત હડ્ડલે ક્રમશઃ જરાયુર દોષ

સંશોધન હૃદયા રોગિણી આરોગ્ય પ્રાપ્તિ એવં સન્તાન હૃદયાર સમ્ભવ હૃદયા થાકે. ઈહાણે મરિચસહ શીલે વાટિયા સેવન હૃદયે ઓ કોન હાનિ નાઈ. આમાર વિવેચનાય ૫-૬ ક્રમ પર્ચન્ત ઈ સ્ત્રીકે સ્વામિ-સહવાસ કરાણ બૈબનહે. જરાયૂ સંશોધનાનંતર સહવાસે શ્રેયસ્કર ફલ હૃદયે પારે

પ્રદર ઓ વાધક રોગેર ઈ મહૌષધ કે કલિકાતાર ચોર વાગાન મોઢસ્થિત કોન ઢાકટાર વાબૂ પાઝઢાર કરિયા શિશિ મધ્યે સંસ્થાપન પૂર્વક લાલ કાલા લેબેલ આંદીયા પ્યાટેન્ટ ઔષધ કરિયા છોન. સતત ૨૥ ટાકા મૂલ્યે ઈક ઈક શિશિ વિક્રય કરિયા થાકેન; એવં નાના કૌશલે ઓ છાંદ્રનિ વાંધૂનિ કરિયા સંવાદ પત્રિકાય વા પૃથક્ વિજ્ઞાપને ઈહાર ગુણ પ્રકાશ કરિયા થાકેન. તજ્જન વિશેષ અર્થ પ્રાપ્તિ હૃદયા ઉપકૃત હૃદયે છેન.

હિલટ કમળનાં મૂળીયાની છાલ લાવી છાંચે સુકવી ખાંડણી દસ્તા-થી ખાંડીને ખારીક બૂકો એટલે ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને ૪૫ડા વડે ચાળી તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ, પાચ આનીલાર એટલે દસવાલ લેવું. અને તેમાં એકવીશ મરીયાંને વાટીને કરેલો ખારીક બૂકો હમેરી ખન્ને ચીખેને સારી પેડે ખરલ કરીને એક ખીજ સાથે મિશ્રણ કર-વી. ૩૫ આવવાના પ્રથમ દિવસથી શરૂ કરીને સાત દિવસ સુધી

આ મહૌષ એ પ્રમાણે માપથી લેધને સેવન કરવું. જોરાકમાં માત્ર દુધ ભાનજ ખાવા. સ્વામિ સમાગમનો પરિત્યાગ કરવો. પવિત્રપણે રહેવું. આ પ્રમાણે ચાર, પાંચ માસ સુધી દરેક મહીને રજઃસ્ના-પણું પ્રાપ્ત થાય તેના પ્રથમ દિવસથી શરૂ કરીને સાતમા દિવસ સુધી ઔષધનું સેવન કરવાથી ગર્ભાશયના દોષોનું ક્રમે ક્રમે સંશોધન થઇ રોગી સ્ત્રીને આરોગ્ય પ્રાપ્તિ તેમજ સંતાનોત્પત્તિ થવાનો સંભવ રહે છે. આ ઔષધ તેમજ મરીયાનું પૃથક્ પૃથક્ ચૂર્ણ ન કરતાં અન્નેને સાથે મેળવી પથ્થર ઉપર વાટી ખરીક ભૂંડા કરી તેનું સેવન કરવા-માં પણ કોઇ જાતનું નુકશાન નથી. અમારા અનિપ્રાય પ્રમાણે આ ઔષધ સેવન કરનાર સ્ત્રીએ સ્વામિ સમાગમ કરવો ઉચિત નથી. ગર્ભાશયની સારી પેટે શુદ્ધિ થયા બાદ એટલે જાનાસ પછી સમાગમ કરવાથીજ મન ધાર્યું શ્રેયસ્કર ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રદર તેમજ વાંઝીયાપણાના દરદનું આ મોટામાં મોટું ઔષધ હોવાથી કલકત્તાના ચોર આગાન આગળ રહેતા કોઇ એક ડાક્ટર આપ્યું તેનું ચૂર્ણ બનાવી મુંદર શીશીઓમા ભરી તેના ઉપર રંગમે-રંગી લેખલો ચોટી મુંદર રીતે પેક કરી “સ્ત્રીઓના તમામ દરદો માટે અવ્યર્થ રામચાણુ પેટન્ટ મહૌષધ બનાવો બેડા છે. અને કુદ-રતના અખૂટ ખજાનામાંથી જઠ્યાખંધ રીતે મક્કત મળતા આ ઔષ-ધની દરેક નાનકડી શીશી અઢી રૂપીએ વેચી રહ્યા છે. તેમજ ન્યુસ-પેપરો દ્વારા અથવાતો પૃથક્ સૂચિપત્રો સ્વરૂપે વિધવિવ પ્રકારની વાઙ્માતુર્યતા ભરે જાહેર ખબરો છપાવી એના ગુણો પ્રકાશ કરી રહ્યા છે. જેના લીધે સ્ત્રી વર્ગ ઉપર ઉપદાર થવા ઉપરાંત વિશેષ અર્થ પ્રાપ્તિ પણ થાય છે.

આ ઔપધિનો અમારા અનેક દરદીઓ ઉપર અનુભવ લેતાં તેમાં રહેલા ઉમ્મ જીભોની અમને પણ ખાત્રી થયેલી છે, અને તેથી તેનો છુટથી ઉપયોગ કરવાને માટે અમારા વાયક વૃન્દને ભલામણ કરીએ છીએ.

આ વનસ્પતિ બંગાળા તરફ વિશેષ થાય છે અને તેથી તેને વાપરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને અત્રેથી ન મળી શકે તો “કાંચરાજ શ્રી દ્વારકાનાથ વિદ્યારત્ન. ઠે. દેવનારાયણ દાશેરલેન હાઉસ નં. ૧૦ સ્વામ આગર કલકત્તા” એ સરનામે પત્ર લખી મંગાવી લેવા વ્યવસ્થા કરવી. હરકોષ્ટ ઔપધ ચૂર્ણ કરતા એકસ્ટ્રાક્ટના સ્વરૂપમાં લાંબા સમય સુધી ગુણહીન થવા સિવાય રહી શકે છે અને તેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે તાજા ઔપધ તરોડે વાપરો શકાય છે, આ હેતુને લક્ષમાં લેઈ “ધી બેન્ગાલ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લીમીટેડ આ વનસ્પતિમાંથી “એકસ્ટ્રાક્ટ એથ્રોમા ઑગસ્ટા લીક્રીડ” નામની દવા તૈયાર કરી છે, અને તેથી તેવા એટલે એકસ્ટ્રાક્ટના સ્વરૂપમાં વાપરવાની જેની ઇચ્છા હોય તેણે “ધી બેન્ગાલ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લીમીટેડ નં. ૯૧ અપર સરકયુલર રોડ કલકત્તા” એ સીરનામે પત્ર લખી મંગાવી લેવી.

કરોળીઆનાં પડ.

સં. ગિર્જનાભસ્ય જાલ. હિં. મકડીકા જાલા મ. કાતલ્લીવં
ધર. ઇ. A spider.

વિવરણ—કરોળીઆ નામનાં જીવજંતુઓ ભીતો, પાટડા વિગેરે ઉપર સફેદ ચીનાઈ કામળ જેવા એકાદ, બે ઈંચ વ્યાસના પોતાનાં

રહેવાને માટે ગોળાકાર ધરો બાંધે છે તે કરોળીઆનાં પડના નામે જોળખાતાં હોય સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

શુભ્રદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન સમયના વૈદ્યોમાં આ વસ્તુ ઔષધ તરીકે વિશેષ પ્રચારમાં હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ જડી-બુદ્ધીઓથી ચિકિત્સા કરનારા સાધુ, સંતોની તો તે ખરેખર એક પ્રિય વસ્તુ છે અને તેથી તેઓ તેનો ઉપયોગ કરવાની વિધિ નીચે મુજબ જણાવે છે.

કરોળીઆનાં પડ કે જે બીંતો ઉપર હોય છે તે પૈકી જેઓ કુટીને તેમાંથી ઇંડાં વિગેરે નીકળી ગયા હોય તેના લેકેને સાફ કરીને એક બાટલોમાં ભરી રાખવા. જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે બાટલીમાંથી આ પડો નવ રતી જેટલાં લેકેને દરેક ગોળીમાં એક રતી પ્રમાણમાં પડ આવે તેવી રીતે ગોળમાં ઘાલીને તેની એક સરખી નવ ગોળીઓ બનાવવી. અને તેમાંથી દરરોજ સવારે, બપોરે તથા સાંજે એમ દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક સમયે એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે ગળાવવી. ખોરાક સાદો આપવો. તેલ, ખટાશ વિગેરે બંધ કરવાં. આ પ્રમાણે આ ઔષધનું સેવન કરવાથી ટાઢ વાઈને કિંવા વખર ટાઢ આવતો દરરોજનો, તરીઓ, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ, જીર્ણજ્વર તેમજ બીજા તાવો, વાળાતું દરદ, માથાનો દુઃખાવો, આધાશોશી, ચડેલો દમ અને વયુના ચરકા વિગેરે દરદો ત્રણ, ચાર દિવસમાંજ મુજથી નાબુદ થાય છે.

સાધુ સંતોના કહેવા મુજબ આ ઔષધ એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે તાવો તેમજ દમના દરદ ઉપર અકસીર અસર કરે છે એ વા-

તની ખાત્રી અનુભવથી સિદ્ધ થઇ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની પ્રુષ્ટિ તરીકે પ્રાચીનરસ ગ્રંથો, વૃદ્ધ વૈદ્યોના હતારાઓ વિગેરેમાંથી પણ કેટલાએક લેખો મળી આવે છે.

રસરત્નાકર નામે પ્રસિદ્ધ રસ ગ્રંથના કર્તા સિદ્ધ નિત્યનાથ તેજ એટલા સુધી જણાવે છે કે:—

ऊर्णनाभस्य जालेन वर्ति कृत्वा प्रयत्नतः ॥

क्षालयेत्तिल तैलेन कज्जलं ग्राहयेच्छनैः ॥

अज्रयेन्नेत्र युगलं ज्याहिकन्तुज्वरं हरेत् ॥

કરોળીઆના પડતી દીવેટ બનાવી તલના તેલથી ભીંજાવી એક કોડીઆમાં મૂકી તેનો દીવો સળગાવી કાળજી પાડવું. એ કાળજીને બંને આંખોમાં આંજવાથી એકાંતરીઓ તાવ દુર થાય છે.

શ્વાસના દરદ ઉપર આ ઔષધ કેવી અસર કરે છે તે સખંધિ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના એક પૂર્ણ અનુભવી વૃદ્ધ વૈદ્યના હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં એવું લખેલું છે કે:—

महाश्वास, स्त्रोकल्या वरबस्ताद औषध-कातणीचेंघर,
जें भिंती वरील असून आंत जंतु नसतील असेंघेऊन, तें
दररोज थोडेंसे गुळांत सकाळीं, दुपारीं व रात्री जेवण
झाल्यावर असें तीनदां ध्यावें, पांच दिवसांत पूर्णगुण-पथ्य-
तेलकट, आंवट, तिखट वर्ज-तूप, दूध, साखर, गहूं हें
स्वावें. हें औषधश्वासावरजवरदस्त बस्ताद आहे.

મહા! શ્વાસ અને ખાંસી ઉપર ઊંચાઈ ઔષધ—કરો-
ળીઆનું ઘર કે જે ભોંત ઉપર હોય તેમાં ઈંડાં-જીવડા વિગેરે ન
હોય એવું લેઈ તે દરરોજ થોડું એક ગેળમાં મેળવી સવારે, બપોરે
તથા રાત્રિએ જમ્યા બાદ એમ ત્રણ વખત લેવું. જેથી પાચ દિવસ-
માં પૂર્ણ ફાયદો માલમ પડશે—નેલવળા, ખાટા અને તીખા પદાર્થો
ખાવા નહિ, ઘી, દુધ, સાકર, ઘર્જ એ ચીજો ખાવી. આ ઔષધ
શ્વાસ ઉપર જળરસ્ત શાયદાકારક છે. માત્ર એક દેશી વૈદના પુસ્તક-
માં તેના ગુણોની એવી પ્રસશા કરેલી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ
આજકાલ હોમીઓપેથીક મત પ્રમાણે ચિકિત્સા કરનારા ડૉક્ટરોને
પણ તેના આ ઉનદા ગુણની ખાત્રી થયેલી છે અને તેથી તેઓ
પોતાની “મેટેરીયમેડીકા” એટલે ઔષધિ ગુણસાસ્ત્રમાં જણાવે છે કે:-
ખેંટા એરીએન્ટેલીસ નામની દવા હિન્દુસ્થાનમાં થતા એક
જાતના કરોળીઆ તથા કોકરોચ એટલે બાદા નામના જીવડાઓમાંથી
બનાવવામાં આવે છે અને તે પકેલ વહેલા કઢકતાના ડૉક્ટર ડી-
એન-રાયે વાપરી હોય એમ જણાય છે.

ચરબી જામી ગયેલા આસામીઓને દમના વ્યાધિમાં
આ દવા અડસીર થઈ પડે છે.

એક દંદીને તેર વર્ષથી દમ ચડતો હતો અને જ્યારે તેને આ
દવા આપવામાં આવી ત્યારે તેને છ અડવાડીઆથી એવો સખ્ત
દમ ચડ્યો હતો કે તે કોઈ કોઈવાર માત્ર પાચ મીનીટનોજ આરામ
લેઈ શકતો અને બાકીનો સમયો વખત તેને ખેંસી રહેવું પડતું હતું.
વળી ઉધરસ તો ધણીજ આવતી હતી. છાતી અને યકૃતનો ભાગ
અત્યંત દુઃખતો હતો, ઊંધ આવતી નહોતી તેમજ ખોરાક પણ લેઈ

શકાતો નહોતો. એ દરદીને આ દવાનાં ૩૪ પાવરનાં ચૂર્ણના છ પડીકાં કરી દર બે, બે કલાકે આપવાથી બે દિવસમાં આરામ થઇ ગયો.

આ ઉપરથી તેમજ ખીજ પશુ અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાયશ કરવાથી ખાત્રી થઈ છે કે હરકોઇ પ્રકારનો દમ આ દવાથી મટી શકે છે. આ દવા ૧૪ પાવરની પશુ વપરાય છે અને તેના ટિંકચરનાં ત્રણ ટીંપા અથવાતો ચૂર્ણના પાંચ એનની એક માત્રા ગણાય છે. વળી જેઓને ખાસીનું દરદ થયું હોય અગર ક્ષયની અસર હોય તેમને જ્યારે શ્વાસની ગમરામચુ થઇ આવે અને સખ્ત જીવરસ આવવા લાગે ત્યારે પણ આ દવા આપવાથી ફાયદો થાય છે.

હોમીઓપેથીક કેમીસ્ટ સરલાહીરી પોતાની રપેક્ષ્યક પ્રીપેરેશન્સ-મા જણાવે છે કે:—

Blatta orientalis is a Marvellous Remedy for the cure of Asthma. Thousands of the most-desperate cases unparalleled in the history of Medicine have been cured by it in a few days and the most distressing attacks subdued without any relapse.

બ્લેટા ઓરિએન્ટલીસ એટલે કરોળી આઓમાંથી બનતી દવા એ દમનું દરદ નાબુદ કરવાને માટે એક અજમય જોવો ઉપાય છે. ઔષધીય ચિકિત્સાના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા જુગી જુગી સ્થિતિના, સાંઝે થવાની તદ્દન આશા છોડી દીધેલા હુમરો કેસો એના વડે થોડાજ દિવસોમાં સારા થયા છે. અને અતિશય પીડાવાળા હુમલાઓનો કોઇપણ જાતની નિષ્ફળતા સિવાય પરાજય કરાયો છે.

આ બધા વિવેચન તેમજ અમારા અનુભવ ઉપરથી સાર એ જીકળે છે કે કરોળીઆનાં પડ એ એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે તાવે માટે તેમજ દમના દરદ માટે એક અકસીર ઇલાજ છે, અને વળી તે વિના મૂલ્યે જ્યારે જોઇએ ત્યારે દરેક સ્થળે મળી શકે છે માટે તેનો છુટથી ઉપયોગ કરવો. અગર તો આ દવાનું સુધારેલું સ્વરૂપ કે જે “બ્લેટા એરીએન્ટેલીસ” ના નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે જે વાપરવાની ઇચ્છા હોય તો હોમીઓપેથીક દવાઓ વેચનારી કંપનીઓમાં ચૂર્ચુ તેમજ ટીંકચરના સ્વરૂપમાં વેચાતું મળે છે માટે ત્યાંથી ખરીદી વાપરવું. અગર જે નાની કંપનીઓમાંથી ન મળી શકે તો—Lairi & Co. Homoeopathic Chemists—35 College street, Calcutta—લાહીરી એન્ડ કંપની—હોમીઓપેથીક કેમિસ્ટ્રસ, નં. ૩૫ કોલેજ સ્ટ્રીટ—કલકત્તા એ સીરનામે પત્ર લખી મંગાવી લેવું.

કુકડીનાં ઈંડાં.

સં. કુકુડાડ. હિં. મુરગીકા અંડા. મ. કોમડીયે અડે. બં. કુકુડિમ્મ. ઇં. A Hen's Eggs.

વિવરણ—કુકડીનાં ઈંડાં એ સર્વે ઠંડાણે જાણીતી વસ્તુ હોવાથી તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી.

યુગ્મ ધર્મ અને ઉપયોગ—કુકડીનાં ઈંડાંની અદરનો રસ લોહીને વધારનાર, બળ આપનાર તેમજ પુરુષાત્તનને પ્રયોજ કરનારો હોવાથી યુનાની હકીમો તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. દરરોજ એકાદ એ ઈંડાં ફાડીને તેનો રસ મધ સાથે મેળવીને દરદીને આપે છે અને

તેથી સારે: ફાયદો થતો જણાય છે. વળી તેની સફેદી વિષનાશક, પુષ્ટી દારક અને ચામડીને સાફ તથા નરમ રાખનારી હોવાથી કેટલીએક જાતના જલદ તેજાઓ અને ઝેરી દવાઓના વિષના કેસમાં એ સફેદી-ને પાણી અથવા તો દુધ સાથે મિશ્ર કરીને પાવાથી હોજરી તથા આખા શરીરની ચામડીનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે, અને તેથી ઝેરની દાહક અસરથી બચી જઈ ચામડી નરમ રેશમ જેવી રહે છે.

વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરનારા વૈદો કે હકીમોમા આ કરતા તેના વિશેષ ઉપયોગ થતો હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટી સમંધી શોધખોળ કરનારાઓને કેટલાએક દરદો મટે તેમાં રામચાણુ ગુણે માલમ પડ્યા છે અને તે નીચે મુજબ છે.

સંધિવાનો અજબ ઉપાય—કુકડીનાં ચાત્રીશ ઈંડાં લેકને તેને પાણી સાથે ઉકાળીને પછી ફેડી નાખી તેમાંથી સફેદીનો ભાગ દુર કરવો અને જરદી એટલે પીગાશનો ભાગ લેઈ એક વાસણમાં એકઠો કરવો અને તેમાં અકલગરો, તજ, કાયફળ, લવિંગ એ દરેક એકએક તોલો અને સમુદ્રનું મીઠું ૦૧ તોલો એ બધાને આરીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરેલું ચૂર્ણ મેળવી એ જરદીને એક માટીના હાલ્લા-માં ભરી તેના ઉપર બે તોલા તલનું તેડ છાંટવું. ત્યાર બાદ જમીન-માં એક ખાડો ખોદી તે ખાડામાં ચીનાઈ માટીનો એક પ્યાલો મુકી પાંચી સદરહુ હાંસીના તળીએ મધ્ય ભાગે એકાદ, બે ઝીણાં કાણું પાડીને તે ખડા ઉપર એવી રીતે ચૂકવી કે તે કાણુવાળો ભાગ ખાડામાં મુકેલા પ્યાલાના મધ્ય ભાગ ઉપર બરાબર રીતે રહે. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કર્યા બાદ તે હાંસીના ફરતાં ચારે બાજુએ અડધાં છાણાં ગોઠવીને અગ્નિ સળગાવવો જેથી થોડાજ સમયમાં તે હાંસીના

તળીયાનાં છિન્ને દ્વારા ટપકાતે નીચેના પ્યાલામાં તેલ પડશે. અગ્નિ શિતળ થઇ ગયા બાદ હાડલીને દુર કરી નીચેના પ્યાલામાં એકઠું થયેલું તેલ લઇ એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ તેલનું દરદવાળી, જગ્યાએ માલોસ કરી તે ભાગ ઉપર પવન ન લાગે તેટલા માટે ગરમ કપડું વીંટાળી રાખવાથી એક અઠવાડીયાની અંદર સંધિવાનું અતિ દુઃખદાયક દરદ નાશ પામે છે.

આ દરદ શરદીના લીધે, ઊપદંશ એટલે ખરાબ સોજતની ગ-રમીના લીધે, પ્રમેહના લીધે, તાવની બિમારીને લીધે અથવા તો એવાજ બીજા કોઇ કારણસર થયેલું હોય તો પણ તેનો અવશ્ય નાશ થાય છે એવું અમારા એક મિત્ર હડીમે સેંકડો દરદીઓ ઉપર અનુભવેલું છે. અને તે પરદેશથી આવતા ભારે કિમતનાં અનેક પેટન્ટ ઔષધો કરતા હજાર દરજ્જે ઉત્તમ કાર્ય કરે છે.

પ્રમેહની પ્રમળ મહૌષધિ—એક સુવિખ્યાત બંગાળી યતિ રાજના હસ્ત લિખિત પુસ્તકમંથી એવી હડીકત મળી આવે છે કે:-

નિત્ય પ્રાતે એકઠિ કાંચા કૂકૂટ ઢિમ્મ એક પાર્શ્વ ભાગિયા મુઠે ઢાલિયા મક્ષણ કરિલે અતિ સત્વર અસાધ્ય પ્રમેહ હર્ફિલે ઓ આરોગ્ય સંભવ. “વ્યવહારેણ જ્ઞાતવ્યંફલં” અર્થાત્ રૂઢા સેવન કરિતે કરિતે અલ્પ દિન મધ્યેઈ દેહ ગરમ હર્યા ઉઠે. એ જન્ય પ્રત્યાહ એકટિ માત્ર વ્યવસ્થા. કિહુ દિન ઈઈ કૂકૂટ ઢિમ્મ ઈઈ નિયમે વ્યવહાર કરા હ-ઈલે દેહ લાલ ઓ સતેજઃ અંગસ્ફુર્તિ, પ્રમેહ ધ્વંસ હત્યાદિ

લક્ષણ પ્રકાશ પાડતે થાકે ॥ રૂઢા આશુ ઓ પ્રત્યક્ષ ફ-
લપદ ॥

દરરોજ સવારના કુકડીનું એક કાચું દંડું લેઈ એક બાળુએ-
થી બાળીને મહોડામાં સુકી ખાઈ જવાથી પ્રમેહનું દરદ અસાધ્ય
હોય તો પણ એકદમ નાશુદ થવાનો સંભવ છે. આ ઔષધ કેવી
અજબ રીતે કાયદો કરે છે તેનું ત્રિવેચન કરવા કરતાં ઉપયોગ કર-
વાથીજ તમને ખાત્રી થશે. એનું સેવન કરવાથી થોડા દિવસોમાંજ
શરીરમાં ગરમીનો વધારો થાય છે, એટલા માટે દરરોજ માત્ર એક
જ ઈંડું વાપરવું એ જિણિત છે. કેટલાએક દિવસો સુધી કુકડીના
ઘોડા એ પ્રમાણે વાપરવાથી લોહીમાં સુધારો વધારો થઈ શરીરની
કાન્તિ લાલ અને તેજસ્વી બનવી, કામકાજ કરવાની સ્ફુર્તિ
વધવી અને પ્રમેહના દરદનો નાશ થવો ત્રિગેરે લક્ષણો પ્રત્યક્ષ અનુ-
ભવવામાં આવે છે. આ ઔષધ જલદી અને પ્રત્યક્ષ ફળદાયક છે.

આ ઔષધનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર ધ-
ઉંની રોટલી, પુરી, ભાત, ધી, દુધ એટલીજ ચીજો ખાતી જોઈએ.

ઉપદેશનો અકસીર ઇત્તાજ—વૈદ્યોની આયુર્વેદિક, હકીમોની
યુનાની અને ડોક્ટરોની એસોપેથીક ચિકિત્સા પદ્ધતિ દ્વારા એ વાત
તો નિસ્સંદેહપણે સિદ્ધ થાય છે કે ગરમીના દરદને નાશુદ કરવામાં
પારાનું સ્થાનક લેઈ શકે એવી ખીજ કોઈપણ ઔષધિ હયાત નથી.
આ કારણને લઈને દરેક વૈદ્યો, હકીમો કિંવા ડોક્ટરો સ્પષ્ટ અથવા
તો આડકતરી રીતે આ દરદમાં પારાનો જિપયોગ કરે છે. પારામાંથી
બનતી વિવિધ પ્રકારની જે બનાવટો આ દરદ માટે વપરાય છે તે

બધામા રસકપુર એ મુખ્ય છે, રસકપુરની ગરમી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા કંઠમાળ, ભ્રમંદર, મ્રણુ, નાડીવણુ વિગેરે દરદો ઉપર ધણી ઉત્તમ અસર છે. પરંતુ તેમા એક મુખ્ય અવશ્યણુ એ છે કે તેને વધારે સમય સુધી વાપરવાથી દરદીનું મહોડું આવી જાય છે અને તેથી અત્યંત પીડા ભોગવવી પડે છે. આ અડચણુ જો દુર થઈ શકે તો રસકપુરનું મુદ્દ્ય લાખોની કિંમતમાં અંકાય તેમ હોવાથી ધણાક વૈદ્યો તેવા પ્રકારનો શોધ કરવા આમ તેમ શ્રદ્ધા મારે છે અને છેવટે નિરાશ થાય છે. પરંતુ આ અડચણુ દુર થઈ શકે એવો એક પ્રયોગ કૃષ્ણર કૃપાથી અમારે હાથ આવ્યો છે જે, તેના જીતાસુઓના માટે અત્રે પ્રગટ કરીએ છીએ.

વ્યાધિ હરણુ રસાયન—ગોખ્ખું રસકપુર કે જે “કોરો-સીવ સખ્લીમેન્ટ” ના નામે ઓળખાતું હોઈ ઇંગ્લેન્ડ દવાઓ વેચનારા ગાંધીઓને ત્યાં મળે છે તેનો એક તોલાનો માગડો લાવી તેને એક લોહાની કપાસમાં મુરી તેમાં એક શેર ગાયનું ધી નાંખી ધીમા દેવતાથી પકાવતા રસકપુરનો માગડો સારી રીતે પાકીને કંઈક લાલ થાય ત્યારે કઢાઈને ભોંય ગિતારી ઠંડી થયેથી તે ધીમાથી રસકપુરનો કાંકરો કાઢી લેખ પથરો ॥ ખરલમા નાખી કાસુંદરાના પાંદડાના રસ સાથે એક મહીના સુધી સારી પેઠે ખરલ કરવો. એક મહીના સુધી દરરોજ નવો રસ નાખતા જઈ ખરલ કરતાં જ્યારે એક મહીનો પુરો થાય ત્યારે રસનો માગ સુકાવા દેખ એ રસકપુરને શીશીમાં ભરી રાખવું.

જ્યારે ઉપદંશ એટલે ગરમીના દરદની દવા બનાવવી હોય ત્યારે હિંગજોઈમાંથી કાઢેલો શુદ્ધ પારો તથા શુદ્ધ કરેલો ગંધક એ બે ગા-

જો એક, એક ભાગ અને ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું રસકપુર બે ભાગ લેઈ તેઓને એક આખો દિવસ સારી પેઠે ખરલ કરી કળળી બનાવી તે કળળીને કુકડીના ઇંડામાં ભરી તે ઇંડાં ઉપર પાંચ વખત કાપડમાટી કરી જ્યારે તે કાપડમાટી ખરાબર રીતે સકાઈ જાય ત્યારે એક હાલનામાં વેળુ એટલે રેતી ભરી તેની વચમાં આ દવા મુકી પ્રથમ દોઢ કલાક સુધી ધીમા, પછી દોઢ કલાક સુધી મધ્યમ અને છેવટે દોઢ કલાક સુધી પ્રચંડ અગ્નિથી પકાવવું અને ત્યાર બાદ જ્યારે રેતી વિગેરે ઠંડુ પડી જાય ત્યારે નીચે ઊતારી. ઔષધને કાઢી લેઈ નાગરવેલના પાનમાં મુકી દિવસમાં બે વખત આ ઔષધ દર ટાઈમે એટલી બે રતી જેટલું આપવું, તેથી દરેક જાતનાં ગરમીના દરદો નાબુદ થાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ વળી ચોખ્ખા અનુપાન સાથે વાપરવાથી નપુંસકતા, કોઢ, કંઠમાળ, ભગંદર, મુખરોગ, ક્ષીરંગરોગ, લોહીખિગાડ વિગેરે દરદો પણ સારાં થાય છે. આ ઔષધિને ઇંડાની અંદર ભરવામાં એવી મતલબ છે કે રસકપુરને ઇંડાની સફેદીનો સ્પર્શ થવાથી કોઈપણ જાતનું નુકસાન કરે નહિ એવો પારાનો એક પ્રકારનો ક્ષાર બની જાય છે, છતાં દરદોને નાબુદ કરવાનો ગુણુ તો તેમાં સંપૂર્ણ રીતે સચવાઈ રહે છે.

આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે તેમજ પ્રયોગ બંધ થયા બાદ પણ કેટલાએક દિવસો સુધી ખોરાકમાં માત્ર ધજાની રોટલી, દુધ, મીઠા સિવાયનો ભાત અને ઘી એટલી ચીજોજ વાપરવી જોઈએ, તેમજ રસકપુર અને પારો એ ચીજો એક પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ ઝેરો હોવાથી રસવિદ્યાના સંપૂર્ણ અનુભવી વૈદ્યો સિવાય ખીજાઓએ તેનો ઉપયોગ પણ નહિ કરવો જોઈએ.

નપુંસકતા માટે અજ્યય ઉપાયો—તિષ્ઠપરિચિત્તા નામે કી-
તાવમાં લખ્યું છે કે:-શુદ્ધ પારો અને મધક એ બે ચીજો એક
એક તોણો લેઈ તેઓને ખરલમાં નાંખી એક આખો દિવસ ઘુંટીને
કેળવી બનાવવી, ત્યારમાદ તેમાં લાલ કાથો અને લવિંગનો છુકે
એ બન્ને ચીજો પણ એક, એક તોણો નાખી મધ તથા કુકડીના ઈ-
ડાની જરદી સાથે બે, ત્રણ દિવસ ખરલ કરીને કાળાં મરીઆંના દાણા
જેવડી દરેક ગોળી બનાવવી અને તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ એક,
એક ગોળી ખાઈ ઉપર દુધ પીવું. આ દવા ચાલતી હોય ત્યારે ખો-
રાકમાં માત્ર ઘણીની રોટલી, દુધ, બાત, ઘી અને સાકર એટલીજ
ચીજો ખાવી.

ઘાતુની નિર્જળતા માટે આ દવા અજ્યય જોવા ગુણવાળી છે.
આ ગોળી ચાલતી હોય ત્યારે જોને ખપતો હોય તેણે દવા ખાઈને
ઉપર બકરીના માંસમાંથી બનાવેલો સેરવો ગરમ, ગરમ ખાવો અને
આઠ દિવસ સુધી સ્ત્રી સંગ કરવો નહિ. આ દવાથી મૈથુન કરવાની
શક્તિ એટલી બધી વધે છે કે કોઈપણ મનુષ્યે કદીપણ ન અનુભવી હોય.

કરંભાદીન ઇહસાની—નામે કીતાવમાં લખ્યું છે કે:-કુકડીના
ઈંછાંની સફેદો તેમજ જઈં, સફેદ કુંગળીનો રસ, અને ગાજરનો રસ
એ દરેક ચીજ એક, એક ભાગ, મધ સવાભાગ અને ધી પોણાભાગ
લેઈ એઠાં કરી ધીમા અગ્નિ ઉપર મુદી પાક બનાવવો. એ પાકમાં-
થી ચાલીશ દિવસો સુધી દરરોજ સવાર, સાંજ પચી ચકે તેટલો પાક
ખાવો અને ઉપર ગાયનું દુધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધના સેવ-
નથી મૈથુન કરવાની શક્તિ અત્યંત પ્રબળ થાય છે. શરીરનો રંગ
ખીલે છે, અને દેહ પુષ્ટિ થાય છે.

ખટનું અવ્યર્થ મહૌષધ—ઉપદંશ એટલે ખરાબ સંગતમાં થી પેદા થતા ગરમીના દરદને લીધે પેદા નીચે સાથળના મૂળ આગળ જે બદ નામની ગાઠો થાય છે તેના ઉપર આ અમોઘ ઉપાય છે અને તે નીચે મુજબ વપરાય છે.

૦૧ તોલો બોદારસીંગ, ૦૧ તોલો સિંદુર, ૦૧૧ તોલો કળાચુનો, ૦૧ તોલો ગોળ અને કુકડીનું ઇંડુ નંગ એક, એ બધાને સાથે મેળવી સારી પેઠે ખરલ કરીને બદ ઉપર લેપ કરવાથી માત્ર એકાદ બે દિવસમાં જ ગમે તેવી બચકર બદની ગાઠને વેરી નાખે છે અથવા પકવીને ફાડી નાખે છે.

મૂઠમાર, પછાડ વિગેરેના લેપ—આ સિવાય વળી ઇંડાના ફાતરામાં એકલા થયેલા લોહીને વિખેરી નાંખવાનો, સોજને ઉતારવાનો તેમજ વેદના શમાવવાનો ગુણ હોવાથી મૂઠમાર, પછાડ, લયક, કરમોડ વિગેરે ઉપર ચોપડવાને માટે ખીજી ચીજોના સંયોગથી નીચે મુજબ વિધિથી લેપ બનાવી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ગુજ્જર નવ ભાગ, જવખાર એક ભાગ, ડામર ૪ ભાગ, અશીષુ ૪ ભાગ એળીઓ ૧૬ ભાગ, ફટકડી ૮ ભાગ, ગુગળ ૭ ભાગ, મેદાલકડી ૪ ભાગ, આખા હળદર ૭ ભાગ, રેવંચીનો શીરો ૧૨ ભાગ, કળાચુનો ૪ ભાગ ગોળ ૪ ભાગ અને કુકડીનાં ઇંડાનાં ફાતરાં આઠભાગ લેઈ તેઓને ખાંડીને કરેલો બારીક લુકો એકઠો મેળવી ઇંડાના પાંદડાંના રસ સાથે સારી પેઠે ખરલ કરીને દુરદવાળા ભાગ ઉપર લેપ કરીને તેના ઉપર ખીજેલું ચોખ્ખું રૂદાવવું.

ઉપદંશની ચાંદી ઉપર અદ્વીતીય ઔષધ—ચોપચીની ૩૦ ધણિમાર, હિંગોલ ૦૧૧ તોલો, કુલાવેલું મેરથુથુ એક તોલો,

ખાદીનું કપડું કે જેમા ખારો નાંખીને છીણવાથી પારાનો મેલ લાગવાથી કાણું પડી ગયું હોય તે કપડાને બાળીને ઢરેલી ભસ્મ ના તોલો, મંદાગ્નિ એટલે ભરસાડમા શેકેલાં કુકડીનાં બે ઇંડાની જદી, એ બધાં સાથે મેળવી એક સો વખત ધોયેલા ગાયના ધીમા મેળવીને મલમ બનાવવો.

કરાબાદીન જીકાઇ નામની કીતાબમા આ મલમના ગુણની તા-
રીફ કરતાં જકાબિલાખાં દેહલવી નામનો હકીમ જણાવે છે કે:—

हकीमोंके भेदकी बात है, एक रातदिनमें आत्शकके
दानोंको दुर करता है और आवले और जखमोंको
अच्छा करता है.

આ દવા હકીમોમાં ચાલતી એક ગુપ્ત દવા છે, અને એને ચોપડવાથી પેશરીર ઉપર કુટી નિકળેલા ગરમીના ઢાંણા તેમજ ઇંદ્રિ-
ઉપર પડેલી ચાંદી ચોાશ કલાકમાંજ નાબુદ થાય છે.

નહી દૂઝાતાં ચાંદાં, ચાંદીઓ માટે અમુલ્ય ઔષધ—
કુકડીનો પગ લેઈ તેને પાણી વડે એકસોએકવીસ વખત ધોઈ નાખી
પછી બાળીને રાખ કરી તે રાખને દસ તોલા ગાયના ધીમા મેળવીને
મલમ બનાવવો, અને તે કાષ્ઠપણુ જાતના ચાંદાં, ચાંદી કિંવા ઘા ઉપર
ચોપડવો. આ મલમ ચોપડ્યા પછી તેના ઉપર સરગવાના ગુંદરને
ઠીકરીમાં બાળીને બનાવેલી રાખ છાટવી. દવા ચાલતી હોય ત્યાં સુધી
ખાટા, ખારા, તીખા અને તેજમાથી બનાવેલા પદાર્થો ખાવા નહિ.

નપુંસકતાનાશક એક અજબ પ્રયોગ—હરડે, બહેડાં અને
આમળાને લાવીને તેમાંની મીઠ્ઠે કાઢી નાંખીને પછી તે દરેક થીજ
વીથ, વીથ તોલા લેઈ બોખરી કરી બારશેર પાણી સાથે બિઠળતાં
જ્યારે ત્રણશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે બિતારી તે પાણીને કપડાથી

ગળી લેવું. આ પાણીના સાત સરખા ભાગ કરીને માટીનાં સાત બૂદાં બૂદાં વાસણોમાં ભરવા અને ત્યારપછી ખરા લોઢાનાં એટલે ગજવેલનાં પાતળા પતરાં કરાવીને તે ચાર તોલા જેટલાં લેઈને અગ્નિમાં નાંખીને ધમણથી ધમીને તપાવતાં જ્યારે લાલચોળ થઈ જાય ત્યારે બહાર કાઢીને એક વાસણમાં ભરેલા ત્રીંદળાના ઊકાળાના પાણીમાં ઘુઝાવવા અને પછી તેમાંથી કાઢી લેઈ ઝરીથી અગ્નિમાં તપાવીને ખીજ વાસણમાં ભરેલા ત્રીંદળાના પાણીના ઘુઝાવવાં. આ પ્રમાણે ૧૨૦ કરીને સાત વખત કરવું. ત્યારબાદ એ ગજવેલને કાનસવડે ધસીને ઝીણા ભૂદા બનાવી તે ભૂદામાં શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક બારમા ભાગનો મેળવી કુકડીનાં ઇંડામાંથી કાઢેલા તેલ સાથે છ કલાક સુધી સારી પેઠે ખરલ કરીને પછી ત્રાખાના પતરામાંથી બનાવેલા એક કોડીયામાં નાંખી તેના ઉપર ખીજું ત્રાખાનું કોડીયું ઢાકી ખૂબ મજબુત રીતે કપડમાટી કરવી અને તે કપડમાટી સુકાઈ જાય ત્યારે પાંચશેર અડામા છાંણના વચ્ચે મૂકી અગ્નિ સળગાવો કુંકી દેવું. જ્યારે અગ્નિ ઘુઝાઈ જઈ સંપુટ ઠંડું પડી જાય ત્યારે કાઢી લેઈ તે ચાર તોલા ગજવેલમાં બારમા ભાગનો એટલે સાઠ ઘણંભાર હિંગળોક અને તેટલોજ શુદ્ધ પારો મેળવી ઇંડાના તેલ સાથે ખરલ કરીને ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિધિથી ત્રાખાના સંપુટમાં નાખી કપડમાટી કરી પાંચશેર છાંણની આગમાં કુંકી દેવી. આ પ્રમાણે દરેક વખત કરીને તે ગજવેલને એકસો વખત આય આપવી દરેક દશમી આય વખતે ત્રાખાનાં જીનાં કોડીયા ૨૬ કરીને તેઓના બદલે નવા લેવાં આ મુજબ વિધિથી એકસો પુટ દેવાથી અતિ ઉત્તમ લોહ ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

લોહ ભસ્મમાં લોહીનાં રાતા રજકણો વધારવાનો, રક્તપુષ્ટ કર-

વાનો તેમજ મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી ધાતુ પુનઃ સંજીવન કરવાનો ખાસ ગુણ રહેલો છે, અને વળી આ ભસ્મ બનાવતી વખતે તેને હિંગળોક અને પારાનો જે સંસ્કાર દેવામાં આવે છે તે કુકડીનાં ઇંડાના તેલના યોગથી સાફ ઊડી ન જતાં તેનો કંઈક અંશ તે ભસ્મમાં સંચિત રહે છે, વળી ઇંડાનું તેલ પણ ખાસ પૌષ્ટિક ગુણ ધરાવનારૂં અને કેટલાએક દરદીને દરનારૂં છે. જેથી આ ભસ્મના ઉપયોગથી મને તેવો નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલો મનુષ્ય પણ પુરુષપણને પ્રાપ્ત થાય છે, દેહ પુષ્ટ થાય છે અને પ્રમેહ, ઉપદંશ વિગેરે દરદો નાશ પડે થાય છે. આ આપધ લેવાનું માપ દર વખતે એક ચોખ્ખા જેટલું છે, અને તે ખીજી વીચરને વધારનારી વનસ્પતિઓના ચૂર્ણ સાથે વપરાય છે. ઓપધ ચાલતું હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર દુધ, ભાત, ધજીની રોટલી, ઘી અને સાકર એટલી ચીજોજ વાપરવી જોઈએ.

આ ઓપધ બનાવવામાં વાપરવાનો હિંગળોક અને પારાનીચે મુજબ વિધિથી શુદ્ધ કરી પછી વાપરવાં જોઈએ.

સારો ઊંચો જાતનો હિંગળોક કે જે “ રૂમીસીંગર ” ના નામે ઓળખાય છે તે લાવી ખાટાં લીંબુના રસ સાથે એક પહોરવાર ખરલ કરી તડકે સૂકવવો, જ્યારે સૂકાઈ જાય ત્યારે શરીરથી લીંબુના રસ સાથે ખરલ કરી સૂકવવો, આ પ્રમાણે સાત વખત કર્યા બાદ એટલીજ વખત ઘેટીના દુધ સાથે ખરલ કરીને સૂકવવો તેથી તેમાંની અશુદ્ધતા દુર થઈ ને ઉપયોગમાં લેવા લાયક શુદ્ધ થાય છે.

બજારમાં મળતો પારો અત્યંત અશુદ્ધ હોવાથી તેને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા એટલી બધી કઠાકુટવાળી છે કે તે સાધારણ મનુષ્યથી બની શકે એવી નથી. અને તેથી ધણાખરા વૈદ્યો બજારી પારાને શુદ્ધ

કરવાની ખટપટમાં ન પડતાં હિંગજોડમાંથી કાઢેલો પારો કે જે ઔષ-
ધમાં વાપરવા યોગ્ય શુદ્ધ મનાય છે તેનો ઉપયોગ કરે છે. હિંગજોડ-
માંથી પારો કાઢવાની કૃતિ એવી છે કે:ઉપર મુજબ રીતે શુદ્ધ કરેલા
હિંગજોડમાં તેના વજનથી ચોથા ભાગની દળેલી હળદર નાખી
કુંવરના પાકાના રસ સાથે બાર કલાક સુધી ખરલ કરી રાખી મૂકતાં
જ્યારે હિંગજોડ સૂકાઇ જાય ત્યારે ખારીક ચૂર્ણ કરી એક માટીની
હાંડલીમાં ભરી ચૂંચે ચઢાવી તે હાંડલીના મ્હોડા ઉપર બરાબર રીતે
બેસતી રહે તેવી એક ખીજી હાંડલી તે હાંડલીના ઉપર બાંધી ઢાંકવી
અને પછી લોઢાના કાટોડાનો ભૂકો, ચાક ખડો અને મીઠું એ ત્રણ
ચીજો સરખા ભાગે લેઇ પાણી સાથે સારી પેઠે ખરલ કરીને તેના
વડે એ બન્ને હાંડલીઓનાં મુખ ફરતો લેપ કરીને સાંધો બંધ કરી
દેવો. જ્યારે આ લેપ સૂકાઇ જાય ત્યારે નીચેની હાંડલી નીચે લાકડા
ની અગ્નિનો ચાર પહોર સુધી મધ્યમ તાપ કરવો અને ઉપરની
હાંડલીના તળીયા ઉપર એક ચોવડું કરેલું બીનું કપડું ઢાંકી રાખીને
તેના ઉપર વારંવાર પાણીના ટુવા દેતા રહેવું. બાર કલાકનો અગ્નિ
અપાઇ ગયા પછી જ્યારે હાલ્લા ઠંડા પડી જાય ત્યારે ધીમેથી સાંધો
ઊખેડી નાખી ઉપરની હાંડલીને હળવેથી ઊપાડી લેઇ સીધી કરવી.
આ હાંડલીમાં મેંશ જેવા સ્વરૂપમાં ચોટેલો પારો દ્રષ્ટિએ આવશે.
જેને આંગળીવડે ધસવાથી પોતાનું ખરૂં પ્રવાહી સ્વરૂપ ધા-
રણ કરશે.

જો હિંગજોડમાંથી બધો પારો ઉપરની હાંડલીમાં ઊડી આવ્યો
હશે તો નીચેની હાંડલીમાં સફેદ રંગની અને વજનમાં હલકી થોડી
એક રાખ પડી રહેલી માલમ પડશે. પરંતુ જો નીચેની હાંડલીમાં

કાળા રંગનો વજનદાર પદાર્થ શેષ રહેલો નજરે આવે તો હાથુ તેમાં હડયા સિવાયનો ખારનો ભાગ શિલિક છે એમ માનીને તે બસ્ત્રમાંથી ઉપર મુજબ વિધિથી ફરીથી ખારો બહાર લેવો.

આ ઔષધ બનાવવામાં કુકડીનાં ઇંડાનું તેલ વાપરવાનું લખ્યું છે તે બનાવવાની કૃતિઓ નીચે મુજબ છે.

ઈંડામાંથી તેલ કાઢવાની અનેક રીતો છે તેઓ પૈકી પહેલી રીત તો એવી છે કે: ઇંડાને ગરમ પાણી સાથે ઉકાળીને પછી તેમાંથી સ્ફેદીનો ભાગ દુર કરીને જઈનો ભાગ બધો એક વાસણમાં એકઠો કરવો, અને તે જઈને હાથ વડે ખૂબ મસળીને તેમાં દરેક મોટા ઇંડાની જઈ માટે પંદર ધડમાર અને ન્ડાના ઇંડાની જઈ માટે દશ ધડાં ભારના હિશાબે નવસાગર મેળવી પછી એક કાચના શીશામાં ભરીને તે શીશાના મહોડા ઉપર લોઢાના આરીક વાળામાંથી બનાવેલી જાળી બેસાડી અથવા તે લોઢાના વાળોનો હુચો બાંધી પછી તે બાટલી ઉપર કાપડ માટી કરવી ત્યારબાદ એક માટીની ઠીંચમાં કાણું પાડીને તે ઠીંચને ચૂંચા ઉપર મૂકવી અને તેના કાણા ઉપર બાટલીને એવી રીતે ઝાંધી વાળવી કે તે બાટલીના ગળાનો ભાગ ઠીંચની બહાર ચૂંચાની અંદર એકાદ આગળ નીકળે. આ પ્રમાણે બાટલી રાખ્યાબાદ તે બાટલીના મહોડા સામે ખરાબર રહે એવી રીતે ઠીંચ નીચે ચુલામાં એક ચીનાઈ માટીનો પ્યાલો રાખી પછી બાટલીના ફરતાં ચારે બાજુ ઠીંચમાં અડધા છાણું ગોઠવી સળગાવી દેવાથી અગ્નિ ગરમી લાગવાથી બાટલીમાંની જઈમાંથી તેના પકીને નીચેના પ્યાલામાં એકઠું થશે તે ઉપયોગમાં લેવું.

તેલ કાઢવાની બીજી રીત એવી છે કે ઇંડાને પાણી સાથે ઉકાળીને પછી તેમાંથી જઈંનો ભાગ કાઢીને એક થાળામાં એક બાજુએ એકડો કરવો અને પછી તે જઈં ભરેલો થાળોના ભાગ જાયો રહે અને ખાલી ભાગ થોડો નીચો રહે એવી રીતે ચુલા ઉપર મૂકી તેના નીચે ઘણેજ ધીમે અગ્નિ કરવો, અથવાતો એવી રીતે એ થાળોને સખ્ત તડાકામાં મૂકવી; જેથી તેજનો ભાગ ગ્રુદો પડીને થાળોના નીચલા ભાગમાં એકડો થશે.

ત્રીજી રીત એવી છે કે ઇંડાને પાણી સાથે ઉકાળ્યાપાદ તેમાંથી જઈંનો ભાગ એકડો કરીને હાથ વડે ખૂમ મસળવો અને પછી તેને ધીમા અગ્નિથી ગરમ કરીને તેમાંથી તેજનો ભાગ નીચેથી લેવો.

સોમલ, હરતાલ, હિંગજોલ પારો વિગેરે ચીજો કે જેઓને અગ્નિની આંચ લાગવાથી ઉડી જાય છે, તેવી ચીજોને ઇંડાનો સંયોગ થવાથી અગ્નિ ઉપર સ્થિર થઈ તેઓની ઉત્તમ ભરમ થાય છે, અને એ રીતે તૈયાર થયેલી ભસ્મ વડે અનેક રોગો દુર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ બનાવટી સોતું, રૂપુ પણ તૈયાર કરાય છે. એવા લેખે અનેક જુના ગ્રંથોમાં મળી આવે છે.

સમર્થ જૈન તિર્થંકર શ્રી મહાકીનાથ ભગવાન પોતાના “સર્વ શાસ્ત્ર સંગ્રહ નવરત્ન માલા” નામે ગ્રંથના ધાતુરત્નમાલા નામના પ્રકરણમાં સિદ્ધ નાગાર્જુનનો અનુભવેલો એક પ્રયોગ જણાવતા લખે છે કે:

અથ તાલેકં ભાગેકં ભાગેકં સિતસોમલમ્ ।

બંગમસ્મંચ ભાગેકં ભાગેકં રસમિશ્રિતમ્ ॥

મેષશૃંગી રસેમર્ધ સ્વલ્પમધ્યે દિન ત્રયમ્ ॥
 દ્વિભાગં તારં સંમિશ્રં તન્મધ્યે ગોલકં ક્ષિપેત્ ॥
 કુકુટાંડેન સંયુક્તે લિમ્પયેદ્વજ્ર મૃત્તિકા ।
 સિકત્યા દ્વાદશ ધામેચ સ્વાંગશીતં સમુદ્ધરેત્ ॥
 પોદશાંશેન તામ્રં ચ પાતવ્યં અંબ મુષકે ।
 શુદ્ધં ભવતિ તન્તારં નાગાર્જુન વ્રવીમિતે ॥

વરખી હરતાણ એક ભાગ, ઘોળો સોમલ એક ભાગ, કલાઈની
 ભરમ એક ભાગ, પારો એક ભાગ અને રૂપાની ભરમ એ ભાગ લેઈ
 તેઓને એકઠાં કરી મરડાશીંગના રસમા ત્રણ દિવસ સુધી ખરલ
 કરી તેનો ગોળો બનાવવો. જ્યારે તે ગોળો બરાબર સુકાઈ જાય ત્યારે
 કુકડીનું એક ઇંડુ લાવી એક તરફથી તેનું માથું તોડી નાંખી તેની
 અંદરની સફેદીનો ભાગ કાઢી નાખવો અને જઈ એટલે પીગાથનો
 ભાગ રહેવા દેવો. પછી પેલા ગોળાને ઇંડાની અંદર મૂકવો અને ઇં-
 ડાને સારી પેઠે હલાવવું કે જેથી જઈતો ભાગ ગોળાની આજુબાજુ
 લાગી જાય. આટલું થયા બાદ એક પીનું મોટું ઇંડુ લેઈને તેનું
 પણ માથું તોડીને તેમાંથી સફેદીનો ભાગ દુર કરીને જઈતો ભાગ
 દવાવાળા ઇંડામાં નાખી દેઈ તે ખાલી થયેલા ઇંડાને દવાવાળા ઇંડા
 ઉપર ઢાકણ તરોકે એવી રીતે પહેરાવવું કે તેની અંદર દવાવાળું ઇંડુ
 સમાઈ જાય. આ પ્રમાણે બે વસ્થા કર્યા બાદ તે ઇંડાંના સંપુટ ઉપર
 વજ્રમાટીમાં રંગદોળેલા કપડાનું પડ ચઢાવવું. એક વખત ચઢાવેલા
 કપડાનું પડ સુકાઈ જાય એટલે ફરીથી ચઢાવવું, આ પ્રમાણે સાત

પડ ચઢાવવાં અને તે બરાબર સૂકાઈ જાય ત્યારે વાલુકાયંત્રમાં એટલે રેતીથી અડધા ભરેલા એક હાથલામાં તે ગોળાને મૂકી તેના ઉપર હાંફવાના ગળા સુધી ખીજી રેતી ભરી ચુલે ચઢાવી બાર કલાક સુધી ધીમી, બાર કલાક સુધી મધ્યમ અને છેવટના બાર કલાક સુધી સખત એમ કુલ છત્રીશ કલાક સુધી અગ્નિની આય આપવી. અગ્નિની પુરી આંચ અપાછ ગયા બાદ જ્યારે બધું સંપૂર્ણ રીતે ઠંડુ પડી જાય ત્યારે સંપૂર્ણના ગોળાને તોડીને તેમાંથી હળવે રહીને ઔષધ લઈ લેવું.

સોળભાગ ચોખ્ખું ત્રાંચુ અને એક ભાગ આ ઔષધ સાથે મિશ્ર કરીને તેને વજ્ર માટીમાંથી બનાવેલી “અંધસુષા”ના નામથી એળખાતી કુલડીમાં નાખીને અગ્નિ ઉપર મૂકી ધમવાથી જ્યારે ત્રાંચાનો રસ થઈને તેમાં ઔષધ મળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડુ પડવા દેવાથી તે કુલડીમાં ચોખ્ખા રૂપાના જેવી ધાતુની લમડો તૈયાર થાય છે. આ વાત હું નાગાર્જુન કહું છું.

અગ્નિ ઉપર શેકેલી રાક્ષડાની માટી ત્રણ ભાગ, બારીક કાતરેલાં શણના છાંટા બેભાગ, ડાંગરના ફોતરાંની રાખ એક ભાગ, બાળેલા પથરાએનો ભૂકો અથવા ખડી એક ભાગ અને લોઢાના કાટોડા-ઓતું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લેઈ તેઓને બકરીના દુધ સાથે બે પહોર સુધી ખરલ કરવાથી જે માટી તૈયાર થાય છે તે વજ્ર માટીના નામે એળખાય છે. અને આ માટીમાંથી ગાયના આયળને મળી લંચ-ગોળ જે કુલડી બનાવવામાં આવે છે તે વજ્ર મુખા કહેવાય છે. આવી એક કુલડીમાં ઔષધ ભરી તેના ઉપર ખીજી કુલડીનું ઢાંકણ

પહેરાવી તેઓના સાંધાને વજ્ર માટીથી અંધ કરી અગ્નિ ઉપર મૂકી ધમવું, તે અંધ મુખમાં ધાલીને ધમવું કહેવાય છે. વજ્ર માટીમાંથી અનતી કુત્રડીઓ એવી મળ્યુત અને છે કે તેમાંથી પારો સોમય વિભેરે ચીજો ઉડીને બહાર નીકળી શકતી નથી.

હકીમ અકમરખા મુજર્રાત અકમરી નામે કીતાબમાં આવો જ જાતના એક પ્રયોગ વિષે વર્ણન કરતા જણાવે છે કે:—એક માસો એટલે ૧૫ ઘણું ભાર તમકી હરતાલ લેખને તેને લીધુના ર-સમાં ઘુટીને પછી સારા ઉંચી જાતના એક તોલો હિંગજોડના કાકરા ઉપર તેનો લેપ કરવો, અને તાપે સુકવવું. જ્યારે બરાબર સૂકાઈ જાય ત્યારે કાળી કુકડીનું એક ઇંડું લેઈ એક બાજુથી તેનું માથું તોડીને તેમાંથી સફેદીનો ભાગ દુર કરવો પરંતુ જહીનો એટલે પીળો ભાગ રહેવા દેવો અને હિંગજોડનો કાકરો તે ઇંડામાં નાંખી ઇંડામાં ની જહી સળીથી સારી પેડે હલાવવી કે જેથી તે હિંગજોડના કાકરા ઉપર જહી ચઢી જાય. આમ કર્યાબાદ એક બીજા ઇંડાને લેખ તેને પણ મથાળેથી ભાગીને તેમાંની સફેદીનો ભાગ દુર કરવો અને જરહીનો ભાગ હિંગજોડના કાકરા વાળા પ્રથમના ઇંડામાં નાંખી દેવો અને આ પ્રમાણે ખાલી થયેલા તે બીજા ઇંડાને હિંગજોડવાળા પ્રથમના ઇંડા ઉપર ઢાકણાની માફક પહેરાવી દેઈ પછી તે ઇંડાના સંપુટની લંબાઈ તથા પહેળાઈ જેટલો કપડાનો કુડકો લેઈ તેને ચીકણી માટીના રંગદોળીને તે ઇંડા ઉપર પડ ચડાવી સૂકાવા દેવું. જ્યારે એક વખત ચડાવેલી કપડ માટી સૂકાઈ જાય ત્યારે બીજીવખત ચડાવવી. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત કપડમાટી કરી તે ઇંડાના સંપુટને જમીન ઉપર મૂકીને પછી ત્રણ અડાયાં છાણું લેખને તેઓના બારીક

કકડા કરીને તે સંપુટની આજુબાજુ તેમજ ઉપરના ભાગ ઉપર મૂકીને દેવતાની આચ દેવી. ચાર ઘડી પછી એટલે અગ્નિ શાન્ત થઈ તે ઇંડાનો સપુટ ઠંડો પડી ગયા બાદ સંપુટને તોડીને તેમાંથી હિંગજોડનો કાકરો કાઢી લેવો અને પંદર ઘડીભાર ખીજ હરતાલ લેઈને તેને હીંબુના રસ સાથે ખરલ કરીને તે કાકરા ઉપર લેપ કરી ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિધિથી ઇંડાના સંપુટમાં રાખીને આંચ આપવી. આ પ્રમાણે બાર વખત આંચ અપાઈ રહે એટલે પછી તે હિંગજોડના કાકરા ઉપર હરતાલનો લેપ કર્યા સિવાય એમને એમજ ઇંડામાં રાખીને ઉપર મુજબ વિધિથી ખીજ ઇંડાં વડે સંપુટ કરી કાપડમાટી કરીને ત્રણ છાંણાંની અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે વારંવાર ક્રિયા કરતાં જ્યારે એટલો વખત અગ્નિની આંચ અપાઈ રહે ત્યારે દવા સિદ્ધ થઈ એમ જાણીને આંચ દેવાનું કાર્ય અંત કરીને તે હિંગજોડના કાકરાને સંભાળીને રાખી મૂકવો.

એક તોલો એખખી ચાદી લેઈને તેને ધાતુ ગાળવાની કુલડીમાં રાખી અગ્નિ ઉપર મૂકીને ધમતાં જ્યારે ચાદી ઓગળીને તેનો રસ થઈ જાય ત્યારે તેમાં સદરહુ હિંગજોડનો એક રતિ જેટલો ભુકો નાંખવાથી તે ચાંદીનું સોનું બની જાય છે.

હિંગજોડ તૈયાર કરતી વખતે જ્યારે અગ્નિની આંચ આપવામાં આવે છે ત્યારે ઇંડામાંથી જર્દી બળવાની દુગધી આવે છે અને તેથી જ્યાં સુધી એ દુર્ગંધ નીકળતી અંધ ન થાય ત્યાં સુધી ઇંડાના સંપુટને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢવું નહિ કે જેથી જર્દીમાં રહેલા તમામ તેલનું શોષણ તે હિંગજોડનો કાકરો કરી જાય. વળી ઇંડાના સપુટ આ નીચે બૂલેચૂકે પણ છાંણાંના કડકા ગોઠવવા નહિ. કેમકે હિંગજોડ-

નો કાંકરો વજનદાર હોવાથી તે ઈંડામાં છેક તળીએ જઈ બેડેલો હોય છે, અને તેથી નીચેની બાજુએ જાણું રાખરામાં આવે તો તેની ગરમીના લીધે હિંગજોડ બળી જવાનો ભય રહે છે, માટે નીચેની બાજુ બાદ કરીને બાકીની એટલે આજુબાજુની તેમજ ઉપરની એમ ત્રણ બાજુએ બધાં મળીને ત્રણ જાણુના ટુકડા ગોઠવીને અગ્નિ આપવો.

“ ઈંડાના યોગથી બનતા આ સિવાયના બીજા પણ એટલા બધા પ્રયોગો જોગી, જતી, હડીમો વિગેરેમાં પ્રયત્નિત છે કે તે બધાઓનું વિવેચન કરવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ થાય, અને તેથી તે દરેકનું વર્ણન કરવાને માટે અત્રે પુરતું સ્થાનક નહિ હોવાથી ” ગોરક્ષ કિમીયાગર ” નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલો એક વિશેષ વિશ્વાસનીય પ્રયોગ માત્ર અત્રે આપી આ વિષયને આટલેથીજ આટોપવો એ ઊચિત સમજીએ છીએ.

સ્વર્પરં કુકુટાંડસ્ય ગૃહીત્વા ક્ષાલયેત્તતઃ ।

શોષ્યં ચૂર્ણં સૂક્ષ્મતરં કૃત્વા સંપ્લાવયેત્તતઃ ॥

નિંબુરસૈઃ સિરકયા વા વન્દિના શોષયેજ્જલમ્ ।

પુનઃસંપ્લાવ્ય સંશોષ્ય સુધારુપં તતો ભવેત્ ॥

તત્ચૂર્ણં નવસારસ્યાથશ્વોર્ધ્વપ્રધારયેત્ ।

મુઘ્ય સંધારસ્યેચ્ચૂર્ણૌ દિનાન્યષ્ઠૌ દિવાનિશ્ચમ્ ॥

વન્દિ કુર્યાત્પ્રયત્નેન પક્વં કાચસ્યભાજને ।

ભાજનાન્તર કૃત્વ મુખં સ્વમેદશ્ચ પુરીષગમ્ ॥

અથશ્ચુતં ગૃહીત્વાનન્મર્ચ્યતત્સમગંધકમ્ ।
 તદર્ધરસકર્પૂરં સમ્યક્ સંમર્ચ્ય ધારયેત્ ॥
 અશ્વપુરીષેસતતં યાવદ્વવરુપતાંભવેત્ ।
 અયં રસઃસમાલ્યાતઃદેહલોહકરઃપરઃ ॥

કુકડીનાં ઈંડાંનાં ફેતરાંને લાવી પાણીથી ધોઈ નાખી સુકવનાં.
 બરાબર સુકાઈ જાય ત્યારે વજ્રમાળ બારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના
 રસમાં કે સરકાથી તે ચૂર્ણને સારી પેઠે ભીંજવી સુકાઈ જાય ત્યારે
 મધ્યમ અગ્નિની આય દેવી. આ પ્રમાણે એ, ત્રણ વખત લીંબુના
 રસની બાવના અને અગ્નિની આંચ દેવાથી ચુનાના જેવી તેની
 ભરમ થઈ જાય છે. પછી એક માટીની હાંડલીમાં નીચે ઉપર નવ-
 સાગર અને મધ્યમાં આ ભરમ મુકી હાંડલીનું મુખ બંધ કરી આઠ
 દિવસ રાત્રિ અગ્નિ આપવો. પછી તે હાંડલીમાંથી જે તૈયાર થયેલો
 પકવ પદાર્થ નીકળે તેને એક આતશી દાચની બાટલીમાં ભરી બીજી
 શીશી તેના મુખ સાથે જોડી પાતાળ ચંત્રની રીતે એટલે કે ખાલી
 બાટલી નીચેની બાજુએ રહે અને દવાવાળી શીશી તેના ઉપર ઊંચી
 રહે એવી રીતે ધોડાની લાદમાં એક મહીનો ડાટી મુકે, પછી બહાર
 કાઢી નીચેની હાંડલીમાં જે તેણે ટપકયું હોય તેમાં એ તેણે જેટલોજ
 શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક અને તેથી અર્ધા વજનને રસકપુર
 મુકી પછી એક આતશી શીશીમાં ભરી તેનું મહોડું બંધ કરી તે
 જ્યાં સુધી પ્રવાહી તેલના રૂપમાં બદલાઈ જાય નહિ ત્યાં સુધી ધો-
 ડાની લાદમાં ડાટી રાખે. આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા તેલનું દર દાહમે
 એકાદ, એ ટીપાંના હિસાબે દુધ સાથે સેવન કરવાથી અને માત્ર

દૂધ, અને મીઠામોળા ભાતનોજ ખોરાક રાખવાથી શરીરને લોહાની માફક મજબુત બનાવે છે, અને હલકી ધાતુઓ ઉપર એ તેલનો લેપ કરી અગ્નિમાં તપાવવાથી ચાદી કે સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખે છે.

ચાલ મુગ્રા.

સં. કુષ્ઠવૈરી, હિં. ચાલમુગ્રા, રાગિલમુગ્રી, છાલમુગરા, ખં. ચાલમુગરા, ને. કફ. મ. ચાગિલમુર્ગી ફા. ખીજમાથો, ઇં. એડેરેટી, ચીન. તક્ષાચિ, લા. *Gynocardia O-dorata*, *Tarakto-genos kursii*.

વિવરણ—ચાલમુગરાનાં ઝાડો હિમાલયના નીચલા પ્રદેશમાં એટલે સિક્કિમ આગળ, ખાસીયા પર્વતમાં, અટ્યામ, તિનાસરીમાં, ચિત્તાગોન્ગ તેમજ રગુન તરફ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને એના ફળોમાંથી જે તેલ નિકળે છે તે ચાલમુગ્રા આલના નામે ઓળખાય છે. ચાલમુગ્રાના ખીજ એ બોટેનિકલ શાસ્ત્રમાં *Gynocardia odorata* ના નામે ઓળખાતા વૃક્ષની પેંદારા છે એમ આજ સુધી મનાતું હતું. પરંતુ જી. ડીસ્પ્રીઝ નામના ફ્રેન્ચ શર્માસીસ્ટે એ માનીનતા જૂલ બરેલી છે અર્થાત્ ચાલ મુગરા એ “જીનોકારડીઆ આડોરેટા” કરતાં જુદુંજ વૃક્ષ છે એમ સાબીત કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં તેણે શોધી કાઢ્યું કે ચાલ મુગરાના નામથી જે ખીજ યુરોપમાં આવે છે તે જીનો કારડીઆનાં નથી, પરંતુ ખીજ કોષ વૃક્ષનાં છે અને તેથી આ બાબતનો નિર્ણય થવાને માટે લેફ્ટેનન્ટ

કર્નલ ડી. પ્રેનને લખવામાં આવતાં તેણે તપાસ કરી તો માલખ પડ્યું કે કલકત્તાના બજારમાં જે બીયાં ચાલ મુગરાના નામે વેચાય છે તે “Gynocardia odorata” નાં નહિ પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં સર જ્યોર્જ કિંગે જાહેર કરેલા “Taraktogenos kurssii” નામે વૃક્ષનાં છે. આ બે જાતનાં બીજ એક બીજથી સહે-લાઈથી ઓળખી શકાય તેવાં છે કેમકે “જીનોકારડીઆ” ઓડોર-તાનાં બીજ ટારકટો જેનોસ”નાં બીયાં કરતાં ન્હાના હોય છે. વળી જીનોકારડીઆનાં બીજોતું કોટલું બધારે જાડું, કડીણ અને એક બા-જુએ હાસોવાળું હોય મીજોનો રંગ શીફો પીળો હોય છે, જ્યારે “ટારકટો જેનોસ” નું કોટલું સપાટ હોય મીજોનો રંગ કાળાશ્વ પર હોય છે.

આ બીયાંમાંથી નિકળતું તેલ ઔષધ તરીકે વપરાય છે અને તે નીચે મુજબ વિધિથી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ડૉક્ટર હુપર તથા સર જ્યોર્જ વૉટ જણાવે છે કે:-કલકત્તાના બજારમાં વેચવાને માટે આ બીયાં ચીતાગોન્મ તરફથી પુષ્કળ જરૂયા-માં આવે છે. બીયાં બજારમાં આવી પહોંચવાનો સમય નવેમ્બર ફીસેમ્બર મહીનાઓનો છે. ચીતાગોખના બજારમાં એક મણ બીયાંનો આવ ત્રણથી ચાર રૂ. હોય છે પરંતુ કલકત્તાના બજારમાં તે છથી નવ રૂ. એ મણ વેચાય છે. તેલ કાઢવાના માટે બીયાને ભાગી તે-માંની મીજો જુદી કાઢી તાપે સુકવવામાં આવે છે. પછી તેઓને કૂઠી અર્ધ કચરો ભૂકા કરી કેનવાસની કોથળીઓમાં ભરી એરંડીયું તેલ કાઢવાની રીત મુજબ તે કોથળીઓને સંચામાં દાખી કાઢીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. ચાર, પાંચ મણ બીયાંમાંથી એક મણ તેલ

નિકળે છે અને તે લગભગ સાઠ રૂપીઆનું એક મણના હિસાબે વેચાયછે.

ઔષધ તરીકેનો ઉપયોગ—ચાલમુગરા ઑષ્ઠલ એ ચામડીના દરદો માટે આબકાલ એક રામબાણુ ઉપાય મનાય છે. અમારી જગનાથ તરફની યાત્રા પ્રસંગે કવિરાજ વિજયરત્નસેન નામે કવ-કતાના એક સુપ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યરાજ સાથે મુલાકાત થતા તેઓએ આ ઔષધ સંબંધિ નીચે મુજબ વાતચિત્ કરી હતી.

ચાલમુગરા એ એક જાતના ઝાડનાં ફળો છે. એતું ઝાડ અતિ-શય મોટું તેમજ છેક નાનું પણ ન હોતાં વચલી જ્વતનું થતું હોઈ સહેજસાજ લીલા રંગનું હોય છે. એ ઝાડનાં થડે તેમજ મોટાં ડાળાં ઉપર ઉંચરાના ઝાડની માફક મજબુત અને ગોળાકાર ફળો ઉપન થાય છે તે ફળોમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે ચાલમુગરા તેલના નામે પ્રસિદ્ધ છે ચાલમુગરાનાં ફળો દેખાવમા બદામના ફળોને ઘણીખરી રીતે મળતા આવે છે અને તે આસો-કાર્તિક માસમાં પાકે છે. એનાં ખીજ એવા કોમળ હોય છે કે તેની મીઠોને હાથ વડે દબાવવાથી પણ તેલ નીકળી આવે છે. એ ફળોનો ગંધ તેમજ રસાદ અપ્રિય હોતો નથી. છતાં કુદરતની એવી લીલા છે કે પશુ, પક્ષી કોઈ પણ તેને ખાતાં નથી.

અટગ્રામ તરફથી આ ફળો કલકત્તાના બજારમાં વેચાવા આવે છે, અને તેમાં પાકાં ફળોની સાથે કાચાં ફળો પણ મિશ્રિત હોય છે. પાકાં ફળોની અંદરની મીઠોનો રંગ બદામના ફાતરાને મળતો સુરો હોઈ તેલથી પરીપૂર્ણ હોય છે. અને કાચાં ફળોની અંદરની મીઠોનો રંગ કાળો હોઈ તેલનું પ્રમાણ તેમાં જોઈએ તેટલું હોતું નથી; તે-જ તેમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે પણ અત્યંત અશુદ્ધ હોય છે.

એમાંથી તેલ બહાર કાઢવાને માટે ફળોને ભાગીને તેમાંથી મીઠોને ધલાયદી વીણી કાઢવામાં આવે છે. એ મીઠોને તાપે સૂકવવાને પછી અર્ધકચરી કુટીને કેન્વાસના કપડામાંથી બનાવેલી કાથળીઓમાં ભરીને એરંડીયું તેલ કાઢવાની રીત મુજબ સંયામાં દાખીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. પરંતુ આ રીતે તેલ કાઢવાથી તેમાં ખોળનો ભાગ ભેગો આવે છે જેથી જેઠાએ તેવું શુદ્ધ તેલ નીકળતું નથી, તો પણ પ્રથમ જે તેલ નીકળી આવે છે તે મેલ રહિત, ઉજળું—તેજસ્વિ, દેખાવમાં સ્વચ્છ, સુકા ધાસના રંગ જેવું હોય છે. અને પાછળથી નીકળનારું તેલ મેલું અર્થાત્ ખોળના સૂક્ષ્મ રજકણોના ભેગવાળું અને માટીના જેવાં ઝાખા રંગવાળું હોય છે.

ચાંદ્રમુગરાતું તેલ ચામડીનાં દરદો માટે રામચાણ ઉપાય છે. જો તેનો વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કાઠ સુત્રીનાં દરદો દૂર થાય છે એ બાબતનો અમને સંપૂર્ણ અનુભવ છે. આ તેલનો પીવામાં તેમજ બહાર ચોપડવામાં એમ એ રીતે વ્યવહાર કરાય છે. સાધારણ ખુબ્લીથી માડીને વિવિધ જાતના કાઠ સુત્રીના સર્વેત્વચારોગો ઉપર આ તેલ એક સરખું ઉપકારી છે. ઉપદંશ એટલે ગરમીના દરદ ઉપર તો તે મદોષધ છે. આ તેલ ઇ. સ. ૧૮૫૬માં પહેલ વહેલુ યુરોપીયન ડોક્ટરોના જાણવામાં આવ્યું હતું. અને ત્યાર પછી કેટલાએક વર્ષોઆદ એક પ્રધાન ઇંગ્લેન્ડ ડોક્ટરે અનેક દરદીઓ ઉપર પરિક્ષા કરીને એવું જાહેર કર્યું કે—ક્ષયની ખાસી તેમજ કંઠમાળના દરદ માટે પણ આ તેલ વિશેષ ઉપકારી છે. આ પ્રમાણે આ ઔષધ વિશેષ ઉપયોગી જણાયાથી ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં આ દેશના ઇંગ્લેન્ડ ડોક્ટરોએ સરકારી ફાર્માકોપીઆમાં તેને દાખલ કર્યું અને તેના

ગુણદોષો સર્જાધિ એવું લખવામાં આવ્યું કે:-કોઠનાં દરદો, વાતરકત એટલે પત, કંઠમાળ, તેમજ ખીજાં ચામડીનાં દરદો અને વાયુના રોગો ઉપર એના ઉપયોગ કરવો. આ વખતે તેને વાપરવાનું માપ નક્કી કરવામાં આવ્યું તે એવી રીતે કે:-એનાં ખીજાં ચૂર્ણ વાપરવું હોય તો સવારે; બપોરે તથા સાંજે એમ દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાંપમે એક વાલ જેટલા ભૂખાની ગોળી બનાવીને આપવો. અને જો તેલ વાપરવું હોય તો દરેક વખતે ૫ થી ૬ ટીપાં જેટલું આપવું.

આ ઔષધ આજકાલ આખા યુરોપમાં વિસ્તૃત રીતે પ્રચારમાં આવ્યું છે અને દીનપ્રતિદીન તેના અમૂલ્ય ગુણોની વિશેષ ખાતરી થતી જાય છે. ચામડીનાં દરદો માટે ડોક્ટર લોકો એના સંયોગથી આજકાલ અનેક પ્રકારના મલમો તૈયાર કરે છે.

જો કે ચામડીના દરદો માટે ખરેખરાત આ એક દીવ્ય ઔષધ છે તોપણ તે પચવામાં ખારે હોવાથી જેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડીગયો હોય તેવા દરદીઓને વીચારપૂર્વક આપવું જોઈએ. આવા દરદીઓને માટે પ્રથમ એકાદ, બે ટીપાંથી શરૂ કરી પછી જેમ જેમ માદક આવતું જાય તેમ તેમ વધારીને પંદર, વીસ ટીપાં સુધી આપવું જોઈએ. સારી જઠરાગ્નિવાળા દરદીઓને શરૂઆતથીજ પાંચ, સાત ટીપાં જેટલું આપી પછી વીજ, પચ્ચીસ ટીપાં જેટલું વધારવામાં વાંધા નથી. વળી આ તેલ ભૂખ્યા પેટે વાપરવા કરતાં ખોરાક લીધા બાદ અર્ધા કલાક પછી આપવાથી તે સારી રીતે પચી જાય છે. આ પ્રમાણે આ તેલ પીવામાં તેમજ સાદા કે ખીજા કોઠને મટાડનારા મલમો સાથે મેળવી ચામડી ઉપર માલીસ કરવાના ઉપયોગમાં લીધાથી અસાધ્ય મનાતા કોઠ રોગથી સપડાએલા અનેક રોગીઓ સારા

થમાના દાખલા મોજુદ છે. કુશરોગની પ્રથમાવસ્થા એટલે સ્વસ્થાતમા તેનો ઉપયોગ કરવાથી દરદનાં લક્ષણો આગળ વૃદ્ધિ ન પામતાં હીન પ્રતિહીન નામુદ થતાં જાય છે, તો પછી ખસ, ખરજવા જેવાં દરદો તો શીઘ્ર નામુદ થાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

આ સિવાય વળી એક બીજા કવિરાજ સાથે સમાજમ થતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે:—

**ચાલ મુગરા તૈલેર સહિત સોદાગાર સ્વર્ક મિશાઈયા
પ્રલેપદીલે કાઝરેરવા અતિ શીઘ્ર ઉપશમ હય.**

કુલાવેલા ટંકણખારનું ચૂર્ણ ચાલ મુગરાના તેલ સાથે મેળવીને ચોપડવાથી ખરજવાનું દરદ જલદીથી નામુદ થાય છે.

ચાલ મુગરા તૈલ, નિમ તૈલ મિશાઈયા કુષ્ટે પ્રલેપ ઉપકારા.

ચાવલ મુગરાનું તેલ એકલું વાપરવા કરતાં લીંબડાની લીંબો-ળાઓમાંથી કાઢેલા તેલ સાથે મેળવીને માલીસ કરવું એ કોડના દરદ ઉપર વિશેષ ફાયદાદારક છે.

પારીસની કેમીકલ સોસાયટીના અને ઇંગ્લાંડની બ્રિટિશ ફાર્મા-સ્યુટિકલ ડૉન્કરનસના મેમ્બર તેમજ લંડનની એફ, એસ, એસ, સી, એલ, એની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા વિદ્વાન ડૉક્ટર નાડકર્ણી સા-હેબ પોતાના “ઇન્ડિયન પ્લેન્ટસ ઍન્ડ ટ્રૂસ” નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—

Chaul mugra oil is in great reputé in India as a remedy for leprosy; it has also been advantageously administered in scrofula, skin

diseases and chronic rheumatism. The dose of the seed coarsely powdered is about six grains-thrice daily, in the form of pill, gradually increased to three or four times that amount or until it causes Nausea-when the dose should be diminished or the use of the remedy suspended for a time. This is the best form of administration, The dose of the oil is from five to six drops gradually increased to thirty minims, given in Milk or cod-liver oil, preferably in capsules. During its use it is advisable to avoid all salt, meats, acids, spices and sweet-meats; on the other hand its operation is aided by butter, ghee and oily articles of diet, It has been successfully given in phthisis, and also applied externally to the chest.

ચાલમુગનાનું તેલ પત અને કોઢના દરદ માટે હિન્દુસ્થાનમાં અત્યંત માનભરી સ્થિતિ ભોગવે છે. વળી તે કાયનાભરી રાતે કઠમાજમાં, ચામડીનાં દરદોમાં અને જુનાં સંધિવાના દરદમાં વપરાય છે. ખીયાને વાડીને કરેલો ભૂદા આપવાનું માપ દર વખતે ૬ ગ્રેન જેટલું છે અને તે ગોળીના રૂપમાં સવારે, બપોરે તથા સંજે એમ ત્રણ વખત આપવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે આ ખીયાનું ચૂર્ણ આપવાનું માપ વધારતાં વધારતાં ત્રણ, ચારગણું કરાય છે એટલે વીશ, પચ્ચીશ પહોં

ભાર જેટલું આપી શકાય છે. અને આ પ્રમાણે વાપરતાં ન્યારે મોળ, ઊલટી કે ફેર, ચક્રર જેવી અસર જણાય ત્યારે ઔષધ આપવાનું માપ ઘટાડવું જોઈએ અથવાતો થોડા દિવસ માટે તદ્દન બંધ કરવું જોઈએ. આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવાની આ પ્રમાણેની રીતજ ઊત્તમ છે. જો ખીજના ચૂર્ણના બદલે તેલનો ઉપયોગ કરવા હોય તો પાંચ કે છ ટીંપાથી પ્રથમ શરૂઆત કરી પછી ધીમે ધીમે વધારતાં ત્રીશ ટીંપાં જેટલું દર ટાઈમે લેવું. આ તેલ દુધ કે કૉલીવર આમળના સાથે આપવું જોઈએ, અથવાતો કૃષ્ણચૂર્ણના સ્વરૂપમાં એટલે તેના ઉપર કોઈ ચીકણી વસ્તુનું પડ ચઢાવી ગોળીના સ્વરૂપમાં ગળી જવાને માટે આપવું એ વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. ન્યાં સુધી આ ઔષધિનું સેવન ચાલુ હોય ત્યાં સુધીમાં મીઠું, મરચું, ગરમ મસાલા તેમજ ખટાશવાળો ખોરાક ખાવાનું તદ્દન બંધ કરવું જોઈએ. અને ધી, માખણ જેવી ચીજો કે જે તેના ગુણમાં વૃદ્ધિ કરે છે તેનું સેવન રાખવું જોઈએ ખાંડ, સાકર ગોળ કિંવા તેઓના સંયોગથી બનતા પદાર્થો પણ હિતકર નથી. વળી આ તેલ ફત્તેહમંદ રીતે ક્ષયના દર-દમા પીવાને માટે તેમજ બહાર છાતી ઉપર માલીસ કરવાને માટે પણ વાપરી શકાય છે. દાદર ઉપર એના તેલનું માલીસ એક મહીને કરવાથી તે જડમુગથી નાશુદ થાય છે.

આ પ્રમાણે આ ઔષધિમાં આમડોને લગતાં દરેક દરદો નાશુદ કરવાનો દીવ્ય ગુણ હોવાની ખાત્રી માત્ર ભારતવર્ષમાંજ નહિ પરંતુ ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની વિગેરે યુરોપના સમગ્ર દેશોમાં પણ થયેલી છે. અને તેથી ત્યાંના ડૉક્ટરો પોતાના દરદીઓ ઉપર તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ખસ, દાદર, ખરજવા, કોહ,

કંઠમાળ, ચાંદી, ચાંદાં, નાડી વણુ વિગેરે દરદોને નાપુદ કરનારી ખીજી ચીજો સાથે આ તેલનું મિશ્રણ કરી અનેક ખાવા પીવાનાં, ચોપડવાનાં, કે માલીસ કરવાનાં પેટન્ટ ઔષધો બનાવી તેઓને “સ્પેસી-શીક મેડોર્સિનો” ને નામે ખપારી પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરે છે. ઔલમુગરા એ વનસ્પતિ ભારત વર્ષની પેંદાશ હોવા છતાં જ્યારે તેનો વિદેશીઓ આવો લાભ મેળવે અને આપણે બેદરકાર રહીએ એ ઓછું શોચનીય નથી, માટે દરેક વૈદ્યે તેનો છુટથી ઉપયોગ કરવો પડે છે.

ઔલમુગરાનાં ખીજ કલકત્તાના ગાંધીઓના ત્યાં મળી શકે છે, અને જો તેલ જોઈતું હોય તો કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબઈ, અમદાવાદ વિગેરે સ્થળોએ ઇંગ્લેન્ડ દવાઓ વેચનારાઓના ત્યાંથી મળે છે. આ તેલમાં કેટલાએક અપ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારીઓ ખીજ હલકા તેલનો ભેળસેળ કરે છે માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચોખખી જાતનું બરાબર ખાત્રી કરી ખરીદવું જોઈએ.

ચાંચડમારી (પીળી).

સં. કુકુરદર, હિં. કુકરૌંદા, કુકરૌંધા, મ. બામુરડા શુ. કપુરીઓ, પીળા કપુરીઓ, કદકાર, પીળી ચાંચડમારી, બં. કુકુરશોકા, કુકુરમુતા ફ્રા. ઉર્માકિસુસ લા. *Blumea Odorata*. B. Lacera.

વિવરણ—કપુરીઓ એટલે કદકારના છોડવા ચોમાસા શિયાળામાં ધણા ઊગે છે અને તેમાંથી કપુરને મળતી ધણી ઊંચ સુગંધિત વાસ નીકળતી હોય છે. એના છોડવા એકથી ત્રણ ફીટ ઊંચા

હોય છે અને કોષ્ટવાર તેની શાખાઓ જમીન ઉપર ઢોળેલી પશુ હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર ઘણું કરી ચીકસ લેતા અને સુંવાળા સૂક્ષ્મવાળની રૂંછાળ હોય છે એના પાદડાં આતરે આવેલાં હોય તે ના થી પ ઈંચ જેટલાં લાંબાં તથા ના થી બે ઈંચ જેટલાં પડોળાં અને કોર ઉપર દાંતાવાળાં હોય છે. પુલો પીળારંગનાં અને ફલગ્રીજ સૂક્ષ્મ અને ખુણીઆવાળાં હોય છે. આ વનસ્પતિની અનેક જાતો થાય છે. પરંતુ તે અધીને કલ્હારના નામથી ઓળખાવામા આવે છે. તોપણ તેની “ખોડીઓ કલ્હાર” એવા નામથી એક જાત જુદી ઓળખવામાં આવે છે; કારણ એનાં પાનને ડીંટડી હોતી નથી, પરંતુ ડીંટડીના બદલે પાતળી ધાર જેવી પાદડાંની કોર ડાંડી અને શાખાઓ ઉપર ઉતરેલી હોય તે દાંતાવાળી હોય છે અને એની શાખાઓના છેડા પાસે ફીકા જાંબુડા રંગનાં ફુલો આવે છે.

ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્ર પ્રમાણે કલ્હાર તીખો, કડવો, તાવને દુર કરનાર, લોહીખિગાડને ટાળનાર, જંતુઓને મારનાર તથા દાહને ટાળનાર છે, અને તેથી એના મુળ તાવ અને સંધિવાના ઊંઝાગામર વપરાય છે. તેમજ એનાં મુળીયાં મોઢામા રાખવાથી ગળે શોષ પડતો હોય તો તે મટે છે. એનાં પાદડાં ટાઢાં છે અને તેથી તે લોહી વિહાર, કફ, તરસ અને બળતરા ઉપર વપરાય છે.

એના આખા છોડવામાંથી એક જાતની ઊંચ વાસ નીકળતી હોય તે વાસની નજીક ચાંચ ઠેક આવી શકતા નથી, જેથી તે ચાંચડા મારીના નામથી ઓળખાય છે, અને ઢોર બાધવાના તબેલાઓમાં ચાંચડ ન થાય એટલા મારે ખેડુત અને રખારી લોકો એના છોડવાઓને તબેલાઓમાં બાંધી રાખે છે.

જન સમાજમા તો આ કરતાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓની શોધખોળ કરનારાઓને તેમાં કેટલા એક દીવ્ય ગુણો માલમ પડ્યા છે અને તે નીચે મુજબ છે.

કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓ જ્યારે પ્રૌઢ વયની થાય છે અને તેઓને સંતાનોત્પત્તિની તૃષ્ણા રહેતી નથી ત્યારે માસિક ધર્મના ત્રણ દિવસો સુધી દરરોજ સવાર, સાઝ એમ બે વખત દર ટાઈમે પાંચ રૂ. બાર બોડા કઢ્ઢારનો રસ લેખને તેમાં અઢી રૂ. બાર સાકર તથા એક વાલ ગોપીચંદનનો લુકો નાખીને પીએ છે જેથી રૂતુ આવતું અંધ થાય છે. જો એક વખતના પ્રયોગથી ધારેલું ફળ ના પ્રાપ્ત થાય તો બે ચાર મહિનાઓ સુધી માસિક ધર્મના દિવસોમાં આ પ્રયોગ ચાલુ રાખવો.

એકપુટી અબ્રક ભરમ—બોરડીની અંતરછાલ પાંચ શેર લેખને તેને અધમણ પાણી સાથે ઊકાળતા જ્યારે પાચશેર પાણી ખાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું, અને પછી કાળી જાનનો અબ્રક લેખ તેને કાલસાના અગ્નિમાં મૂકી તપાવતા જ્યારે લાવ્યોળ થઈ જાય ત્યારે સદરડું ઊકાળાના પાણીમા ખુઝાવવો આ પ્રમાણે અબ્રકને સાત વખત અગ્નિમા તપાવીને સાત વખત તે ઊકાળાના પાણીમાં ખુઝાવવાથી ધાન્યાબ્રક કરતા પણ વિશેષ શુદ્ધ થાય છે.

આ મુજબ શુદ્ધ થયેલા અબ્રકને કુટીને તેનું ખારોક ચૂણું કરવું અને પછી ખરલમાં નાખી કાળી હાંડીવાળા કઢ્ઢારના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટવો કે જેથી તેનો ચળકાટ જતો રહેશે. ત્રણ દિવસ ખરા-ખર રીતે ઘુંટાયા બાદ તે અબ્રકની ટીકડીઓ ખનાવી તડકે સૂકારી

એક પછી વિજયા ભાંગને કદરના રસમાં આરાક વાટીને તેનો દેશી કાગળ જેટલી જાણાવે તે ટીકડીઓ ઉપર લેપ કરવો. આ લેપ સ્ક્રાપ્ જાય ત્યારે તે ટીકડીઓને માટીના એક શરાવલામાં મૂકી તેના ઉપર ખીચુ શરાવણુ ઠાંકી શરાવલાનાં મહોડાનો સાધો વધ કર્યા સિવાયજ એટલે તેનાં ઉપર કાપડ માટી કર્યા સિવાયજ મજપુટનો અગ્નિ આપવો અને અગ્નિ શિતળ થયે અબ્રકની ટીકડી કાઢી લેવી.

આ વિધિ પ્રમાણે કરવાથી એકજ પુટમાં અબ્રકની લાત્ર રંગની સુંદર ભસ્મ તૈયાર થાય છે અને વળી તે મહત્ત્વ પુટી અબ્રકની ખરાબર ગુણુ કરતી હોવાથી હજાર પુટી અબ્રકની માફકજ અનુપાતે સાથે દરેક દરદો ઉપર વપરાય છે. શરાવલામાં ટીકડી રાખતી વખતે તેની નીચે ઉપર આંડાનુ એક એક પાંદુ રાખવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ બે તોલાથી વધારે અબ્રકની ટીકડા હોવી જોઈએ નહિ બે સરાવલામાં બે તોલાથી વધારે અબ્રક હશે તો એક, પુટથી ભસ્મ થશે નહિ.

એક ગજ પહોળો, એક ગજ લાંબો તથા તેટલોજ ઊંડો ખાડો ખોદી તે ખાડાની ઊડાણના અડધ ભાગ સુધી અડાયાં છાણાંથી ભરી તેના ઉપર ભસ્મ કરવાની દવાનો સપુટ મધ્ય ભાગમાં મૂકી પછી ખાડાનાં ખાકી રહેલો ભાગ અડાયાં છાણાંથી ભરી દેઈ અગ્નિ સળગાવવો તેનું નામ મજપુટ કહેવાય છે.

અબ્રકમાંથી બનાવેલી ભસ્મમાં ખીલકુલ ચગકતો ભાગ દષ્ટિએ આવે નહિ તોજ પાકી ભસ્મ થયેલી સમજવી, પરંતુ બે તેમાં ચગક મારે તો અપકવ સમજી ચગકાટ જતા સુધી ઉપર મુજબ વિધિથી ખીજા વિશેષ મજપુટો આપવા.

બીજી રીત—ઉપર મુજબ બેરડીની અંતર છાસના ઊકાનાના બળમાં અગ્નિને તપાવીને સાત વખત છુટાવ્યા બાદ તેને પારીક બૂકે કરીને કલ્હારના રસમાં એક દિવસ ઘુંટીને તેની એક ગા. ભારની ટીકડી બાંધીને તડકે સૂકવી પછી એક શરાવલામાં નીચે ઉપર આકડાનું પાંદડું રાખી તેની વચમાં તે ટીકડીને મૂકી બીજી શરાવલુ બિંધુ પાડી કપડ મારી કરીને ચાર શેર અડાયાં છાણાના વચમાં મૂકી અગ્નિની આંચ આપવી. આ પ્રમાણે ચોદ વખત કલ્હારના રસમાં ઘુંટીને દરેક વખત અગ્નિ આપવાથી અગ્નિકની ચમક જતી રહેી ઊત્તમ ભસ્મ થાય છે. છતાં કદાચ જો કંઈ ચમક રહેલી જણાવતો તે નાખુદ થવા સાડું થોડા એક વધારે પુટો આપવા જેથી ઊત્તમ ભસ્મ થશે.

આ મુજબ તૈયાર થયેલી ભસ્મને ગૌમૂત્ર, ત્રિકુળાં એટલે હરડે, ખેહડાં, આંબળાનો ઊકાળો, અને આકડાનું દુધ એ દરેક ચીજમાં એક. એક દિવસ ઘુંટી ટીકડી બાંધી બાર શેર છાણાંની આંચ દેવી, એ પ્રમાણે દરેક ચીજના સાત, સાત, પુટો આપવા અને ત્યાર પછી જો તે ભસ્મને લાલ રંગ આપવાની ઈચ્છા હોય તો વડની વડવા-ઉંચોના રસ કે ઊકાળાના પાણી સાથે ઘુંટીને સાત વખત અગ્નિના પુટો આપવા જેથી ઊત્તમ રંગની ભસ્મ થશે.

સુવર્ણ ભસ્મ—હાંથી જાતના સોનાના વરખ ચાર ભાગ અને વિંગળોકમાંથી કાઢેલો ચોખ્ખો પારો એક ભાગ લેઈ ખરલમાં નાંખીને સારી પેડે ખરલ કરતાં જ્યારે પારો વરખ સાથે મળી જાય ત્યારે તેમાં કલ્હારનો રસ નાંખીને આખો દિવસ ખરલ કરીને ટીકડી બાંધવાથી. આ ટીકડી સુકાઈ જાય ત્યારે તેને કલ્હારના છોડવાને વાટીને

બનાવેલી લુખ્તીમા રાખી એક જરાવજામાં મુકીને તેના ઉપર ખીભું
જરાવહું ઢાંકીને કપડામાટી કરી તે સુકાઈ જાય ત્યારે દશ રોર
અડાયાં છાણાનો અંજન અપવો જેથી બિત્તમ પ્રમાણની બરમ થશે.

આ ભરમ ક્ષય તથા કફની ખાંસી, શ્વાસ, જીર્ણ જવર, ધાતુની
નબળાઈ, શરીરમાં ક્ષીણતા, ઉપદંશની ગરમી, પક્ષવાત મૂર્ચા વિગેરે
ઉપર અકસીર ગુરૂ ધરાવે છે અને તે યોગ્ય અનુપાન સાથે વપરાય છે.

ક્ષયની ખાંસી માટે જીવન અથવાતો સિતોપચ્છાદિ ચૂર્ણ, કફની
ખાંસી માટે આદાનો રસ, ઉપદંશની ગરમી માટે સારસાપરેશ્વા,
મુર્ચા માટે કસ્તૂરી, જીર્ણ જવર માટે મુદગ્ધન ચૂર્ણ, અને ધાતુની
નબળાઈ માટે જયફળ, જવંત્રિ, લવિંગ, કેસર, વાંસકપુર, ઇલાયચી
અને પ્રવાલ ભરમ વિગેરે યોગ્યના જોડે વપરાય છે.

આવીજ રીતે આ વનસ્પતિતા સંયોગથી ચાંદીની ભરમ પણ
બનાવી શકાય છે.

રક્તાતિસાર, રક્તાશી, રક્તપ્રદર અને રક્તપિત્ત રોગનું
મહોષધ—ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ઔષધિનો ગુણ
શિતળ તેમજ બળાત્વને દુર કરનારો છે, અને તેથી તે તરસ, દાહ,
શોષ, લોહી ત્રિમાસ વિગેરે દરદો ઉપર વપરાય છે એટલુંજ નહિ
પરંતુ તેમાં વડેતા લોહીને બંધ કરવાનો એટલો રક્ત સ્તંભક ગુણ
પણ અજબ રીતે રહેલો હોવાથી માસિક રત્ન આવતું અટકાવવાને
ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેના આવા અજબ ગુણોને લેખને જુદાં જુદાં
દરદોમાં થતા રક્તઆવન બંધ કરવાને માટે આજગલ બંગાળી
વરુ તે એક દીવ્ય ઔષધ થઈ પડ્યું છે અને તેથી તેના વિષે વર્ણન
કરતાં એક કવિરાજ જણાવે છે કે:—

રક્તાતિસારે, અર્શોરોગે, રક્તપ્રદર एवं રક્તપિત્તરોગે શો-
 ણિતશ્રાવ ઉપસ્થિતહૈલે નિત્ય પ્રાતે ઓ સાયાન્હે એક તોલા
 માત્રાય કૂક-સીમા (કૂકર સોડા) ગ હેર પાનાર રસ પાન
 કરિલે ૨-૪ દિન મધ્યેઈં ખીષન રક્તસ્રાવ હૈલેઓ નિવૃત્તિ
 સહ રોગી સુસ્થ હૈયા કિંચિત્ કિંચિત્ વલ લાભ કરિને
 થાકેન.

રક્તાતિસાર, અર્શોરોગ, રક્ત પ્રદર અને રક્તપિત્ત રોગના લીધે
 મહોં, નાક, ગુદા કિંવા ચોતિ મારફતે લોહી પડવાનું શરૂ થાય ત્યારે
 દરરોજ સવારમા તેમજ સાંજે કદબારનો રસ એક રૂ. બાર લેધ
 પીવાથા બે, ચાર દિવસમાં બંધ કર રક્તસ્રાવ હોય તોપણ નાનુદ
 થઈ દરદી રરરથ થાય છે, અને વળા અત્યંત લોહી જવાથી ધડી
 ગથેલી સ્થિતિ પણ ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થાય છે.

જાંબો.

સ. જમ્બુ, મહા જમ્બુ. હિં. જમ્બુન, ખડી જમ્બુન. ખં.
 જમગાછ મ જાંબૂળ, ગુ. રાયજાંબો. ક. નિરજુ, તૈ. પેદાનેરડિ.
 હા. Eugenia Jambolana.

વિવરણ—જાંબાનાં ઝાડો બે, ચાર જાતનાં થાય છે. તેની
 એક જાત નદીના કિનારે થાય છે, જેનાં પાંદડાં કરેણુના જેવા થતાં
 હોય ફળો ઝીણુ થાય છે જેથી તે જળ જાંબુડીના નામે ઓળખાય
 છે. બીજી જાતનાં પાંદડાં આબાના જેવા થતાં હોય ફળો મંચમ ક-

દનાં થાય છે અને તે જાત જાંબુડીના નામથી ઓળખાય છે. ત્રીજી જાતનાં વૃક્ષો વણાં ઉંચાં અને વિરતારમાં થાય છે અને એનાં પાંદડાં મોટા, પીંપળના પાન જેવાં રૂપાળાં, લીસાં અને ચળકતાં હોઈ તેનાં ફળો બેથી અઢી ઇંચ લાંબાં અને એકથી દોઢ ઇંચ પહોળા હોય છે. તેથી એ જાતને રાય જાંબાના નામે ઓળખાય છે, આ ત્રણે જાતો સર્વે ઠંડાણે પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ ઓળખાયુ આપવાની જરૂર નથી, તેમજ એ સવળા જાતોનાં ઔષધીય ગુણો પણ બગબગ એક સરખી રીતેજ રહેલા છે, તો પણ મોટી એટલે રાય જાંબુડી જાન વિશેષ પસંદ કરવા લાયક છે.

ગુણદોષ—જાંબુના ઝાડની છાલ તુરિ, મળને રોકનાર, મીઠી, પાચક, લુખી, રૂચિ દારક, ખાટી, કંઠને હિતકારી, તથા કૃમિ, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, રોગ, અતિસાર, ખાંસી, સોહી મિઠાડ, કફ અને વર્ણને દુર કરનારી ગણાય છે અને તેનાં ફળો પણ તેવાજ ગુણવાળાં મનાય છે, જેથી ઝાડો, મરડો, અતિસાર, પ્રમેહ, પ્રદર, મુખપાક વિગેરે દરદોની ચિકિત્સામાં બીજાં ઔષધોની સાથે વાપરાય છે. એ સિવાય દેશી વૈદ્યમાં તેની ખાસ ઉપયોગી રસતંત્ર બનાવટો આપવામાં આવી નથી, પરંતુ આજકાલના વિદેશી શોધક વિદ્વાનોને તેમાં જે અમૂલ્ય ગુણો હાથ આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

વાયુનાં દરદો, વાઇ, ઠંડ, પ્રમેહ, બગદર, અર્શ, ક્ષય અને સંક્રમણી એ આઠ દરદો ઉત્પન્ન થવાની સાથેજ અત્યંત દુસ્તર મનાય છે, અને વળી તેમાં પણ પરમીયાનું દરદ કે જે જ્યારે જીનું ચક્ષુ મધુપ્રમેહ એટલે મીઠા પરમીયાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે અસાધ્ય એટલે ન મટાડો રૂકાય એવું મનાય છે. પરંતુ ડૉક્ટર સી.

ઔષ્ઠરે કુતરાઓમાં કૃત્રિમ રીતે મીઠા પરમીયાનો રોગ દાખલ કરી તેને નાણુદ કરવાના અનંક પ્રયોગો અનુભવ્યા પછી છેવટે સતોષ-કારક રીતે એવું સાબિત કર્યું છે કે: જાંયાના ફળોની મીંજો મૂત્રની અંદર જતી સહકરને થોડા સમયમાંજ ઓછી કરી નાખે છે.

આ હકીકત જાહેર થયા પછી ડૉક્ટર આર. એલ. દત્તે પોતાના દરદીઓ ઉપર આ મીંજોનો અનુભવ લેઈને જણાવ્યું કે તેઓની સારવારમાં આવેલા તીક્ષ્ણ મીઠા પરમીયાના બે દેસોમાં આ ઔષ્ઠ આપવાથી વારંવાર ઊતરતા પેશબને અને તેમાં જતી સહકરને બચ્યાં એક અઢવાડિયાની મુદતમાંજ સાજા મનુષ્યના જેટલો થઈ ગયો હતો.

આ ઉપરાંત વળી ખીંગા પણ અનેક ડૉક્ટરોએ તેનો અનુભવ લેતાં સતે પકાન્ક પરીણામ આવવાથી આજકાલ મીઠા પ્રમેહના દરદમાં ઉત્પન્ન થતી સાકર અટકાવવાને માટે અભ્યાસ જેવી રીતેહથી તે વપરાય છે. આ મીંજો ઝેરી નહિ હોવાથી જોઈતી અસર ઉપજાવવાને દવાનું પ્રમાણ જોઈએ તેટલું વધારી શકાય છે, એ પણ તેને વાપરવામાં એક વિશેષ અનુકૂળતા છે.

‘એસેન્સીએલ્સ ઑફ ઓડરન ટ્રીટમેન્ટ ઑફ ડીઝીઝીસ’ નામના વખ્યાત ગ્રંથના કર્તા જણાવે છે કે:—The seed or stone of the fruit is used as a remedy in diabetes and is believed to check the distasic comcoersion of starch into sugar in that form of the disease depending on increased production

of glucose. For this the liquid extract is the most suitable preparation. The dose of the extract is half to two drachms and that of the powder 5 to 30 grains. ગંખાના ફોની અંદરનાં બીજની માંજે મધુપ્રમેહના ઉપાય તરીકે વપરાય છે અને તે દરદમાં સરેશની માફક ચોંટી જાય એવા પદાર્થની ઉત્પત્તિ થવાની અવસ્થાએ પહોંચેલા સ્વરૂપમાં ખેળ કે ઢાંજ જેવા પદાર્થને સાદરના રૂપમાં બદલાતાં બટકાવે છે. આ કાયે માટે તે માંજેમાથી બનાવવામાં આવેલું પ્રવાહી સત્વ કે જે “એકરદ્રાઇટ બેબોલેની લીક્વીડ” ના નામથી ઓળખાય છે તે વધારે અતુકુળ પડતી બનાવટ છે, અને તે બનાવટને ખીવાનું માપ દર વખતના માટે અડધાથી એ દ્રામ જેટલું એટલે ત્રીશયા એકસોવીશ ટીપાં જેટલું છે. પરંતુ તે નાંહ વાપરતાં જે માંજેનું જ ચૂર્ણ વાપરવું હોય તો તેનું માપ ૫ થી ૩૦ ધકંબાર જેટલું છે.

આ ઔષધ દિવસમાં બે વખત ખાધા પહેલાં ઠંડા પાણી સાથે આપવામાં આવે છે, પરંતુ જે દરદનું જેર વિશેષ હોય તો ત્રણ ચાર વખત લેવાને પણ કે.ઇ જાતનો વાંધો નથી.

આ ઔષધ ચાલતું હોય ત્યારે ખોનકમા માત્ર જવનો રોટસોજ ખાવામાં આવે તો વિશેષ શાયદો થાય છે, જે એમ ન બનકે સકે તો ધઉની રોટલી અને તર એટલે મલાતનો ભાગ કાઢી ન ખેલું. દુધ એ બે ચીજો ખાવાને વાધો નથી. પરંતુ સાદર, ખાંડ, ગોળ વિગેરે અભ્ય પદાર્થો, જાત વિગેરે કોઇ પણ જાતનો રોટાર્થ-ઢાંજવાળો ખોરાક, સાબુચોખા, સોટ, બટાટાં, વટાણા, કઠોળ, શકરીયાં,

ખીટ, દુધપાક, દારૂ, દરેક જાતનાં ફળો વિગેરે પદાર્થો કે જેઓ સાકરનો જથ્થો વિશેષ ઉત્પન્ન થવામા સહાયકારક થઈ પડે છે તેઓને તો તદ્દન ત્યાગજ કરવો જોઈએ.

જો આ ઔષધિનાં ફળોની મીઠાનેના ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો હોય તો તે વિના મુદ્દયે કુઃતી રીતેજ દરેક સ્થળે મળી શકે છે. પરંતુ આજકાલના દેશનેચલ જમાનાને અનુસરીને તેનો એકસ્ટ્રાક્ટ વાપરવો હોય તો તે ઇંગ્લેન્ડ દવાઓ વેચનારા ગાંધીઓના ત્યાંથી આવવા તો " ધી બેન્ગાલ કેમીકલ એન્ડ ફારમાસ્યુટીકલ વર્ક્સ લીમીટેડ "ના નામથી ચાલતા દેશી ઔષધો બનાવવાના કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ કારખાનામાંથી મંગાવી લેવો.

અજસીઆમાં જેમ ત્રાંબા અને ફોસ્ફરસનો અંશ રહેલો છે, કુકડીનાં છંડાંમાં જેમ કેલશીયમ હાઇપોફોસ્ફેટનો અંશ રહેલો છે, અધેડામાં જેમ ત્રાંબાનો ભાગ રહેલો છે, લીંબડામાં જેમ ત્રાંબા અને ગંધકનો ભાગ રહેલો છે, પીંપળામાં જેમ સીસાનો અને ઘોલીમાં કલાઇનો ભાગ રહેલો છે. તેવીજ રીતે જાંબાનાં ફળોની અંદર લોહનો ભાગ રહેલો છે એવું આજકાલના રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે, વળી ખાણમાંથી નીકળેલા ત્રાંબા કરતા અજસીઆ અને મોરપીછ વિગેરમા રહેલું ત્રાંબુ સૌમ્ય હોવાથી કોષપણુ જાતના ઉષ્ણ સિવાય નિર્ભયતાથી વાપરી શકાય છે, તેવીજ રીતે જાંબામાં રહેલું લોહ પણ સૌમ્ય હોવાથી તેને વાપરવામાં કોષપણુ જાતના તુલસાની કિંવા પથ્થાપથ્થના વિચારની શંકા રહેતી નથી, અને તેથી રૂધિરની અશુદ્ધતાથી થનારા ખરોળ અને યકૃતની વૃદ્ધિ જેવાં દરદોમાં જુદા જુદા વૈધો અને હકીમો તેનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરે છે,

એ બધી રીતોનું જો કે સંતોષકારક પસંદગી આપે છે તો પણ તેઓ પૈકી સર્વ માન્ય પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે.

સારી ચોખ્ખી બાટલીમાં એક તોલો શોધેલો આમલસારો મંધક, એક તોલો નવસાગર, એક તોલો સુરોખાર, ૦૧ તોલો હીરા-કસી અને અર્ધો તોલો કિવનામન નાખી તેમાં જળાનાં સારાં પાકેલાં ફળોનો રસ ભરી શીશીના મહોડા ઉપર મળ્યુત છુય જેસાડી પછી તે મહોડા ઉપર બીજવેલી ચીકણી માટીનો લેપ કરી ચાલીસ દિવસ સુધી તે બાટલીને તડકે રાખી મુકવી, જેથી તે બાટલીની અંદરનો તાજો રમ સન્દાના સ્વરૂપમાં ફરી જઈ વાપરવા યોગ્ય ઔષધ તૈયાર થશે. આ ઔષધ દરરોજ મવારે તથા સાંજે વીશથી ચાળીસ ટીપાં જેટલું એક કાચના ખાલામાં લેઈ તેમાં અધોળ પાણી રેડીને પીવાથી બરોજનું દરદ અન્યથા રોતે નાબુદ થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે ધીનું સેવન વધારે પ્રમાણમાં રાખવું જોઈએ, તેમજ તેલ, મરચું, ખટાશ, છાશ, દહીં, આંખલી એ ચીજોનો તંદન ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૨) સારાં પાકાં તાજાં ફળોનો રસ કાઢી તે રસમાં ઓગળી શકે તેટલું સીંધાલુણ બિમેરી ત્યાર બાદ એક મળ્યુત છુયતળા કાચના શીશીમાં ચાલીસ દિવસ સુધી ભરી રાખી પછી દર એક દિવસના આંતરે તેમાંથી અડધા ચમચા જેટલો રસ પીવાથી કમળો તેમજ બીજાં લીધરના દરદો નાબુદ થાય છે, આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે પણ ઉપર મુજબ પદ્ય રાખવું.

અજબ ફળદાયક લોહાર્ક—ગજવેલનો ભૂકો વીશ તોલો

શ્રેષ્ઠ લોહાની કદાચમાં નાખી ચુલે ચઢાવી નીચે મંદાગ્નિ કરવો, અને
 તેમાં મધકનો તેળાવ વીણ તોલા રેડી લોહાના તવેતાથી સારી પેટ
 હલાવી મેળવી દેવો. જ્યારે તેળાવ શોષાઇ જાય ત્યારે તેમાં લીંબુનો
 રસ બશેર નાખવો અને તે પણ શોષાઇ જાય ત્યારે ફરીથી વીણ
 તોલા મધકનો તેળાવ નાખવો, જ્યારે તેળાવ બળી જઇ ધૂમાડો
 નીકળતો બંધ થઇ જાય ત્યારે તેને નીચે ઊતારવું અને ઠંડુ થયે
 તેમાં જળાનો આઠ શેર રસ નાખી આઠ દિવસ સુધી તે ઔષધને
 લોહાની એજ કદાચમાં તડકે રાખી મુકવું, અને દિવસ-ાં બે, ત્રણ
 વખત તવેતાથી હલાવતા રહેવું. આઠ દિવસ પછી જ્યારે તે ગળ-
 વેલતુ પાણી વધે મધેલું માત્રમ પડે ત્યારે તેમાં ચાર તોલા ચોપચી-
 ની, ચાર તોલા ઊનાવ, ચાર તોલા ચણક બાબ, બે તોલા વાંસ-
 કપુર, બે તોલા દલાયચી, બે તોલા બનશસા, ચાર તોલા તજ,
 ચાર તોલા કાસની, ચાર તોલા કાકમાચી, પાંચ તોલા ઘોળી સુખડ,
 પાંચ તોલા ત્તાંજળી, પાંચ તોલા દારહળદર, આઠ તોલા ચરીયતુ,
 આઠ તોલા સીન્ધનાં બેર, ચાર તોલા કાસનીની છાલ કિંવા મૂળ,
 આઠ તોલા આબનુસના લાકડાનો બેર, ચાર તોલા કાળાં મરોઆં,
 બે તોલા કતીરો, ચાર તોલા ખડસલીઓ, ચાર તોલા શરખખો,
 ચાર તોલા હરડેદળ, ચાર તોલા બહેડાંદળ, ચાર તોલા ગોરખમુંડો,
 ચાર તોલા છંછીનાં મૂળ, છ તોલા અમરવેલ, છ તોલા જવાસો,
 દસ તોલા લીંબડાનાં પુત્ર, આઠ તોલા ચીત્રાનાં મૂળ, છ તોલા ગળો,
 છ તોલા લીંબડાની લીંબોળીઓ, છ તોલા અનંતમૂળ, દસ તોલા
 અજમે, દસ તોલા દ્રાક્ષ, ચાર તોલા અંજીર, પાંચ તોલા આમળાં,
 પાંચ તોલા ખારંકો, પાંચ તોલા મુંદી, આઠ તોલા હીમજ, ચાર
 તોલા નસોતર, અને પંદરશેર કુવાલું પાણી ઊમેરવું, અને ત્રણ

દિવસ રહેવા દેઘ પછી પીવાનો દારૂ ગાળવાની રીતે અર્ક કાઢી લેવો. આ અર્ક પર્યક્ષથી ત્રીશ દીપાં જેટલો લેતો એ તોણા મુલાગ જળમાં મેળવીને સવારમાં પીવો, તેમજ સાંજે પણ એ મુજબ વાપરવો. ખોરાકમાં તેલ, ખટાશ, સરસથું, ટુંડોળ, આદિ એ ચીજોનો ત્યાગ કરવો. ચાલીશ દિવસ સુધી એ મુજબ આ ચોપનનો ઉપયોગ કરવાથી ધાતુની નબળાઈ દુર થાય છે, ચહેરા ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે, જઠરાગ્નિ અત્યંત દીપ્ત થઈ ખમણો ખોરાક પચે છે, ખરોળ, પાકુ, કમળો, કુર્ણુજર, જળોદર, નધુમેહ વિગેરે અનેક દરદો અને વૃદ્ધાસ્થાને લીધે આવેલા વળાંઆં પળાવાં દુર થાય છે, એવો અનેક વખત અનુભવ આવ્યો છે.

પાસાની અત્યુત્તમ ગોળી બાંધવાની રીત - બાવળનાં છાકરાનો બેર અર્ધામણ અને ગાયતું છાલ અંક મણ એ બે ચીજો સાથે મેળવી તેનાં ચૌદ છાણાં બનાવવા, પછી ચોખ્ખા ચાદીનો એક રૂપીઓ અથવા તે રૂ. જેવું જાડું પતરું એક તેલો લેઈ તેને અગ્નિમાં તપાવી, તપાવીને આદુના રતમાં બેતાળીશ વખત યુગાવવું, બાદ જળાની લીલી અંતઃછાલ વીશ તોલા લેઈ તેની લુગદી બનાવવી, અને પછી શુદ્ધ કરેલો વજનાગ્ર અઢી તોલા લેઈ તે લુગદીની અંદર કરેલા ખાડામાં એ વજનાગ્રનું ચૂર્ણ સત્તા તેલો ભરી તેના ઉપર ચાદીનો રૂપીઓ કે પતરું મુકી તેના ઉપર બાકી રહ્યું વજનાગ્રનું સવા તોલો ચૂર્ણ ઢાકી લુગદીનું મહોડું બંધ કરવું. બાદ ઉપરોક્ત બે છાણાં લેઈ તેમાં આ લુગદી સમાય તેવો ખડો બનાવી એ ખાડામાં લુગદી મુકી છાણાંનો સાધો છાણથી બંધ કરી તે છાણાંને અગ્નિનો આંચ દેવી. જ્યારે આ બે છાણાંનો અગ્નિ શાન્ત થઈ

જાન્ય ત્યારે ચાંદીના ડા. ને કાઢી લેત શરીથી એ મુજબ કુંકવો,
આમ સાત વખત કરવાથી જે ભરમ થાય છે તે એવી પ્રત્યજ થાય
છે કે પારાને પકડી શકે છે.

ઉપર મુજબ રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલી ચાંદીની ભરમ
અર્થે તેલો અને એક તોલો શુદ્ધ પારો એ બંનેને ખંડમાં નાંખી
એક દિવસ લસણના રસ સાથે ખરલ કરવાથી સાંજ સુધીમાં તેની
ગોળી બંધાઈ જશે, એમ થાય ત્યારબાદ એક કુકડીનું ઈંડુ લાવી
તેનું મરોડું તોડી નાખી તેમાંથી સફેદી તથા જરફીના ભાગ કાઢી
નાંખી તેમાં લસણનો રસ ભરી આ દોઢ તોલાની ગોળી મુકવી,
અને આવીજ રીતે ખાલી કરેલું એક બીજું ઈંડુ તેના ઉપર પરાવી
તેઓના ઉપર લસણના રસમાં ખરલ કરેલા અડધના આટાને ચાર
વખત લેપ કરવો, પછી માટીના એક વાસણમાં સરસીયું તેલ ભરી
તેમાં દોઢાચંત્રની રીતે આ ગોળીને આઠ પ્રહર મંદાગ્નિથી પકાવવી.
(ઈંડાંનાં રાખેલી આ ગોળીના ઉપર ચોવડા બારીક કપડું બાંધી તે
કપડાને એક દોરો બાંધવો અને પછી સરસીયું તેલ ભરેલા વાસણ-
માં એ વાસણના તળીઆથી ચાર, છ આગળ ઊંચો રહે એવી રીતે
તે ગોળીને લટકતી રાખવાને માટે એ વાસણના મહોડા ઉપર લાક-
ડા કે લોઢાને એક સળીઓ આડો મુકી તે સળીઆ સાથે દોરાનો
બીજો છેડો બાંધવો તેનું નામ દોઢાચંત્ર છે) ત્યારબાદ ધંતુરાનું
તેલ, ઝેરકાચલાંનું તેલ, માલકાકણીનું તેલ એ દરેકમાં બે, બે કલાક
એ રીતેજ પકાવવી, પછી છેવટ જે બને તો કુકડીનાં ઈંડાંની જર-
ફીમાં એક કલાક પકાવી લેવી, અને સ્થિત થયા બાદ ઈંડાંમાંથી
ગોળી કાઢી લેવી, આ ગોળીને ગાયના દુધમાં ૦૧ કલાક મુકી રાખી

પછી તે દુધ પીવાથી ઊત્તમ રીતે કામોત્તેજક અસર થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ મહોડામાં રાખવાથી અન્યથા જેવી વીર્યસ્થંભક અસર ઊપન્ન કરવાનો ચમત્કાર બતાવે છે.

મધુમેહહર મીકશ્વર—મધુમેહ માટે ડાહ્યરો ખીજાં ઓપધીના સયોગ સાથે બનાવવામા આવતું આ દવાનું નીચે મુજબ મીકશ્વર વાપરે છે, અને તેને એ દરદનો ખાસ રામનાથ ઉપાય માને છે.

એકટ્રાકટ જાંબુલીની લીંકરીડ.   ૬૦ ટીપા.

એલીઝીર કોડીઆ ફેરશીસ.   ૦૧ એન.

ગ્લીનનીન ગ્લીસેરો ફેરફેટકો   ૧ દ્રામ.

ઇન્ડ્યુક્ત જેનફરનકો.   એક ઓંસ.

સાથે મેળવી ત્રણ ડોઝ કરવા, અને તે આખા દિવસમાં થઇને સેવા. આ ઓપધમા રહેલા ઊત્તમ ગુણોની ખાત્રી માત્ર સાધારણ મનુષ્યોનેજ નહિ પરંતુ મોટા, મોટા સરખતો પણ થયેલી છે, એ વાત નીચે આપવામા આવતા થોડાએક અભિપ્રાયોથી બરાબર સમજવામા આવશે.

મુખાર્દના ઇન્ડીઅન મેડીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના સરખત ડી, એન્ડ, પારિખ જણાવે છે કે:—એનાં ફોના સુકા ઠળીઆનું ચૂર્ણ જો મધુમેહમાં વાપરવામા આવે છે તો તે પેશાબમા આવતી સાકરના જથ્થાને ઘણી ઝડપથી અને ચોક્કસપણે અટકાવે છે.

મદ્રાસના સરખત ડબ્લ્યુ, એન્ડ, થોમ્સન જણાવે છે કે:—જાંબુનાં ખીયાંના ચૂર્ણમા ઝેરકોમલાનું ઝેર નામુદ કરવાનો અદ્ભુત મુખ્ય રહેલો હોવાથી એ ચૂર્ણ ૧૬૦ ઘઉંભાર જેટલું આ-

પરથી સદરહુ ઝેર મમે તેવું ચડ્યું હોય તો પણ એકદમ ઊતરી નમ છે.

હજારીબાગ-મજર ડીરપેનસરીના ડૉક્ટર નાસયણુ મી-સર લખે છે કે:—એના પાકા ફળોમાંથી સરકો બનાવવામા આવે છે, જેને દેશી વૈદ્યો હોજરીને શક્તિ આપનાર તરીકે ધણો વાપરે છે, તેમજ વધી ગયેલી બરેળના માટે પણ ધણો ઉપયોગી હોઇ તે એકાદ, બે નહાના ચમચા જેટલો આપવામાં આવે છે.

શાહજહાંનપોરના સીવીલ સરજ્યન જોન મેકોનકી એમ. ડી. જણાવે છે કે:—આ મધુપ્રમેહમા વપરાય છે, તેમજ બરેળની વૃદ્ધિમાં પણ વાપરવામા આવે છે.

રાજશાહીના સીવીલ સરજ્યન એનરેલી જણાવે છે કે:—એની અંતરઝાલનો ઉકાળો મગડા અને અતિસારના દરદમાં કેટલાંએક દીપન પાચન ઔષધો જેવા કે તજ, એલચી, નયારજ વિગેરેના સાથે મેળવીને પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

જગન્નાથપુરીના સીવીલ સરજ્યન બેકે મિહારી ગુપ્તે જણાવે છે કે:—લાંબા સમય સુધી પારાના દવતું સેવન કરવાથી કે બીજા કોઈ પણ કારણથી દાંતની પેઢીઓ સુઝી જઈ તેમા અત્યંત ખીડા થતી હોય અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં લાળ પડતી હોય ત્યારે એની ઝાલનો ઉકાળો ટાંગળા કરવાના કાર્યમાં વપરાય છે અને તેથી સં-તોષકારક પરોણામ આવે છે.

કવિરાજ વિનોદચંદ્ર સેન જણાવે છે કે:—કાચા લોહાને કંઈક ભાગ ખાવામા આવ્યો હોય કિંવા પેટમા વાળ બમા હોય તો

તેની પીડા થાય નહિ. એટલા માટે તામડાંમાં જાંબાનાં ફળ આવડે
અથવા જો તે ન મળી શકે તો પાંદડાંનો રમ પીચો કે જેથી લોહાની
બરમ અને વાળનું પાણી થકા ઝાડા વાટે નીકળી જશે.

ત. ૬.

સં. તાલ, રચૂવતાલ, હિં. તાલ, બં. તાલ, શ્રીતાલ, મ.
તાલ, ફા. તાલ, તા. પનમ, ઈ. Palmyra Palw. લા.
Borassue flabelifer.

વિવરણ—તાડનાં ઝાડો ધણાં જાંબાં અને મીઠાં થતાં હોય છે.
સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી.

ઉપયોગ.—દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો
જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ જડીચુટીઓ જાણનારાઓમાં તો કેટલાં-
એક દરદો માટે તે ખાસ ઔષધ ગણવામાં આવે છે. રસરતનાકર
અંથતા કર્તા સિદ્ધ નિત્યનાથ સ્વામિ જણાવે છે કે:—

તાલ પુષ્પ ભવઃ ક્ષારઃ સગુહઃ પ્લીહનાશનઃ ॥

તાડનાં સુકા ફુલોને બાળી રાખ કરી તે રાખમયી અથેડામાં
થી કાઢવામાં આવે છે તે રીતે ખાર કાઢીને ગોળ સાથે આપવાથી
ખરોળનું દરદ નાબુદ થાય છે.

આ ઝાડને બ્યારે કુલ આવે છે ત્યારે પુષ્પ ધારણ કરનારી
શાખાઓનો ઝમરો ઝુમરની મારફ બહાર આવી પ્રસરી રહે છે તે
“ તાડની જટા ” ના નામે ઓળખાય છે. આ જટાને બાળીને કર-
વામાં આવેલી રાખ જઠરાસિની વિકૃતિથી થનારાં દરદો માટે રાખ

આણ ઉપાય છે એવું અનેક સાધુ, સન્માસીઓનું માનવું છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ અમારા અનુભવવામાં પણ આવ્યું છે. વળી આ વાતને પુષ્ટિ આપે એવો એક લેખ પણ ‘‘ અનૂભૂત પ્રયોગ રત્નમાલા ’’ નામે ગ્રંથમાં વાંચવામાં આવ્યો છે. એ લેખની મતનજ એવી છે કે:—

તાલ ગાંઠેર જટા શુષ્ક કરિયા સ્વણસ્વણ પૂર્વક
ખાણ્ડ મધ્યે રક્ષા ઓ વિશેષ રૂપે આચ્છાદન પૂર્વક વસ્ત્ર-
સ્વણ્ડ ઓકર્દમાદિદ્વારા મુખ અવરોધ પૂર્વક વૃહત્ ગદ્ગરે
ઘસિ, ઘુટે ઓ તુષદ્વારા અગ્નિ આયોજનકરિયા તાહાર
મધ્યે જે ખાણ્ડરક્ષાપૂર્વક તાલ જટા ભસ્મ કમ્તિ હર્દવે.

ઈરૂપે તાલજટાભસ્મીભૂત હર્દલે ચૂર્ણ કરિયા પરિ-
ષ્કાર સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર સ્વણિડ છાકયા કિશિમધ્યે સંસ્થાપન
હર્દવે.

ઈંદ્રા ૨ રતિ હર્દે ૬ રતિ પર્યન્ત ગ્રહણ કરિયા
પ્રાતઃકાલે ઓ સાયંકાલે દિવસે ૨ વાર મુખે ફેલિયા વા-
સિ જલદ્વારા ગલાથઃ કરણ કરિલે અજીર્ણ દોષ, અમ્લદો-
ષ, અમ્લશૂળ, અમ્લપીત, ગ્રહણોર્દિત્યાદિ બહુવિધ જઠરરોગ
માત્ર આરોગ્ય હર્દયા થાકે.

તાડની જટા લાવી તેને સુકાવા દેષ દુકડા કરી એક માટીની
હાંદલીમાં ભરી તે હાંદલીના મહેડા ઉપર ઢાંકણી ઢાંકી આખી હાંદલી
ઉપર ઢાંપડમાટી કરવી. બ્યારે ઢાંપડમાટી બરાબર રીતે સુકાઈ બન્ય

ત્યારે એક ખાડો ખોદી તેમાં ધાત્ર, છાશું ડાંગરનાં ફેતરાં વિગેરે ભરી તેમાં હાંફલી મુઠી અગ્નિ સજાગાવવો, જેથી હાંફલીની અંદર રાખવામાં આવેલી તાડની જટા જરમીભૂત થશે. જે અગ્નિ શાન્ત થયે કાઢી લેવી, અને તેને સારી પેડે ખરણ કરીને ચોખ્ખા ઝોણા કપડાથી ચાળીને શીશીમાં ભરી રાખવી.

દરરોજ સવારના તેમજ સાંજે એમ દિવસમાં બે વખત દરેક સમયે એથી છ રતી જેટલી આ ભસ્મ લેવું મહોત્તમાં નાંખી રાસી જળ સાથે ઉતારી જવી. આ પ્રમાણે અતુલરવાથી અશુભ દોષ, અમ્લદોષ એટલે, ખોરાક ખરાબર રીતે પાચન ન થતાં ખટાણુ ઉત્પન્ન થઈ તેને લીધે આવતા ખાટા ખચરકા, ખટી ઉલટી, છાતીની બળત્રા, ખોરાક ખાધા પછી આવતું શુળ, અમ્લપીત, ગ્રહણ-ડીસપેપ્સિયા વિગેરે અનેક જાતના જઠર સંબંધિ રોગ માત્ર નાશુદ્ધ થાય છે.

હોજરીમાં ઉત્પન્ન થતા ખટાણુ માટે જેવી રીતે “તાડ જટા ભસ્મ” ઉપયોગી છે, તેવીજ રીતે નાળીએરની ભસ્મ પણ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. કારણ નાળીએર પણ તાડનીજ એક જાત હોવાથી તેમાં પણ તાડનાજ જેવા ગુણો સમાવેલા છે, આ મોટામાં મોટા ગુણ એ છે કે તે જ્યારે જોઈએ ત્યારે દરેક સ્થળે મળી શકે છે આ ભસ્મ ખતાવવાનો વિધિ પણ સદૃઢ અંશમાં ખતાવેલો છે અને તે એવી રીતે કે:—

ચુના નારિકેલે એકઢિ છિદ્ર કરિયા નારિકેલેર મધ્યે
પાંચ તોલા આન્દાજ સૈન્ધવ લવણ પ્રવેશ કરાઈને ફરેવે,

સેઈ છિદ્રે સેઈમાલાર ટૂકરા આજ્ઞાદન કરિયા કાદાદ્વારા
 મલેપ દિવે ઇંવરોંદ્ર શુષ્ક હઈલે ઘુંટેર અગ્નિ તે પોડાઈવે ।
 તત્પરેઉંદ્ધાર કરિયા સેઈ નાલિકેલેર દગ્ધ સસ્ય ઓ સૈન્ધવ
 લવન ઈંઈ ઉભયકે એકત્ર મર્દન કરિયા કાંચપાત્રે સંસ્થાપન
 કરિવે. તત્પરે પ્રતિદિન અર્ઘ્ય તોલા પરિમાણે દિવસે દુર્ઘ
 તિનવાર સેવન હઈલે દુર્ઘે એક સપ્તાહ મધ્યે પ્રબલ અમ્લપીડા
 ઓ નિવૃત્તિ હઈયા જાય.

બુદ્ધુ' નાળીએર લેઠ તેમાંથી ડગળી કાઢી એક કાણું પાડી
 પછી તે નાળીએરમાં પાંચ રૂ. ભારના આશરે સીંધાલુણનો ભૂફો
 ભરવો અને પછી તે નાળીએરનું છિદ્ર તેમાંથી કાઢેલી ડગળીવડે બંધ
 કરી નાળીએર ઉપર કાપડમાટીનો લેપ કરી તડકે સુકવી અડાયાં છા-
 ણાંની આટમાં સુકી અગ્નિ આપવો. જ્યારે અગ્નિ શાન્ત થાય ત્યારે
 તેમાંથી નાળીએરને કાઢી લેઠ તે નાળીએરમાંનું દાઝી ગયેલું ટોપડું
 અને સિંધાલુણ એ બે ચીજોને સાથે ખરલ કરીને કાચની બાટલીમાં
 ભરી રાખવું. દરરોજ સવાર, બપોર અને સાંજ એમ બે, ત્રણ ટાણું
 દરેક વખતે (૧) તોલા જેટલું આ ઔષધ સેવન કરવાથી ચૌદ
 દિવસની અંદર હોજરીના ખટાણુને લીધે થતા દરદો નાણુદ થઈ
 જાય છે.

દુધ.

સં. દુગ્ધ, ક્ષીર, પય, પીયુષ, હિં. દુધ મ. દુધ બ. દુધ
ક. હાલુ. તૈ પાલુ ફ્ર. શીરે અ. લવનુલ ધ. Milk. લા. Lactum.

વિવરણ—ગાય, બેંસ, બકરી વિગેરેનું દુધ એ દરેક મનુષ્યની દરરોજની ખોરાકની વસ્તુ હોવાથી તે સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—સમસ્ત વિશ્વ મંડળના નિપુણમાં નિપુણ રસાયન શાસ્ત્રીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ સુષ્ટિમાં સારામાં સારી જેટલી ખોરાકની વસ્તુઓ છે. તે બધીમાં દુધ એ સર્વે-
તમ ચીજ છે, કેમકે દુધની અદર પોષણના બધી ગતના તત્ત્વો રહેલાં હોય વળી તે એવી સ્થિતિમાં સમાએલાં છે કે જેને બીજો કોઈ પણ ગતનો ખોરાક પચી શકવાની આશા ન હોય તેવી પ્રકૃતિનાં પ્રાણીઓને પણ તે માફક આવે છે. આ કારણને લેખને તર-
તનાં જન્મેલાં બાળકો કે જેઓને બીજો કોઈ પણ ખોરાક આપી શકતો નથી તેને પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં દુધ આપી શકાય છે. આ સિવાય વળી હરકોઈ જાતની મિમારીને લોધે દરદી બ્યારે એવું અશક્ત થઈ જાય છે કે તે બીજો કોઈ પણ ગતનો ખોરાક લેઈ શકતું નથી ત્યારે પણ તેનું જીવન ટકાવી રાખવાના ખોરાક તરીકે કેવળ દુધજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ ઉપરાંત તેમાં વળી અનેક રોગોને દુર કરવાના અદ્ભુત ગુણો પણ રહેલા છે.

દુધમાં આવા ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે. એ વાત આજકાલ જાણીતી થયેલી છે એમ નથી; પરંતુ છેક સુષ્ટિની શરૂઆતથી સર્વેને માહીત છે. જુનામાં જુના આર્ય વૈદ્યક ગ્રંથો દુધના ગુણ દોષોનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે:-

દુધ એ મધુર હોવાથી દરેકને પ્રિય લાગે એવું, સિંગધ હોવાથી શરીરમાં ચરબીનો ભાગ પુરવાવાળું, વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનાર, ઝાડાને સાફ લાવનાર, તરકાળ વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર, શીતળ, સર્વને માદક આવે એવું, પ્રાણી માત્રના જીવનનું રક્ષણ કરનાર, દેહને પુષ્ટ કરનાર, બળકારક, બુદ્ધિ વધારનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર, અવરથાને કસમ રાખનાર, આયુષ્ય વધારનાર, અવયવોને સાંધનાર, ઓળને વધારવામાં વમન, વિરેચન અને બસ્તીની માદક ગુણધાયક, તથા જીર્ણજવર, શોષ, મૂર્છા, ભ્રમ, સંગ્રહણી, પાંડુ રોગ, દાહ, તરસ, હ્રોથ રોગ, શુળ, ઉદાવર્ત, ગોળો, બસ્તિરોગ, અર્શ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, યોનિરોગ, શ્રમ, ગર્ભસ્થાવ વિગેરે દરદોમાં હિતકારક છે. વળી બાળક, વૃદ્ધ, તેમજ મૈથુન કરવાથી ક્ષીણ થયેલા મનુષ્યો એ દરેકને હિતકારી છે. જે મનુષ્ય બળત્રા ઉત્પન્ન કરે તેવા અન્ન પાણીનું સેવન કરે છે તેની દાહની શાન્તિ થવાને માટે બોજનના મધ્યમાં અવશ્ય દુધ પીવું જોઈએ. માત્ર તરતના આવેલા તાવમાં દુધ માદક ન આવતા ઝેરની માદક મનુષ્યને મારી નાંખે છે માટે એવી સ્થિતિમાં તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આવી રીતે દુધ રાસાભાવિક રીતેજ પોષણની એક સર્વોત્તમ વસ્તુ છે તેમ છતાં પણ તેની ઉત્તમતા વિશેષ રીતે વધારવાના અને વળી તેને વિશેષ ગુણકારી બનાવવાના અનેક પ્રયોગો આર્ય વૈદ્ય શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા છે. એ વાતનો સહુ કોઈ જાણેજ છે કે કુદરતનો એવો નિયમ છે કે હરેક જાતનાં દુધ દેનારાં પ્રાણીઓ જે જાતનો ખોરાક ખાય છે તેવીજ જાતનો ગુણ તેઓના દુધમાં પણ આવે છે. આમ હોવાથી જુદાં જુદા કાર્યો માટે તેવાં જાનવરોને જુદી જુદી

જાતના ખોરાક ખવડાવીને તેઓના દુધમાં જુદી જુદી જાતના ખાસ ગુણો લાવી શકાય છે. જે ગાયને માત્ર ધાસજ ખવડાવવામાં આવતું હોય તેના કરતા કપાસ વિગેરે ખાનારી ગાયોનું દુધ વધારે પુષ્ટિકારક હોય છે એ વાત જાણીતી છે, અને વળી કપાસ કરતાં પણ જે ગાયને અડદનાં પાંદડાં ખવડાવવામાં આવતાં હેય તેનું દુધ અત્યંત પુષ્ટિકારક ગુણુ ધરાવે એમાં આશ્ચર્ય નથી. કેમકે અડદમાં ધાતુપુષ્ટિનો ખાસ ગુણુ રહેલો છે. એ સિવાય વળી વિદારીકંદ કે જે ભોય-કહોળાં કિંવા પાતાળ કહોળાના નામે જાણખાય છે તે જે ગાયને ખવડાવવામાં આવે તેનું દુધ ધાતુપુષ્ટિનો અજગ્ર ગુણુ ધરાવે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી, કેમકે વિદારીકંદ સેતન કરનારનું બળ, પરક્રમ, ક્રાન્તિ, પુષ્ટિ વીર્ય અને દામોદીપન શક્તિ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે એ વાત વૈદ્યકીય ધર્મો કરનાર કોષ્ઠપણુ વૈદ્યમંદુથી અજાણો નથી. ખાસ વિદારીકંદો ખવડાવવાની વાતતો એક બાજુએ રહી પરંતુ કેટલાંએક મનુષ્યો પોતાનાં ધોડાંઓને માત્ર તેના વેલાજ ખવડાવે છે અને તેથી એકાદ મહીનામાં તે ધોડાં એવાં હ્રષ્ટપુટ થઈ જાય છે, તેઓમાં એવું બળ અને એવી તેજ આવી જાય છે કે એવું બળ, એવી પુષ્ટિ, એવું તેજ એટલી મુદતમાં ખીજ કોષ્ઠપણુ જાતના ખોરાકથી આવી શકે નહિ. જ્યારે માત્ર વેલા ખાવાથીજ આટલો બધો ફાયદો થાય છે, તો પછી જે ગાયોને ખાસ વિદારીકંદો ખવડાવવામાં આવે તેઓનું દુધ દીવ્ય ગુણુવાળું થઈ જાય અને એ દુધનું સેવન કરનારને કોષ્ઠપણુ જાતની અણુમમતા સ્વાદવાળી હડતી, કસેલી દંડા એ ખાધા સિવાય બીજા બળ, વીર્ય, પુષ્ટિનો લાભ થાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

દુધને વધારે ગુણકારી જનાવવાની ખીજી પણ અનેક યુક્તિઓ છે, તેમાં આ પણ એક જાણીતી વાત છે કે સવાસો ગાયને દરરોજ અડલના ઘાસનો કિંવા વિદારીકંદનો ખોરાક ખવડાવવો, અને તેઓનું જે દુધ નીકળે તે બધું પચ્ચીક ગાયને પાછું દેવું. આ પચ્ચીક ગાયોનું વળી જે દુધ નીકળે તે ખીજી પણ ગાયોને પાવું અને એ પાંચ ગાયોમાંથી નીકળેલું દુધ એક ગાયને પાવું, અને પછી તે એક ગાયમાંથી જે દુધ નીકળે તે ધાતુક્ષયના દરદીને પાવું. જેથી તેના શરીરમાં એકદમ નવું બળ, નવું ચૈતન્ય, નવું જીવન, નવું વીર્ય આવી ચોડાજ સમયમાં શરીર અપૂર્વ રીતે હેષ્ટપુષ્પ થશે. આ પ્રયોગ કંઈ ચાસતી આવેત્રી ગપાટક વાર્તાઓમાંનો નથી, પરંતુ યોગી, યતિઓમાં ચાસતા અનુભવિક ગુપ્ત પ્રયોગો મહેલો છે. વળી મહાત્મા બુદ્ધના જીવનચરિત્રમાં લખાએલો એક લેખ પણ આ વાતને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. બુદ્ધ ભગવાન જ્યારે ઊંચ તપ કરીને અત્યંત ક્ષીણ દેહવાળા થઈ ગયા હતા અને છેક મૃત્યુની અણી ઉપર જઈ પહોંચ્યા હતા, તેવા સમયે આવા પ્રકારના દુધમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલી ક્ષીરનો અહાર તેમને મળી જવાથી તેઓનામાં એકદમ નવિન બળ, નવિન જીવન આવી ગયું હતું.

આનો બહુ જાણીતો વ્રાત છેજ કે પ્રાણી માત્રતાં દુઃખો અને દરદો દૂર કરવાને માટે કોઈપણ વસ્તુ કરતાં પારો એ સર્વોત્તમ ચીજ છે, જે તેનો શ્રેષ્ઠ પ્રમાણમાં વિધિસર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેના જેવી દીન પ્રજાકાયક અન્ય કોઈપણ વસ્તુ આ બગતમાં મળી શકે તેમ નથી. આર્ય રસાયણ શાસ્ત્રીઓ તો એટલી દૃઢ સૂક્ષ્મ પારના શુભોત્તં યશોગાન ગાય છે. કે—

હતોહન્તિજરામૃત્યુમૂર્છિતોન્યાધિધાતકઃ ।

ધત્તેચસ્રેર્ગતિર્બદ્ધઃકોન્યઃસૂતાત્કૃપાકરઃ ॥

આયુર્દ્રવિળમારોગ્યંબન્દિર્મેધામહદ્દલમ્ ।

રૂપયૌવનલાવણ્યંરસોપાસનયામવેત્ ॥

મારેલો પારો વૃદ્ધાવસ્થા તેમજ મૃત્યુને હરે છે, મૂર્છિત થયેલો પારો સમજાના દરદોનો નાશ કરનાર છે, અને બદ્ધ થયેલો પારો આકાશમાં ઝમન કરવાની શક્તિ આપે છે, જ્યારે આવા દીવ્ય ગુણો સમાચ્છેલા છે ત્યારે કહો કે પારા કરતાં કોણ વધારે કૃપાકારક છે.

દીર્ઘ આયુષ્ય, ધન આરોગ્યતા, જહરાગ્નિની પ્રવળતા, બુદ્ધિની તીવ્રતા, અત્યંત બળ, સુંદરરૂપ, તરણાવસ્થા, અને લાવણ્યતા એ બધું પારાના સેવનથીજ મળી શકે છે પારાની યથાવિધિ શાસ્ત્રોક્ત દીવ્ય બનાવટો આજકાલ આપણે બનાવી શકતા નથી. તોપણ રસ સિંદુર, ચંદ્રાદ્ય ત્રિમેર જે બનાવટો પ્રચારમાં છે તેઓનાથી મળતા ફામદાઓના અનુભવ હિપરથી એટલું તો અનુમાન બાધી શકીએ છીએ કે શાસ્ત્રોક્ત તમામ ગુણો પારામાં અવસ્થ રહેલા છે.

જો કે પારામાં આવા અજ્ઞા ગુણો રહેલા છે, તો પણ જો તેને વિધિસર વાપરવામાં ન આવે તો તેના સેવનથી થતું નુકસાન પણ અજ્ઞ છે; અને તેથી કોષ્ઠપણુ જાતની નુકસાનીના ભય સિવાય પારાનું સેવન કરી તેનાથી પ્રાપ્ત થતા દીવ્ય ગુણો મેળવી શકાય તેવી કોષ્ઠપણુ રીત શોધી કાઢવામાં આવે તો તે અત્યંત શ્રેયકારક થઈ પડે એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

આથી સુકિત અનેક વર્ષો પૂર્વે શોધી ક'ઢવામાં આવેલી છે, પરંતુ લૌકિક વ્યવહારમાં પ્રચલિત ન હોતાં, જોગી, જતીઓમાં મુરે શિખ્ય પરંપરાથી ગ્રુમ રીતે ચાલતી આવે છે, જે એક મહાત્માની કૃપાથી અત્રે પ્રકાશિત કરવાને અમે ભાગ્યશાળી થઈએ છીએ.

એ વાત તો દરેક વૈદ્ય બંધુને સારી પેઠે જાણીતી જ છે કે હિંગજોડની અંદર પુષ્કળ પ્રમાણમાં પારો રહેલો છે, જેથી જે ગુણો પારાના સેવનથી પ્રાપ્ત થાય છે તેવાજ ગુણો હિંગજોડના સેવનથી પણ મળે છે અને મોટો ફાયદો એ થાય છે કે પારાની માફક હિંગજોડને શુદ્ધ કરવાની વિશેષ મહેનત પાતી નથી. આ કારણુને લેખને જોગી, જતીઓ પારાને બદલે હિંગજોડ વાપરવાનું વધારે પસંદ કરે છે અને તેને નીચે મુજબ વિધિથી વાપરે છે.

સારો જિંચી જાતનો હિંગજોડ ત્રણ તોલા લેખને તેને ખાટા લીંબુના રસમાં ત્રણ ઠલાક ઘુટીને રાખી મુકતાં જ્યારે રસનો ભાગ સુકાઈ જાય ત્યારે ફરીથી ઘુટીને સુકવવો. આ પ્રમાણે લીંબુનો રસ, તથા ઘેટીનું દુધ એ દરેકમાં સાત, સાત વખત ઘુટીને સુકવવાથી હિંગજોડ ઔષધ તરીકે વાપરવાને શુદ્ધ થયેલો ગણાય છે, જેથી એ પ્રમાણે હિંગજોડ જ્યારે શુદ્ધ થાય ત્યારે તેની સરખા વજનની એટલે દરેક અઢાર ધજીભારની એવી ત્રીસ પડીકીઓ કરવી અને પછી દરેકજ એકશેર અડદની ફેાતરાં કાઢી નાંખવામાં આવેલી દાળ લેધ તેને થોડા પાણીથી ભીંજવીને તેમાં એક પડીકીની અંદરનો હિંગજોડ મેળવીને તે દાળ એક દુગ્ધાળી બકરીને ખવડાવી દેવી અને તે પછી બકરીને જંગલમાં ચરવા માટે છોડી મુકવી. હિંગજોડની બધી પડીકીઓ પુરી

‘ચતા સુધી એટલે એક મહીના સુધી આ પ્રમાણે ક્યારું કરવું અને દરરોજ તે બકરીનું જે દુધ નીકળે તે સવાર સાંજ દોહી લેવું. પરંતુ શરૂઆતના અઠવાડિયામાં તે વાપરવાના ઉપયોગમાં ન લેતાં ફેંકી દેવું. કેમકે ત્યાં સુધીમાં તેના દુધમાં પારાની અસર જોડાયે તેવી આવતી નથી. બરાબર આઠ દિવસ વીત્યાબાદ નવમા દિવસથી તે બકરીનું દુધ ખાવા, પીવાના ઉપયોગમાં લેવું. અથવાતો તે દુધમાં એક તોલો દોઝ બીજનો ભૂકો નાંખી તેની ખીર બનાવીને ખાવી અને તે પચી ગયા બાદ બીજ ખોરાકમાં માત્ર ઘઉંની રોટલી, ભાત, ધી અને દુધ એટલી ચીજોજ ખાવી. બાકીની સર્વે ચીજો તેમજ મીઠું, મરચું, ખટાશ વિગેરે તમામ જાતના મસાલા બિલકુલ વાપરવા નહિ. બકરીને હિંગજોલ અવડાવવાનો પ્રયોગ પુરો થયા પછી પણ તેના શરીરમાં આઠ દિવસ સુધી પારાની અસર રહી શકે છે, માટે ત્યાં સુધી તેનું દુધ ખાવા પીવાનું શરૂ રાખવું અને તે બંધ કર્યા પછી પણ એક મહીના સુધી ઉપર બતાવ્યો છે તે સિવાયનો બીજો ખોરાક ખાવો નહિ.

આ પ્રમાણે એક મહીના સુધી સદરહુ દુધ સેવન કરવાનો પ્રયોગ કરવાથી ગમે તેવી નખુંસકતામાં આવી પડેલો પુરૂષ સો સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરી શકે તેવા પ્રબળ પુરૂષપણને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનામાં બળ, બુદ્ધિ, તેજ, ક્રાન્તિનો અપૂર્વ વધારો થાય છે. કારણ બકરીને અવડાવવામાં આવેલા હિંગજોલમાં રહેલા પારાની અસર તેના દુધમાં આવે છે, જેથી પારદ સેવનના જે અપૂર્વ ગુણો છે તે બધા એ દુધના સેવનથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને વળી પ્રત્યક્ષ રીતે પારો સેવવાથી જો તે વિધિસર ન સેવાય તો જે નુકસાન થવાનો ભય

રહે છે. તેવી જાતનો ૧૫ આવી રીતે પ્રયોગ કરવામાં રહેતો નથી. કારણ કે બકરીને ખવડાવવામાં આવેલો પાણી તેના અસલ સ્વરૂપે હુકમી આવતો નથી, પરંતુ બકરીની જઠરાગ્નિના યોગથી પારાનું પાચન થઈ આપણને ખીલકુલ તુકસાન ન કરે તેવા પ્રકારે તૈયાર થયેલું તત્વજ્ઞ હુકમી અંદર મિશ્રણ થાય છે.

ધાતુપુષ્ટિની સિદ્ધિ માટે જેવી રીતે અડદ, વિદારીકંઠ, હિંમ્બોક વિગેરે દ્રવ્યો ગાય, બકરી ત્રિજેરેને ખવડાવવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે જુદા જુદાં દરદોની નિવૃત્તિ માટે તે તે દરદોને નાપુદ કરનારી ચીજો જે તે જનવરોને ખવડાવવામાં આવે તેા અનેક પ્રકારનાં દરદો અનામાસે નિવૃત્ત થઈ શકે છે. જે બકરીને કેવળ આઠડાનો ચારો આપવામાં આવે તેના હુકથી શ્વાસનું અને જેને કેવળ ડોડીનો ચારો આપવામાં આવે તેના હુકથી ક્ષયનું દરદ નાપુદ થઈ શકે એ વાત સહેજ રીતે હરેકના લક્ષમાં ઉતરી શકે તેવી છે, અને તેથી બુદ્ધિમાન પુરૂષો જે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી આવા પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરશે તેા હરદોને દવાના ડોઝ પીવાનો કંટાળો ઉપજાવ્યા સિવાય માત્ર હુકમ પાનથીજ અનેક રોગોને જડમૂળથી ટાળી શકશે તેમા ચત્કિંચિત્ પણે સંશ્કંધ નથી.

પપૈયાં.

સં. વાતકુંભ હિં. અંઠ ખરબુળ, પોપૈયા, મ. પોપયા બં. પપેયા, અ. આંબા હિન્દી; બુ. એરંડા કાકડી, કાઠ ચીમડી, પપૈયું, તૈ. વોરપપ, હં. Papaw લા. Carica papaya.

વિવરણ—પપૈયાનાં ઝાંડ વિદેશી હોઈ કેટલાંએક વર્ષોથી આ દેશમાં બાગ, બગીચાઓ વિગેરે રથળે વાવવામાં આવે છે જેથી સર્વે જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝાંડ બે, ત્રણ માથોડાં ઊંચાં થતાં હોઈ તેનો આકાર એરંડાના છોડવાને મળતો આવે છે, કેમકે તેનાં પાદછં એરંડાના જેવાંજ થાય છે. ઝાંડ ઉપર લીલાં નાળીએરની માફક જ-થાબંધ રંગો ઉત્પન્ન થતાં હોઈ તે ફળો નાળીએરની પેઠેજ પાંદડાં નીચે બાઝી રહે છે અને તેઓ પાકે છે ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે જેથી બજારમાં એક જાતનાં લીલાં ફળો તરીકે વેચાય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ વૃક્ષો વિદેશી હોવાથી પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં તેના વિષે કંઈપણ લખીકત્ત જોવામાં આવતી નથી, પરંતુ થોડાંક વર્ષો પૂર્વે રચાયેલા “નિઘંટ રતનાકર” ગ્રંથમાં તેના ગુણદોષ વર્ણવવામાં આવ્યા છે; એ સિવાય તેના ઉપયોગની ખાસ બનાવટ તે ગ્રંથમાં પણ આપવામાં આવી નથી, પરંતુ આજકાલનાં યુરોપીયન શોધકોને તેના કેટલાંએક અમુલ્ય ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે અને તે આ મુજબ છે.

પપૈયાનો રસ અપચો, અમ્લપીત્ત, પેટની લાંબી મુદતની શરદી અને ખાધા પછી આવતા ખાટા ઓડકાર તથા ખાધા પછી પેટમાં થતા શળ જેવા દુખાવામાં ધણીજ ગુણકારી છે. તે જેટલા વજનમાં આપવામાં આવે છે તેટલાજ વજનમાં આપવામાં આવેલાં દિયિન કરતાં બસો ધણી પાચન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ડૉક્ટર જ્યોર્જ હર્જલ ૧૮૮૬ વાં ક્વિટિંગ મેડિકલ જર્નલમાં જણાવે છે કે:—તે અપ્પયાનાં વૃક્ષો જતાં ચિહ્નો જેવાં કે ખોરાક ઉપર અરુચિ, ઉંઘનો

નાશ અને માથાનો દુખાવો વિગેરેને દુર કરે છે પેટની બાજુમાં જે ચીકણો પદાર્થ અસાધારણ જથ્થામાં એકઠો થાય છે અને ખોરાકને પચાવવામાં અટકાવ કરે છે તેને ઓગાળી દેવાની આ રસમાં અજબ શક્તિ રહેલી છે. પુખ્ત વયનાં મનુષ્યોનો ખાટા ઓડકાર સાથેનો અપચો કે જેમાં હૃદયનો દાહ અને પેટનું ચઢવું એ અજીર્ણના મુખ્ય ચિન્હો હાજર હોય છે તેમાં આ એક કીમતી ધલાજ છે.

જો કે અજીર્ણનાં દરદોને નામુદ કરવાની પપૈયામાં આવી ઉત્તમ શક્તિ રહેલી છે, તો પણ તેને એકલાં વાપરવા કરતાં અજમાના સયોગથી બનતા કોઈ ચૂર્ણ સાથે વાપરવામાં આવે તો વિશેષ ફાયદો કરે છે. કારણ કે:—“एकायमानौशतमन्नपाचिका ” “એકલો અજમોજ સો જાતનાં અન્નોને પચાવવાની શક્તિ ધરાવે છે ” એ કથનાનુસાર અજીર્ણ, અન્નલપીત, સંગ્રહણી વિગેરે દરદોના ઉપર અજમાનો ઉપયોગ કરવો એ રામબાણુ દલાજ મનાય છે, તે પાચન શક્તિને વધારી રૂચિ ઉત્પન્ન કરે છે, શરીરમાં મરમાવો અને ઉત્સાહ આપે છે, આંતરડાંની નબળાઇ તેમજ બેશુદ્ધિને દુર કરે છે, શરીરના બંધારણને રક્તિ તથા બળ આપે છે અને તેથી અજમો અને પપૈયાની એકઠી કરેલી મેળવણી બપોરે વાપરવામાં આવે છે ત્યારે તે કહોવાણુ અટકાવવાનું, દુર્ગંધ દુર કરવાનું અને પાચન શક્તિ વધારવાનું ઉત્તમ કાર્ય બજાવે છે, વળી તે સ્નાદમાં અતિશય ઉત્તમ હોવાથી આબાલવૃદ્ધ સહુ કોઇ ખુશીથી લેઇ શકે છે. એના સેવનથી જમવાની રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, ખોરાક સ્વાદિષ્ટ લાગીને ખાધેલું પાચન થાય છે, પેટ સાર હોવા છતાં પણ અપચો રહેવો, પેટમાં

આરની સામણી ઉત્પન્ન થવી, ઝાડા થઇ જવા વિગેરે સધળા ઉપદ્રવો દુર્મેશના માટે દુર થઈ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને શરીર પુષ્ટ અને છે. વળી તેના ઉપયોગથી કૃમિનું દરૂદ નાશ પામે છે અને તે ધરી-થી ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમજ કોલેરાના વખતમાં તેનું સેવન કરવા-થી એ રોગથી સંપ્રકાષ્ટ જવાનો સંભવ રહેતો નથી. બાળકો તેમજ વૃદ્ધ મનુષ્યો કે જેઓની પાચન કરવાની શક્તિ તદ્દન નાશ પામી હોય છે તેમના માટે પણ આ ઔષધ એક સરખી રીતે ઉપયોગી માલુમ પડેલું છે, તેમજ સારી તનદુરસ્તીવાળા મનુષ્યો પણ જો તેનું સેવન કરે છે તો તેઓનો જઠરાગ્નિ પ્રબળ થાય છે, ખોરાક વધારે પાચન થાય છે અને શરીરમાં રકુર્તિ માલમ પડે છે.

પૈપ્સીના ફળોમાંથી દવા તરીકે ઉપયોગી થઇ પડે તેનું એક સત્વ કાઢવામા આવે છે આ સત્વ “ પેપેન ”ના નામથી ઓળખાતું હોઇ ઈંગ્રેજ દવાઓ વેચનારા ગાંધીઓના ત્યાં મોઢી કિંમતે મળી શકે છે. શરીરમાંથી ધટી મયેલો પાચન રસ, અને આંતરડાનો દાહ વિગેરેના માટે આ “ પેપેન ” એક અત્યંત ઉપયોગી ઇલાજ મનાય છે અને “ પેપસીન ”ના અદલે ધણા ડૉક્ટરો તેનો ઉપયોગ કરે છે, તો પણ પારીસની કેમિકલ સોસાયટીના મેમ્બર ડૉક્ટર નાડકર્ણ સાહેબ જણાવે છે કે:—

The Juice from the raw fruit is said to be more efficacious in dissolving albumen than pepsin. The raw fruit is scraped longitudinally and the Milky Juice is collected; this is put

on a sand bath; after 24 hours or so a dull white powder is left; this is the best preparation for internal use; one or two grains with sugar or Milk after Meals should be given to adults. The tincture does not keep well and is disagreeable to taste; syrup of the powder may be made, if required for children and women. It is most efficacious in dyspepsia.

પેટની બાબતમાં જામી ગયેલો ચીકણા પદાર્થનો થર ઓગાળી નાંખવાને માટે આ દવામાંથી કાઢવામાં આવેલું સરો કે જે “પેપેન અથવા તો પેપસોન” ના નામે ઓળખાય છે, તેના કરતાં કાચાં ફળોનો રસ વાપરવો એ વધારે અસરકારક કહેવાય છે. કાચાં ફળો ઉપરની છાલ છોલી કાઢવાથી તેમાંથી જે દુધ જેવો રસ નીકળે છે તેને એકઠો કરવામાં આવે છે અને પછી એક રેતીથી ભરેલું માટીનું વાસણ ચુલે ચઢાવી તે રેતી ઉપર આ રસ ભરેલું વાસણ મુકીને ચુલામાં ધીમે અગ્નિ સળગાવતા રસનો ભાગ ધીમે ધીમે બળી જઈને ચોવીસ કલાક પછી તે રસ ભરેલા વાસણમાં જે જાંબા ધોળારંગનો ખૂંકો રેપ રહે છે, તે લઈ લેવામાં આવે છે. ખાવાના ઔષધ તરીકે વાપરવાને માટે આ વનસ્પતિની બીજ કાઢી પણ બનાવટ કરતાં આ હિતમ બનાવટ છે અને તે મોટા મનુષ્યને એકથી બે ઘઉંભાર જેટલી લેખને સાકર અથવા તો દુધ સાથે જમ્યાબાદ આપવી જોઈએ. આ વનસ્પતિમાંથી કાઢવામાં આવેલો ટિંકચર એટલે અર્ક બમ્બી ગયા સિવાય લાંબી મુદત રહી શકતો નથી તેમજ સ્વાદમાં પણ સારો

હોતો નથી માટે તે નિરૂપ્યોળી છે. પરંતુ બાળકો તેમજ સ્ત્રીઓ કે જેઓ અણુગમતા સ્વાદના ઔષધો લેષ-શક્તા નથી તેઓના માટે આ બૂકા યોગ્ય માપમાં ઉમેરીને સાકરનો સ્વાદિષ્ટ શરબત બનાવી શકાય છે. આ બૂકા તેમજ તેમાંથી બનાવવામાં આવેલો શરબત એ બન્ને અપચાના દરદ માટે અત્યંત ફાયદો કરનારી વસ્તુઓ છે.

આ બધા ઉપરથી જણાશે કે પૈયાં એ મંદાગ્નિના માટે ઉત્તમ દવા છે અને વળી તેમાંથી કાઢવામાં આવેલું “પોન” નામનું સત્વ કે જે મોઢી કિમતે વેચાય છે તેના કરતા નાડકણી સાહેબે ખતાવેલી રીતે મુજબ કાચાં ફળોના દુધ જેવા રસમાંથી બનાવવામાં આવેલો બૂગાવો વિશેષ ફાયદાકારક છે. ડોક્ટર સાહેબો જ્યારે આ ઔષધીનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કરે છે ત્યારે અજમાના સંયોગ વાળી તેની એક બનાવટ કે જે અમારા અનુભવમાં અત્યંત અકસીર માલમ પડેલી છે તે અત્રે પ્રકટ કરી બીજી કોઇપણ બનાવટ વાપરતા પહેલાં તેનો અનુભવ લેવાને બલામણુ કરીએ છીએ.

સારો ચોખ્ખો ઉંચી જાતનો અજમો ૬૦ તોલા લેષ બારીક ખરલ કરી તેમાં સિંધાલુણુ, સંયળ, સંભરલુણુ, કાયલુણુ અને વડા-ગરૂં મીઠું એ દરેક ચીજ ચાર, ચાર તોલા મેળવી કાચ કે પત્થરના વાસણમાં નાખી તેમાં એંશી રા. જાર ખાટા લીંબુનો રસ તથા તેટલોજ આદાનો રસ નાખી એક મહીનો રાખી મુઠ્ઠું અને ત્યાર-બાદ ઉપયોગમાં લેવું. જેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય તેણે આ ઔષધ દરરોજ ત્રણ, ત્રણ કલાકનાં અંતરે ૦૧ તોલા જેટલું લેષ તેમાં પૈયામાંથી કાઢવામાં આવેલું “પોન” નામનું સત્વ અથવા

તો ઉપર ખતાવ્યા મુજબ વિધિથી કાઢવામાં આવેલો ધોળો ભુકો એક ઘઉંનાર મેળવી સેવન કરવું અને તેના ઉપર હલકો ખોરાક સેવો. બહુ મશાલાદાર ખોરાક ખાવો નહિ. રાત્રે મોઢું જમવું નહિ, તેમજ દારૂ જેવા માદક પદાર્થો, ચાહા, તમાકુ વિગેરેનો ત્યાગ કરવો જેથી અભ્યર્ચન દરમિયાન મૂળથી નાબુદ થશે.

આ ઔષધમાં મંદાગ્નિને નાબુદ કરવા ઉપરાંત ખીજા કેટલાંક એક ગુણો પણ રહેલા છે. વિદેશી લખનારાઓ જણાવે છે કે કાચાં પપૈયાં કાપવાથી તેમાંથી જે દુધ જેવો રસ નીકળે છે તે કૃમિદન હોવાથી દાદર અને ખરજવા ઉપર ચોપડાથી તે, તે દરદો નાબુદ થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એ રસ અર્શ તથા આમણ ઉપર ચોપડાથી તેઓનાં મૂળ બળી જાય છે, કે ખરી જાય છે; પરંતુ એ રસ કૃમિ હોવાથી તેના લેપથી અત્યંત બળત્રા થાય છે અને વખતે ફાટલા પણ પડે છે. પાક્કા ફળો ખરોળના દરદમાં ફાયદો કરે છે અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે દરરોજ સવાર, સાંજ પપૈયાં ખાવાં તેમજ તેની પોટીસ બનાવીને પેટે બાંધવી અને લુખ લાગે ત્યારે માત્ર દુધ પીનેજ રહેવું, બીજે કોઈ પણ જાતનો ખોરાક સેવો નહિ. વળી એ ફળોને કેટલાંક દિવસો સુધી દરરોજ નિયમિત રીતે સવાર, સાંજ ખાવામાં આવે તો તે બંધકોશના દરદને દુર કરે છે.

આ બધા ઉપરાંત વળી તેનાં કાચાં ફળોમાંથી નીકળતો દુધ જેવો રસ એ વીંછીના દંડા માટે રામચાણુ ઉપાય મનાય છે અને તેનો ડંખવાળી જગ્યાએ લેપ કરાય છે. આ વાતની માહિતી આપતાં એક ધુરંધર રસાયણ શાસ્ત્રી જણાવે છે કે:—It is a certain

remedy in cases of scorpion stings; the seeds are also similarly useful (વીંછીના ડંખ માટે આ એક આત્રી ભરેલો ઈલાજ છે અને વળી તેના બીયાં પણ તેવાજ ઉપયોગી છે.)

ફટકડી.

સં. સ્ફટિકારી, સ્ફટિકા હિં. ફટકરી મ. તુટી, ફટકી બં. ફટકરી ફા. બક સફેદ, તૈ. પાટીફર, ઇ. Alum, લા. Alumen.

વિવરણ—ફટકડી એ વ્યાપારની ચીજ હોવાથી સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી તેની ઓળખાણ આપવાની બર નથી. હિન્દુસ્થાનના કચ્છ, પંજાબ, બિહાર વિગેરે સ્થળોએ તેની બનાવટનાં પુષ્કળ કારખાનાં હોઈ ત્યાંથી આખા દેશમાં મોકલવામાં આવે છે.

ગુણરોપ—નિષંકરતાકરમાં જણાવેલું છે કે:—“ ફટકડી સ્વાદમાં તુરી, તીખી, સ્નિગ્ધ, રંગ આપવાવાળી, પારાને બાંધનારી તથા કોહ, વ્રણ, પ્રદર વિષવિકાર, મુતક્રમ્હ, ગિલટી, શોષ, ત્રિદોષ અને પ્રમેહને દૂર કરનારી છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધિમાં વ્રણ વિનાશક ગુણ હોવાથી ઘેરીર ઉપર પડેલાં ચાદાં, ચાંદીઓ વિગેરે રક્તવાને બનાવવામાં આવતી ફટકડીએક જાતના મલમોમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ છરી, તરવાર, કુહાડો, કોદાળી વિગેરે વાગવાથી થા પડે તેમાંથી કોઈ નિકળતું હોય તો તેને બારીક વાટી ધી સાથે મેગરો તેનો સમગ્રાં ધામાં ભરી તેના ઉપર રૂઠું પેદા મુકી પ.ટો બાંધી રાખ-

વાથી તરતજ લોહી નિકળતુ બંધ થાય છે. અને પાખા સિવાય બહુ જલદી રૂઝાઈ જાય છે, કેમકે ફટકડોમાં ગ્રાહી, ચામડીનો સંકોચ કરનાર તેમજ વિષધન ગુણુ હોવાથી ધાની અંદર બહારના જંતુઓ પ્રવેશી કહોવાણુ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અને ચામડીની કીનારીઓએ બીજા સાથે જલદી મળી જાય છે. આ પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે દરરોજ એક વખત પાટો છોડી રૂના પેટ ઉપર ખરમ કરેલું થી સારી પેઠે મુકવું જોઈએ કે જેથી ફટકડો સુકાઈ જાય નહિ.

આગીઆ અને તણુખીઆ પ્રમેહના માટે ફટકડી એ અભ્યર્થ મહોષધ મનાય છે અને તેનો પ્રમેહનું ઝેર નાણુદ કરવાને ખાવાના ઔષધ તરીકે અને સ્થાનિક પીડાની નિવૃત્તિ માટે પીચકારીના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ થતો હોઈ તે નીચે મુજબ વિધિથી વપરાય છે.

પ્રમેહ માટે ખાવાનું ઔષધ—ઉત્તમ શાહાજીરાનું ચૂર્ણ એક તોલો, નાની ધસાયચીના ડાહ્યાઓનું ચૂર્ણ એક તોલો, રમાઈ એટલે રેવંચીનું ચૂર્ણ (પદ્મીસ રીહા) એક તોલો, સુરોખાર કિંવા જવખાર ૦૧ તોલો, ચણુખાખનું ચૂર્ણ એક તોલો, તથા કુસાવેલી ફટકડી પણ એક તોલો ભેદ તેઓને ચંદનના ચોખ્ખા તેલથી બીજવો સારી પેઠે ખરમ કરી પા, પા, તોલાની ગોળીઓ વાળી ફાખવી. ૮૭ મનુષ્યને રંડીજાણી પરમીયાનું નવિન દરદ થયું હોય તેને દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી બે ગોળીઓ ખવડાવી તેના ઉપર સાકર નાખેલું ઠંડું પાણી પાવું અને ખોરાકમાં કેવળ જવની રોટલી, ધી અને સાકર એટલી ચીજોજ વાપરવી. આ પ્રમાણે સાતદિવસ ઔષધ સેવન કરવાથી બળત્રા અને અસહ્ય પીડા સાથેનો નવિન પ્રમેહ નિઃસંદેહ રીતે નાણુદ થાય છે. ગોળી ખાધા પછી તેના ઉપર સાકર

નાખેલું પાણી પીવાના બદલે જે તરતનો કાઢરાખી આવેલો અનુ-
રીના ઝાડનો રસ પીવામાં આવે અથવા તો અનુરને મટીના કોરા
વાસણમાં પાણી સાથે રાત્રે મીઠાવી રાખી સવારના અનુરને સારી
પેટે ચોળ્યા બાદ તે પાણી માળી લેવાને પીવામાં આવે તો વિશેષ
જલદી ફાયદો થાય છે. નવા પ્રમેહના દરદ ઉપર આ મુજબ ઓપથ
આવા આપવું અને જનનોન્દ્રિયમાં ફટકડીના પાણીની પીચકારી મા-
રવી. કેટલાએક ડોક્ટરો અરજન્ડીનામ્લસ, સ્યુમરબેટ, મેરથ્યુયુ વિગેરે-
ના પાણીની પીચકારીઓ મારે છે પરંતુ તે બધા કરતાં ફટકડીનો
ઉપયોગ સર્વોત્તમ છે એવું જણાવતાં ડૉલીનનો મોરીસ હેનરી કોલીસ
નામનો એક વિદ્વાન ડોક્ટર કહે છે કે-

One of the most reliable astrigents for the
cure of gonorrhœa is alum; not heroic solution
of nitrate of silver etc, which are eminently
uncertain and dangerous in their action, but by
weak and frequently repeated solution of alum.

પ્રમેહનું દરદ નાખુદ કરવાને માટે ખાસ વિશ્વાસ રાખી શકાય
એવા આદી ઓપથો પૈકી ફટકડી એ એક સર્વોત્તમ વસ્તુ છે, “પરંતુ
અરજન્ડીનામ્લસ એટલે છરીખાર જેવા અતિ પ્રખ્યાતિને પામેલા
રાક્ષસી ઉપાયો એવા સર્વોત્તમ નથી, કેમકે તેઓનું ફળ અત્યંત
અયોક્ષ અને વળી બય બરેલું છે; પરંતુ જે કોઈ ખાત્રી લાયક
ઉપાય હેય તો તે નરમ સ્વરૂપમાં બનાવેલું અને વારે ઘડીએ ઉપયો-
ગમાં લીધેલું ફટકડીનું પ્રવાહીજ છે. અને વળી તેને વાપરવાની રીત
ધણી સાદી છે. તરતનું જીતવન્ન થયેલું પ્રમેહનું દરદ કે જોમાં પુષ્કળ

પ્રમાણમાં અને ઘઉંના દુધ જેવી ચીકણી, ભડી રસી આવતી હોય છે, મૂત્રનળીની કોર લાલ અને સોજવાળી થઈ ગઈ હોય છે અને તેની અંદર સખ્ત બળત્રા થતી હોય છે ત્યારે જે પ્રવાહી વાપરવામાં આવે તે નરમ સ્વરૂપમાં બનાવેલું હોવું જોઈએ, અને વારંવાર વાપરવું જોઈએ. જો દરેક લાંબા વખતનું હોય એટલે જીર્ણ સ્વરૂપ બોજવું હોય તો પ્રવાહી સખ્ત બનાવવું જોઈએ અને તેનો અલવાણીમાં એકાદ, બે વખતજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

નવા દરદને માટે દરદીને તેની ઇન્દ્રિ ઉપર એક મોટો લોટો ભરીને ઠંડુ પાણી રેડવાને કહેવું અને પછી એક અઘોળ પાણીમાં અડધા ઘઉંનાર જેટલી ફટકડી ઝોગાળીને તે પાણી સીરીબજમાં એટલે ઇન્દ્રિમાં પીચકારી મારવાની જે કાયની પીચકારીઓ આવે છે તેમાં ભરીને તેની ઇન્દ્રિમાં પીચકારી મારવી. આ પ્રમાણે પીચકારી મારવાનું કામ પહેલા દિવસે દર અડધા કલાકને અંતરે વારંવાર ચર રાખવું અને તે દરેક વખતે પ્રથમ એક લોટો ઠંડુ પાણી ઇન્દ્રિ ઉપર રેડીને પછી પીચકારી લેવી. રાત્રિના સમયે પણ થોડીએક વાર જંધ લોટને બાકીના બધા સમયમાં આ ક્રિયા ચાલુજ રાખવી. આ સાથે બળી કોઈ મૂત્રરેચક દવા પેટમાં પણ લેવી. (સુરોખાર કિંવા જરખાર બે ભાગ, ચણકગામ ત્રણભાગ, એલચી ચાર ભાગ, રેવંચી બે ભાગ, સોનાચેર બે ભાગ, કાકડીનાં બીજ એક ભાગ, અનંતમૂળ બે ભાગ, કમળની નાળ બે ભાગ અને ગોખર ત્રણ ભાગ લેઈ તેઓને સાથે ખાંડી ચૂર્ણ કરી પછી એક ભાગ શીલાજીત લેઈ પાણી સાથે ઝોગાળી તે પાણી સદરફ ચૂર્ણમાં નાંખી સારી પેઠે ખરલ કરી આઠ, આઠ વાલની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીઓમાંથી એકાદ, બે ગોળીઓ

ખાદ્ય તેના ઉપર એક શેર દુધ અને તેટલુંજ પાણી ભેરું કરીને પી જવું અથવા તેા પાંચ તોલા કાંજી કાફીને પાણીમાં ભીંજવી સારી પેઠે ચોળીને તે પાણી પી જવું એ ઉત્તમ મુતરચક્ર, છે.) બીજા દિવસે અડધા કલાકના બદલે દર એક કલાકે પીયકારી લેવી અને એક ઓંસ પાણીમાં અડધાના બદલે એક ધળિંબાર ફટકડી નાંખવી. આ પ્રમાણે ખરાબર રીતે અડતાણીશ કલાક પ્રયોગ ચાલવાથી જે અત્યંત રસી આવતી હશે તે તદન બંધ પડશે અને વળી બખત્રા, સોજો વિગેરે પણ શાન્ત થઈ જશે. તેાપણ પ્રમેહના ઝેરની અસર તદન નાબુદ થવાને માટે આ પ્રયોગ એકાદ, બે અઠવાડીયાં અથવા તેા પોખલાં તેટલા સમય સુધી જરી રાખવો જોઈએ, પરંતુ અડતાણીશ કલાકનો પ્રયોગ પુરો થયા બાદ ઉપરા છાપરી પીયકારી આપવાની આવશ્યકતા નથી. આઠ ઓંસ એટલે અર્ધા શેર પાણીમાં ત્રીસ ધળિંબાર ફટકડી ઓઝાળીને તે પાણીવડે સવાર, બપોર અને સાંજ એમ દિવસમાં ત્રણ વખત પીયકારી લેવી. અડતાણીશ કલાકના પ્રયોગથી દરદની શાન્તિ થયેલી જોઈને આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ મ્હ એમ માની લાંબા સમય સુધી પ્રયોગ ન ચલાવવામાં આવે તેા પ્રમેહનું શેષ રહેલું ઝેર સંજીવન થઈ ફરીથી દરદને બિપન્ન કરે છે અને આવી રીતે બિચલો મારી પેંદા થયેલું દરદ પ્રથમના જેટલી સહેલાઈથી સાફ થઈ શકતું નથી. Dublin Quarterly journal Feb. 1863 P. ૨.

કેટલાએક પ્રતિષ્ઠિત યુનાની હાંમો પોતાના લાંબા સમયના અનુભવથી જણાવે છે કે પીયકારીના ઔષધ તરીકે એકલી ફટકડીનો ઉપયોગ કરવાને બદલે દર હળદરમાંથી બનાવેલું રસાંબન એક તોલો,

સફેદ કાથો અડધા તોલો અને અરીસુ પંદર ધણીમાર લેઇ તેઓને એક શેર પાણીમાં છ કલાક ભીંજવી રાખી પછી તે પાણી માગી લેઇને તેમાં કપુર, રસકપુર, કુલાવેલી ફટકડી તથા કુલાવેલું મેરચુચુ એ દરેક ચીજનો બૂકો પંદર, પદર ધર્ઝામાર ભીમેરવો અને પછી ઉપયોગમાં લેવું. આ પાણીની પ્રમેહના દરદીની ઇન્દ્રિયામાં દિવસમાં ત્રણ વખત પીચકારી મારવાથી એકજ દિવસમાં પ્રમેહની શાન્તિ થાય છે, અર્થાત્ શાહ, સોજો, રસી વિગેરે નાપુદ થાય છે, આ રીતે એકજ દિવસમાં દરદ શાન્ત થયા બાદ તેવું ઝેર શરીરમાંથી નાપુદ થવાને ચોદ દિવસો સુધી દરરોજ એકાદ, બે વખત પીચકારીના ઉપયોગ કરવો અને અંદરના ઔષધ તરીકે બાવળની અંતર છાલના ઊકાળાના પાણીને ઘટ કરીને બનાવેલો કાથો ત્રણ ભાગ, ચણકબાળબે ભાગ, બંગ ભસ્મ એક ભાગ, કુલાવેલી ફટકડી એક ભાગ, એલચી દાણા એક ભાગ, અને સાદર આઠ ભાગ એ બધાંના બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણને સાથે મેળવો તેમાંથી અડધાથી એક રૂ. માર જેટલું ઔષધ લેઇ દર તોલા માયના દુધમાં નાંખીને પીવું. આ ઉપાય પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ સદરજી ડોકટર સાહેબે બતાવેલા ઉપાય કરતાં વધારે જલદ છે માટે યોગ્ય લાગે તેનો ઉપયોગ કરવો.

ફટકડીમાં વિષહર શુષ્ક હોવાથી ફટલીએક જાતનાં ઝેરા ઉપર તે ધણું ઉત્તમ કાર્ય કરે છે ના તોલો ફટકડી લેઇ તેને વીશ તોલા ધી સાથે મેળવીને પાંચ દેવી, આ પ્રમાણે દર અડધા કલાકના અંતરે પાંચ, દસ વખત આપવાથી દંશ થયાને ઘણો સમય ન વહી ગયો હોય તેવો સર્પનો દરદી બચી જાય છે, તેમજ એક તોલો ફટકડીને પાંચ તોલા પાણી સાથે ઝોંગાળી તે પાણી વારંવાર ડંખ ઉપર એ પડવા-

થી તેમજ આપમાં આંજવાથી વીંછીનું ઝેર નાબુદ થાય છે એ વાત તો સહુ કોઈ જાણે છે. પરંતુ આ સિવાય વીંછીના ડંખ ઉપર, એકેરીયાથી ઊત્પન્ન થતા તાવ ઉપર તેમજ મરકીના ઉપદ્રવ ઉપર સાધુ, સંતો તેનો કેટલીએક વિશેષ રીતોથી ઉપયોગ કરે છે જે રીતો-આંની થોડીએક નીચે મુજબ છે,

ઝાડ ખંડી વૈજનાથ નિવાસી એક ખંગાળી મહાત્માનો થોડાક વર્ષો પૂર્વે સમાગમ થયો હતો. આ મહાત્મા જડીબુટ્ટીઓ સમર્પિત સાઈ ચાન ધરાવતા હોવાથી તેઓની સાથે વાતચિતના સમાગમમાં વીંછીના ઝેર વિષે વિવેચન થતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે:

વૃશ્ચિક દંશને કાતર હઈલે ફટકિરિર સ્વપ્ન ચિમ્પડા-
દ્વારા અગ્નિ શિરવાય ધારણે ગલિયા ઉઠિ લેઈ ક્ષત સ્થાને
પ્રદાનમાત્ર પ્રાણવિયોગ સદૃશ યાતના હઈલે ઓ તત્ક્ષણાત્
નિવારણ હય । વારંવાર પ્રદાને ઉપકાર ભિન્ન અપકારનાઈ ।
રૂઠાદ્વારા ઉપવિષમાત્રેર યાતના નિવારણ હઈયા થાકે ।

વીંછી કરડવાથી જે મનુષ્ય અત્યંત પીડા પામતો હોય તેની આંતરિક મારે ફટકડીનો એક કડકો લેઈને ચીંચીઆવડે પકડી દેવતા ઉપર ધરી રાખવાથી આરે તે ફટકડીનો કાંકરો ગરમીવડે ઓગળવા સાગી તેમાંથી રસનાં ટીપાં પડવા લાગે ત્યારે તરતજ દેવતા ઉપરથી લાક્ષવી લેઈ ડંખવાળી જગ્યાએ ચાંપી દેવો જેથી પ્રાણ જવા જેવી પીડા અતી હશે તેમજ તરતજ આરામ થશે. જે એકાદવાર ચાંપવાથી પુરતો આરામ ન થાય તે શરીરથી એ મુજબ કંવુ અને પુરતી

જ્ઞાન્તિ મળતા સુધી એ કિશ ચાલુ રાખવી. વારંવાર ચાંપવાથી વિ-
શેષ ફાપદો થાય છે. પરંતુ કોષપણુ જાતનું નુકસાન થતું નથી. આ
ઉપાયથી માત્ર વીંછીનું ઝેર નાબુદ થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સ-
ખળાં ઉપવિષો એટલે મધમાંખી, બમરી, કાડોળ, કુકડમુકડ, તાલકાળીક
અથેલો સર્પદંશ વિગેરેની પીડા પણ દુર થાય છે. મહાત્માના ખતા-
બ્યા બાદ આ પ્રયોગની અમે પણ અનેકવાર અનુભવશ લીધી છે. અને
આવા પ્રસંગે કોષપણુ જાતની ખીજ દવાદાર કિંવા જડીબુટ્ટીની શો-
ધખોળ માટે દાંદાં મારવા કરતાં હમેશાં ખીસામા ફટકડીનો એક
કાંકરો રાખી મુકવો અને તેનો પ્રસંગ પડતાં ઉપયોગ કરવો એ વધારે
અનુકૂળ જણાયું છે. વળી મહા મુશ્કેલીએ મેળવેલી જડીબુટ્ટીઓ
લાંબો સમય થવાથી જ્યારે ગુણકીન થઈ અદ્ય ફળદાયી થઈ જાય છે
ત્યારે આ ઔષધ ખનીજ પદાર્થ હોવાથી કદીપણુ ગુણકીન ન થતાં
જ્યારે વાપરીએ ત્યારે એક સરખું ફળ આપે છે એ પણ એક મોટો
ફાયદો છે.

મેક્ષેરીયા, પ્લેગ વિગેરેની ઝેરી હવાથી આવતા તાવો માટે ફટ-
કડીનો નીચે ખતાબ્યા મુજબ રીતે ઉપયોગ કરવાથી ગિતમ પરીણામ
આવે છે.

લાલ રંગની ફટકડી પાંચ તોલા ભેઈને તેને ખારીક ખાડી એક
દિવસ કુંવરપાદાના રસ સાથે ખરલ કરવી અને તે રસ સુકાઈ ગયા
બાદ એક દિવસ બાંગરાના રસમાં ખરલ કરી તેની ટીકડીઓ બનાવી
તડકે સુકાવા દેવી. જ્યારે ખરાબર સુકાઈ જાય ત્યારે તે ટીકડીઓને
એક સરાવલામાં ભરી તેના ઉપર ખીજું સરાવલું ઉધું ઢંકોને પછી
તેના ઉપર ત્રણ વખત કાપડમાટી કરવી. અને તે કાપડમાટી સુકાઈ

જન્ય ત્યારે હશેર અઢાયાં છાણાના વચમાં મુકીને આમ દેવી, અગ્નિ-
ચાંત ચમ્બ જ્યારે સંપુટ બરાબર રીતે કિતળ થઇ જાય ત્યારે તેમાંથી
ફટકડીની બસ્મ કાઢી લેઇ સારી પેઠે ખસલ કરીને એક સુંદર શી-
શીમાં ભરી રાખવી.

ટાક વાઇને આવતા દરેક જાતના મેલેરીયાના તાવ માટે દર-
રોજ સવારના આ બસ્મ ના તોલા જેટલી લેઇ તેમાં એટલીજ વા-
ટેલી સાકર મેળવીને કાઢી જવી અને તેના ઉપર એક કલાક સુધી
પાણી પીવું નહિ તેમજ કાષ્ઠપણુ જાતનો ખોરાક પણ લેવો નહિ. આ
મુજબ ત્રણ દિવસ કરવાથી રાજીઓ, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ વિગેરે
દરેક જાતના વિષમજ્વરો દૂર થાય છે.

પ્લેગના દરક માટે આ બસ્મ દર બે કલાકના અંતરે દસ ઘ-
ણિમાર જેટલી આપવી અને તેના ઉપર કાષ્ઠપણુ જાતનો ખોરાક
લેવો નહિ તેમજ પાણી પીવું નહિ. જો કાષ્ઠપણુ જાતનો ખોરાક લે-
વાની કિંવા પાણી પીવાની જરૂર હોય તો તે દવા લીધાને એક
કલાક વીત્યામાદ આપવું. અથવા તો ખોરાક પાણી લેવાને માટે
વચમાં એકાદ, બે વખત ઓષધ લેવાનું બંધ રાખવું. રાત્રે પણ દવા
આપવાનું કાર્ય બંધ કરવું નહિ અને ગાંઠ ઉપર આસંધના મુળી-
યાંને પાણી સાથે ધસીને તેનો દિવસમાં બે, ત્રણ વખત લેવો કરવો.
ખોરાક દુધ, ભાત, કાંજી જેવો હલકો આપવો. જેથી સ્ત્રોતમાં સં-
ચિત થયેલું પ્લેગનું ઝેર નાશુદ થઇ અનેક દરદીઓ બચવા પામે છે.

સિદ્ધ નામાળુન ખતે અનેક મદદકર શુદ્ધિ—મંત્ર, વંત્ર,
વેલ્લક અને રસાયન વિદ્યામાં પૂર્ણ નિપુણ એવા નામાળુન નામના

સિંધે અનેક રોગો ઉપર ઉપયોગી થઈ પડે એવી એક દીવ્ય ગુણુ
અદ્ અજ્ઞાન બનાવટની શોધ કરેલી છે, પરંતુ તે વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ
ન હોતાં માત્ર સાધુ, સંતોમાંજ ગુપ્ત રીતે પ્રચારમાં છે. થોડાક સમય
પૂર્વે નર્મદા નિવાસી બ્રહ્માનંદ સરસ્વતિ નામના એક સ્વામિની સાથે
સમાગમ થતા તેઓશ્રીએ આ ગોળી બનાવવાની તેમજ વાપરવાની
વિધિ પ્રકટ રીતે અર્પણ કરી જગત્ ઉપર મહા ઉપકાર કર્યો છે અને
તેથી જન સમુહના કલ્યાણાર્થે અમે તે વિધિ પ્રકાશ કરીએ છીએ.

કુલાવેલી ફટકડી, ચોખ્ખો સીલાજીત, સોનામુખીનીબરમ, અ-
બ્ધ બરમ, નાગકેસર, ચણકાખ, ગળો, બંમબરમ, ગોખર, હરડે,
બહેડાં, આમળાં, ધાવડીનાં ફુલ, પદ્માસ એટલે ખીજડાના ઝાડની
ડાળીઓ ઉપર બાજી રસની ગાંઠો, લોધર, કડા છાલ, વાવડીંગની
મીંજો, જેઠીમધ અને ચોખ્ખો ગુગળ એ મધી ચીજો સરખા ભાગે
લેઈ તેઓને ખાડીને કપડા વડે ચાળેલું બારીક ચૂર્ણ લેઈ ચૂર્ણને
દેશી બાવળનાં પાંદડાનો રસ, વેવનો રસ, નરમા કપાસનાં ફુલ કિંવા
પાંદડાનો રસ, કાસુંદરીનો રસ, બોડીયા કલ્હારનો રસ, આખરાનાં કે-
સુધાનો રસ, કામનાં મુળીયાંના ઉકાળાનો રસ, રક્તરોહીડાનો છાલનો
રસ, કાળીપાદનાં મુળીઆનો ઉકાળો, કાચા ઉંખરાનો રસ, આવળનાં
ફુલોનો રસ, અરણીનો રસ, અરડુશીનો રસ, સોનાગેરને પાણીમાં મેળવી
કરવા દીધાથી ગેરનો ભાગ વાસણના તળીએ ભેસી જાય ત્યારે ઉપર
ઉપરનું ચોખ્ખું નીતારી લીધેલું પાણી, મેંદાનો રસ, વિજયા-
આંગને પાણી સાથે ખરલ કરી નીચેથી કાઢેલો રસ અને દારૂ હલદ-
ને ઉકાળો એ દરેકની સાત, સાત, વખત બાવનાઓ દેવી. ચૂર્ણ
અશમર રીતે પલળી જાય તેટલો રસ નાંખીને ખરલમાં ઘુંટતાં બ્યારે

રક્ષનો ભાગ સુકાષ્ઠ જાય ત્યારે એક વખતની જાતના પૂરી થઈ એમ સમજીને બીજી વખતે રસ ન ખીને છુટવું. અને તે પણ સુકાષ્ઠ જાય ત્યારે ત્રીજી વખત રસ નાંખવો, આ પ્રમાણે દરેક જાતનો રસ સાત વખત નાંખીને છુટવું તેનું નામ સાત, સાત ભાવનાઓ આપી કહેવાય છે. જ્યારે બધી ભાવનાઓ અપાઈ રહે ત્યારે છેવટે એક આખો દિવસ તેને ત્રિફળાં એટલે હરડે, બહેડાં અને આમળાંના ઉકાળાના પાણીમાં છુટી પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીયો વાળી સારી પેઠે સુકાષ્ઠ જાય ત્યારે તેઓને એક મજબુત પુચવાળી સુંદર શીશીમાં ભરી રાખવી.

આ ગોળીઓનો જો દેશ, કાળ, બળ, વય વિગેરેનો વિચાર કરીને યોગ્ય અનુપાનથી ઉપયોગ કરવામાં આવે અને દરદને અનુસરતું થયે પાળવામાં આવે તો તે દરેક જાતનાં દરદોને દુર કરે છે એમાં યત્નિચિત પણ સશય નથી. આ ઔષધ વાપરવાનાં સિદ્ધ મહાત્માઓમાં અનેક વિધના અનુપાનો ચાલે છે, તો પણ તેઓમાં સાર્વજનિક હિતનાં મુખ્ય મુખ્ય અનુપાનો આ મુજબ છે.

પ્રમેહ—મળોનો રસ બે તોલા અને ૧ તોલા મધની સાથે આ ગોળી ખાઈ તેના ઉપર આમળાનો રસ પીવાથી વીશે જાતના પ્રમેહ દુર થાય છે. જો પેશાબમાં ચરબીનો ભાગ જતો હોય તો આ ગોળી કોડીનાં પાંદડાંનો રસ અને સાકર સાથે બેવી, ધાતુ જતી હોય તો વિહારી કંદલું ચૂર્ણ ૧ તોલા બેષ્ઠ દશ તોલા દુધમાં નાંખી તે સાથે બેવી; જો મીઠો પદાર્થો થયે હોય અને તેથી પેશાબમાં સાકર જતી હોય તો જાંબાના ખીજના ૧ તોલા ચૂર્ણ સાથે બેવી અને જો રંદીબાજમાંથી આ દરદ ઉત્પન્ન થયું હોય તો ગોળી ખા-

કુને તેના ઉપર અણુક્રિયાબળનો ઉકાળો પીવો, વળી એ વિકારીકંદ ને મળે તો જલ્દી ધાતુ રોકવાને માટે વડની અંતરછાલના ઉકાળા સાથે પણ આ ગોળી લેવાય છે.

રક્તપીત્ત—આ ગોળી ખાધ તેના ઉપર એક તોલો અરકુ-સીનો રસ અને ૦૧ તોલો હળદર સાથે મેળવીને પીવાથી નાક, મોઢો, કાન, મુઠા, લિંગ કે યોનિ દ્વારા પડતું લોહી બંધ થાય છે.

અર્શ—ખોરા કલ્હારનો કિંવા ગોરખમુંડીનો રસ એ તોલા લેઇ તેમાં એકવીસ મરીયાંનો જૂકો મેળવી તેની સાથે સેવન કરવાથી છઠ્ઠે જાતના અર્શતુ દરદ નાબુદ થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે નામથી દુધેલીનાં પાંદડાં પાંચ તોલા લેઇ તે છાશ સાથે ખાંડીને પછી ધીથી વધારી સવાર, સાંજ ખાવાથી બેડેલો શાયદો થાય છે.

અતિસાર—આમાતિસાર—સવાર, બપોર, અને સાંજે એક ગોળી ખાધ તેના ઉપર ગાદરીયા ઝીપટાના પાંદડાંનો અથવા તો બાવળની કુંભી પાલી એટલે પાંદડાંનો રસ એક અઘોળ લેઇ તેમાં એક તોલો સાદર નાખીને પીવાથી લોહી પડતો ઝડો, અને મરડો, દૂર થાય છે.

કૃષ્ણરોગ—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ ૦૧ તોલા જેટલો લેઇ તેની સાથે ખાવાથી તેમજ તે રસમાં ઘસીને ફરીરે ચોપડવાથી ખસ, લુખસ, કાદર, ખરબચું વિગેરે નાબુદ થાય છે.

ઉપદંશ—દરરોજ સવાર, સાંજ અંબેલીનાં પાંદડાંનો રસ એ તોલા લેઇ તેમાં એક તોલો ગાયતું ધી અને એક વાલ રાજ મેળવી તેની સાથે ગોળી લેઇ તેના ઉપર અનંત મૂળ એટલે સારસાપરેલાનો

ઉકાળો પીવામાં આવે તો ગરમી, વિસ્ફોટક અને શીરંગ વાથી દરદી મુક્ત થાય છે.

વિષવિકાર—દરોજ સવાર, સાંઝ, એક ગોળી ખાઈ તેના ઉપર અંકોલનાં મૂળીયાંની છાલનો અથવા તો શરપખાનાં મૂળીયાંનો ઉકાળો પીવામાં આવે તો ગરમી, હાકવા, ઝેરી હિંદર, સોમલ, વછનામ, સાપ વિગેરે અનેક જાતનાં વિષોની અસર નાબુદ થાય છે. જો ઝેરનો વેગ તીવ્ર ન હોય પરંતુ ધણા દિવસથી શરીરમાં સંચિત થઈને અર્થુ સ્વરૂપે નડતો હોય તો અંકોલ ૥ બદલે કાળા સરસડાની ખાસના ઉકાળા સાથે લેવાથી દરેક જાતના ઝેરની અર્થુ અસર નાબુદ થઈ આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

કાસ—ધાસ, સસણી, કે વરાધના લીધે દરદી અતિશય અમુગ્રાતો હોય તો એક ગોળી ખાઈ તેના ઉપર વિશેષ તોલા ગરમ પાણીમાં બાંધી જા તોલા જેટલું ઘોડાવજનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી જીલટીદારા કફ નીકળી જઈ દરદીને આરામ થાય છે. વળી બોંયરીમણીનાં મૂળના ઉકાળા સાથે લેવાથી કફની, અરકુસીનાં પાંદડાંનો રસ અને મધ સાથે લેવાથી સસણીની, નગોડનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી સાથે લેવાથી વાયુની, સીતોપલાદિ ચૂર્ણ અને સોનાના વરખ સાથે લેવાથી ક્ષયની, અને જેઠીમધના શીરા સાથે લેવાથી પોતની ખાંસીને દુર કરે છે. આંકડાનાં મૂળીયાંના ઉકાળા સાથે લેવાથી દમ દુર થાય છે, પીંપળાની લાખના ઉકાળા સાથે લેવાથી ઉરક્ષત ક્ષય ટળે છે. અને કાસુંદ્રાના રસ સાથે લેવાથી જાંટાટીવાનું દરદ નાબુદ થાય છે.

વિષુચિકા—ડીંટું કાપી નાંખેલા એક બીલાખાને પાંચ તોલા ખાટી આમલી સાથે કુટીને તેની સાથે આ ગોળી ખાઈ તેના ઉપર

એક રતી કપુર મેળવેલો હું મળીનો રસ પીવાથી ભયંકર ઠાલેરાતું દરદ પશુ શાન્ત થાય છે. આંબલી એ બીલામાતું વારણ હોવાથી બીલામું અપતાં ડરતું નહિ.

વાયુ ઉપર—શુદ્ધ બીલામાં નંમ વીજ સ્વેષ સુગવડે તેનાં ડીટા કાપી નાંખી બે, બે, ચાર, ચાર દુકડા કરી પછી તેઓના વજનથી ચારગણા ગામના ધી સાથે લોઢાની કઢાઈમાં નાંખી ઉકાળતાં જ્યારે બીલામાંના કકડાઓમાંથી બધો કસ ધીમાં આવી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ધીને ગળી લેવું. આ ધીતું જે વજન થાય તેના એકવીજ સરખા ભાગ કરી દરરોજ સવારના એક ભાગ સ્વેષ તેના સાથે ગોળી ખાઈ ઉપર ખોરાકમાં માત્ર સાકર અને ધી સાથે બનાવેલો પઉનો શીરો ખાવાથી વાયુ અને શરદીનાં તમામ દરદો નાશ થાય છે. જેને બીલામું માફક ન આવતું હોય તેણે આ પ્રયોગ વૈદ્યની સલાહ સિવાય કરવો નહિ.

તૃષા દાહ વિગેરે માટે—આ ગોળી કમળ, કેળ અથવા બોડા કઢારના રસ સાથે લેવાથી તરસ, દાહ, બળત્રા, ઉંનવા, લુલામવો, તબગરમી વિગેરે નાશ થાય છે.

ઊન્માદ, અરે નાર—રજ, કાન્તી અને શંખાવગીના ઉકાળા સાથે અથવાતો સારસ્વત ચૂર્ણ સાથે સેવન કરવાથી દીવાનાપણ, વાઈ અને આંચકા વિગેરે દરદો શાન્ત થાય છે.

પ્લેહીહા, યકૃત રોગ—સવાર સાંજ એક ગોળી ખાઈ તેના ઉપર શરપંખાનાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ અડધો તોલો સ્વેષ વીસ તોલા મોળી જાશમાં નાંખીને પીવાથી બરેળ અને કચ્છેજની વૃદ્ધિ નાશ થાય છે. કડુ અને ખડસલીઆના ઉકાળા સાથે લેવાથી કમળાતું દરદ દુર

ચાય છે, વીકાનાં પાંદડાંના રસ સાથે લેવાથી સોજાનું દરદ દુર થાય છે. વળી કમળાના દરદ ઉપર ઈંદ્રવારણીનાં મુળીયાંના ઊંકાળા સાથે પણ આપવામાં આવે છે.

અજીર્ણ, મંદાગ્નિ—ચીત્રાનાં મુળીયાંનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલો, હિં-
આષ્ટક ચૂર્ણ ૦૧ તોલો, હરડેનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલો અને સાજીખાર
૦૧ તોલો એ બધાં સાથે મેળવી તેમાંથી દર વખતે ૦૧ થી ૦૧ તોલા
જેટલું ચૂર્ણ લેષ વીસ તોલા મેળો છાશમાં મેળવી તેના સાથે આ
ગોળી ખાવાથી મંદાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

જ્વર—ખડસલીયાના ઉકાળા સાથે લેવાથી પીત્તજ્વર, સાત-
વીણના ઉકાળા સાથે લેવાથી મેલેરીયાનો તાવ, લીંબડાના ઊંકાળા
સાથે લેવાથી રહેમનો તાવ, આકડાના મુળના ઉકાળા સાથે લેવાથી
ત્રિદોષ, દશમુળના ઊંકાળા સાથે લેવાથી સુવાવડનો જ્વર, ભોંયતીંગ-
ણીના ઊંકાળા સાથે લેવાથી કફજ્વર, ચરીયાતાના ઉકાળા સાથે
લેવાથી જીર્ણજ્વર અને નગોડના ઉકાળા સાથે લેવાથી વાયુનો તાવ
દુર થાય છે.

પ્રદર, રક્ત પ્રદર—આ ગોળીને જનનેન્દ્રિયમાં પહેરી રાખ-
વાથી સ્ત્રીઓનો પ્રદર એટલે ઘોળી ધાતુ જવાનો રોગ, ઉનવા, યોનિ-
બંધ એટલે ગુપ્ત ભાગનું બહાર નીકળવું તેમજ રક્તપ્રદર એટલે લોહીવા
જલદી નાબુદ થાય છે. પ્રદરના દરદમાં ગોળી પહેરી રાખવી તેમજ
આસોપાલવતી અંતરજાલના ઉકાળા સાથે સવાર, સાંજ સેવન પણ
કરવી. વળી માસિકરત્ન પ્રાપ્ત થવાના ચાર દિવસોમાં ગોળી જનનેન્દ્રિ-
યમાં પહેરી. રાખવી તેમજ સવાર, સાંજ એક એક ગોળી ખાઈ તેના
ઉપર બોડીઆ કઠ્ઠારનો અથવા તેા કપાસના પાંદડાંનો ચાર તોલા
રસ ખાંડ નાંખીને પીવો તેથી અટકાવ આવતો બંધ થાય છે.

ધાતુપ્રુષ્ઠિ—સવાર, સાંજ એક ગોળી ખાઈ તેના ઉપર તુળ-
સીનાં ખીજવું ના તોલો ચૂર્ણ લેઈ ખમ્બુર સાથે મેળવીને ખાવું જેથી
નખળા પડેલી રતિશક્તિ સતેજ થાય છે. વળી એક શેર જુના વા-
વડીમ લેઈ તેને ભરડી નાખવાથી જે મીંજો નિકળે તે મીંજોની
ખરાખર જેઠીમધનાં મુળ લેઈ સાથે ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ
પહેલા અઠવાડીયે દરરોજ સવાર, સાંજ ના તોલો જેટલું, ખીજ અઠ-
વાડીયે ના તોલો, ત્રીજ અઠવાડીયે ના તોલો અને ચોથા અઠ-
વાડીયેથી હમેશાં એક તોલો જેટલું લેઈ તેની સાથે આ ગોળી લેવી
અને તેની ઉપર આમળાં તથા મમનો ઉકળો ખનાવીને પીવો. ખો-
રાકમાં માત્ર દુધ, ભાતજ વાપરવાં. આ પ્રમાણે ચાર, છ મહિનાના
પ્રયોગથી નિર્જળતા દૂર થાય છે. બળ, લુહી અને કાન્તિમાં વધારો
થાય છે. તરુણતા પ્રાપ્ત થાય છે અને રોમ માત્ર હણાઈ જાય છે.

નર્મદાનિવાસી મહાત્માએ ખતાવેલાં અનુપાનો ઉપર મુજબ છે.
છતાં વૈદ્યોને યોગ્ય લાગે તો દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને તેનાં
પડતો ફેરફાર કરવો. આ ગોળીઓનો અમે પણ કેટલાંએક દરદોમાં
અનુભવ લીધો છે અને સ્ત્રીઓનું શ્વેત પ્રદર, રક્ત પ્રદર, પ્રમેહ, લોહી
પડતા અર્શ, રક્તપિત્ત, લોહી પડતો મરડો, બળત્રાવાળો પ્રમેહ, તરમ,
લુ લાગવી, દાહ, કમળો વિગેરે દરદોમાં તેનો ગુણ અકસીર માત્રમ
પડ્યો છે, તોપણ હજુ વિશેષ અનુભવની જરૂર છે, અને તેથી જે
દરેક વાંચકજનું તેની અજમાયશ લેઈ પોતપોતાનો અનુભવ જણાવ-
શે તો આ પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિમાં તે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

અહુકળા.

સં. ચયુ. મહાયંચુ, (હિ. કોસ્ટ, પાત, અહુકળી, મ. લહુ-
ચુંચ, થોરચુંચ, અહુકળી, અં. એયકો ગુ. છુછ, જીણી છુછ, અહુ-
કળી, લા. *Corchorus actua ugulus*.

વિવરણ—અહુકળીના છોડના ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. અને તેમા બેડી અહુકળી, મોટી અહુકળી, જીણી અહુકળી વિગેરે ઘણી જાતો થાય છે, પરંતુ તે બધી જાતોના ગુણો લગભગ એક સરખા-
જ હોવાથી હાલે તે જાત વાપરવાને વાગે નથી, તોપણ ઔષધ ત-
રીકે એની એક જાત કે જે છ ધારી છુંછ અથવા તો અહુકળીના નામે ઓળખાય છે તે વિશેષ વપરાય છે. આ જાતના છોડવા એક-
થી બે ફીટ જેટલા ઊંચા થતા હોઈ તેમાંથી કેટલીએક શાખાઓ નીકળી ઘાસ કે જમીન ઉપર પસરાએલી હોય છે. પાદડા આંતરે આવેલાં હોઈ તે બેથી ત્રણ ઈંચ લાંબાં અને નાથી દોઢ ઈંચ પડોળા હોય છે અને તેની કોર ઉપર દાતા જેવી કાંગરી હોય છે. પાનની ડીંટડી નાથી ૧૧ ઈંચ જેટલી લાંબી હોઈ તેના ઉપર લાંબા વાગની ફાંછાળ હોય છે તેમજ પાનની બન્ને બાજુ કેપર પણ આછી ફાંછાળ આવેલી હોય છે. ડીંટડીના મથાળેથી ત્રણથી પાંચ નસો નીકળી પા-
નમાં ગમેલી હોય છે જેમાંની વચલી ત્રણ નસો જરા જડી અને બાજુની બે જીણી હોય છે. પાદડાંનો સ્વાદ ચીકણો અને જરા કડ-
વાશ્વ લેતો હોય છે. પુલો પીળા રંગનાં અને શીંગો છ ધારોવાળા હોઈ તેઓના મથાળે બે વિભાગવાળી ત્રણ અણીઓ હોય છે.

ગુણહોય અને ઉપયોગ—આર્થ વૈદ્યકમાં અહુકળીને તીખી,

મરમ, તુની, જાડાને રોકનારી, ગોળો, યળ, ઊદરરોગ, અને અસ્થિ
 ફરનારી તેમજ વિષનો નાશ કરનારી માનવામાં આવેલી છે. પરંતુ
 જડીબુટ્ટીઓનો શોધ કરનારાઓને તેમાં ધાતુપુષ્ટીનો અઘ્ઘ મુશ્કેલી મા-
 લમ પડવાથી એ કાર્ય માટે તેઓ તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે અને
 તેનું પરીણામ પણ ધણું સંતોષકારક આવે છે. કારણ ધાતુ ક્ષીણ-
 તાને લીધે આવેલી નબળાઈ, કમર અને પગની પીડીઓમાં થતું
 કળતર, માથાનું ચક્કર, આંખની ઝાંખ, હાથપગનાં તળીયાંની બળતરા,
 ત્વચા મરમી ઉત્પન્ન થઈ તેના લીધે ચામડીનું ફાટવું, મોઢાનો શોષ,
 છાતીનો ધબકારો, આખા શરીરનો લુલવાટો, કામકાજ કરવામાં ઉ-
 ત્પન્ન થયેલો કંટાળો, સ્મરણશક્તિનો નાશ, કાયરતા, ચીડીયો સ્વભાવ,
 પેશાબ કે સ્વપ્નામાં ધાતુનું જવું વિગેરે જે, જે ઉપદ્રવો થાય છે તે
 બધા આ ઔષધિના સેવનથી દૂર થઈ ધાતુનો વધારો થાય છે,
 શરીર પુષ્ટ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોમાં નવિન બળ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઔષધિ વાપરવાની સાધારણ રીત એવી છે કે બહુફળીના
 તાજા છોડવાને પાણી સાથે ખરલ કરી નીચોત્રી લેતાં જે ચીકણો
 રસ નીકળે તે એક અઘોળના આશરે લેઈ તેમાં એક રૂ. ભાર સાકર
 અને એકાદ, બે વાલ લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખીને દરરોજ સવારના
 પીવે. અને આ મુજબ સાઝે પણ કરવું. જે લીલી બહુફળી ના મળે
 તો સૂકી બહુફળીને ખાંડી ખોખરી કરી પાણી સાથે એકાદ, બે કલાક
 બીંજતી રાખી પછી હાથવડે સારી પેટે ચોળીને તે પાણીને ગળી
 લેવાથી જે ચીકણો લુચાબ નીકળે તેનો તાજા રસના બદલે ઉપર
 મુજબ પ્રમાણમાં સાકર અને પીંપરના ચૂર્ણ સાથે ઉપયોગ કરવો.

આ વનસ્પતિ જેમ ધાતુપુષ્પોના માટે વિશેષ વખાણાય છે. તેની જ રીતે સ્ત્રીઓના પ્રદરના દરદ માટે પણ અકસીર મનાય છે. અને તેનો એ દરદ માટે પણ ઉપર બતાવેલી વિધિ મુજબજ ઉષ્ણ યોગ થાય છે. વળી આ વનસ્પતિમાં ગ્રાહી તેમજ શીતવીર્ય ગુણ રહેલો હોવાથી પ્રમેહના દરદના લીધે થતી પેશાબની બળત્રા તેમજ સંગ્રહણી, અતિસાર અને અર્શના દરદમાં થતી વેદના સમાવવાને માટે પણ વપરાય છે. જુના પ્રમેહના દરદમાં બહુરૂપીના પાંદડાનો રસ અથવા તો ચૂર્ણ અત્યંત ફાયદો કરે છે અને સંગ્રહણીમાંથી સારા થતા દરદીઓને એના છોડનો ઊકળો જો લીડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે આપવામાં આવે છે તો વિશેષ માફક આવે છે. એનાં બીજનું ચૂર્ણ સવાર, સાંજ ના તોલા જેટલું લેઈ ઠંડા પાણી સાથે સેવન કરવામાં આવે તો તે ચામડીનાં દરદો, ખસ, ચુંક, પીડ અને ઝેરી ઊંદર કરવાથી શરીરમાં સંચય થયેલા વિષને દૂર કરે છે.

બહુફળીમાં ગ્રાહી ગુણ હોવાથી તેનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે કેટલાંએક મનુષ્યોને મગની કબજબાત રહે છે. અને તેથી એન ન પડતાં શાયદાને બદલે ઊલટો અવગુણ થતો દષ્ટિએ આવે છે.

આ હરકત દૂર થવાને માટે બહુફળીનો પ્રયોગ ચાલતો હોય તો સમયમાં ન્યારે, ન્યારે કબજબાત જેવું બહુલ ત્યારે ત્યારે મીઠી-આવળ કે ત્રિફળાની ફાડી જેવો હલકો જુલાબ લેઈ દસ્ત સાફ ઉતારતાં રહેવું.

ધાતુ ક્ષીણતાના દરદ ઉપર એકલી બહુફળી વાપરવાથી પણ જોકે ઉત્તમ પરીણામ આવે છેજ, તો પણ જો તેને તેમજ ગુણવા-

જાં ખીજાં દ્રવ્યો સાથે વાપરનામાં આવે તો વિશેષ ફાયદો થાય છે. એવું પૂર્વ કાળમાં યજ્ઞ મયેન્દ્રા અનંત દેવમુરી નામના મહાન જાતિ પોતાના “રસ ચિંતામણી” નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે અને તેથી આદિત્યજી તેઓનીજ કૃતિનો એક પ્રયોગ જણાવી આ વિષયને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

માળતી ગોખર ચાર તોલા, કૌચનાં ખીજની મીંજો આઠ તોલા, લીંડીખીંપર ચાર તોલા, શતાવરીના મૂળ ચાર તોલા, વિહારીકંદ એટલે પાતાળ કહોળું આઠ તોલા, કાંસકીનાં ખીજ આઠ તોલા, આસંખ બાર તોલા, અને તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી, નાગકેસર, સુકાં આમળા, લવિંગ, કમળનો કંદ, તાલમખાનાના ખીજ, ઘોળોમુસળી, વાંસ-કપુર, ગજોતું સત્ર, સેમજાનાં ફુલોં મૂળ, તુલસીના ખીજ, ગતાંજલો, ઇંટકંડાના ખીજ તથા જેડીમધ એ દરેક ચાર, ચાર તોલા લેઇ તે-ઓતું ચૂર્ણ કરી સાથે મેળવતાં જેટલું વજન થાય તેથી અડધા ભાગતું એટલે ૫૬ રા. બાર અડધળીતું ચૂર્ણ ઉમેરી મજબુત પુચ્ચ વાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંજ ૧ થી ૧૧ તોલા જેટલું લેઈ તેમાં તેટલીજ સાકર મેળવીને પંચી દશ તોલા ખાયના દુધ સાથે પીવાથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. જે-ઓતું વીર્ય ક્ષીણ થયું હોય કિંવા સુકાઇ ગયું હોય, જેઓને વારં-વાર ધાતુસ્ત્રાવ થતો હોય, હાથરમ્ભની કુટેવથી જેઓને શિથિલતા આવી હોય કિંવા સમૂળગે કામદેવ ન વ્યાપનો હોય તેઓના માટે આ અકરારીર ઔષધ છે, પરંતુ ઇચ્છિત ફાયદો થાય નહિ ત્યાં સુધી એટલે બે ચાર માસ સુધી તેતું સેવન કરવું જોઇએ.

આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી ખારા, ખાટા તેમજ અત્યંત તીખા કે તેલવાળા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તેમજ પૂર્ણ અહ્યયર્થ પાળવું જોઈએ.

મોરનાં પીંછાં.

સં. મયુર પિંચ, હિં. મોરડીપર, અ. મયુર, પૂછ, ઇ. A Peacock's feather.

વિવરણ—મોરનાં પીંછાં એ જાણીતી વસ્તુ છે માટે વધારે વિવેચનની જરૂર નથી.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યોમાં મોર પીંછાનો ઓષધ તરીકે વિશેષ ઉપયોગ થતો જોવામાં આવતો નથી, માત્ર કેટલાંએક વૈદ્યો પીંછાં ખાળીને ઠરવામાં આવેલી રાખને મધ સાથે મેળવી ઉલટી, હેડી વિગેરે દરદો ઉપર વાપરે છે અને તેથી ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે.

જો કે વૈદ્યોમાં તો આ ચીજ વિશેષ પ્રચારમાં નથી. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ જાણનારા સાધુ, સંતોમાં તો તે એક અમૂલ્ય ચીજ ગણાય છે અને તેનો કેટલાંએક દરદો ઉપર રામચાણ ઉપાય તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આવા મહાત્માઓ તેનો ડીયાં ડીયાં દરદો ઉપર કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે તે બધું અમારા જાણવામાં નથી, તો પણ અયોદ્ધા નિવાસી ગોસ્વામિ સરળુદાસ મહારાજની કૃપાથી જો એકઠ

બે પ્રયોગો ચાત થયા છે તે અને આપી આ દિશામાં વિશેષ શોધ કરવાને વૈદ્ય બંધુઓને બલામણુ કરીએ છીએ.

સંઘ્રહણીનો અકસીર ઈલાજ—પચ્ચીસ રૂ. ભાર સારા ચોખ્ખા થઈ લેઇને તેને આકડાના દુધમાં પલાળી છાંયે સુકવવા, બરાબર સુકાઇ જાય ત્યારે ફરીથી પલાળી સુકવવા; એમ સાત વખત કર્યા પછી તે ઘઉંને તાવડીમાં નાંખી ચૂને ચઢાવી બાળીને રાખ કરવી, ત્યારબાદ મોરનાં પીછા ઉપર જે આંખ જેવાં ચાંદલા હોય છે તે એકસો લેઇને તેમને બાળીને પણ રાખ કરવી. છુવારી ખારેકા ઉચી જાતની સાત લેઇને તેની અંદરના ઠણીઆ કાઢી નાંખી તે દરેક ખારેકમાં ફાલેલા લસણની એક, એક ઠણી તથા એક, એક, વાલ અડીણુ ભરી પછી તેના ઉપર ખાણીથી ભીંજવેલા ઘઉંના આટાનો થર ચઢાવી કપડામાટી કરીને અડાચા છાણાના અંબારાના દેવતામાં મુકવાથી જ્યારે માટી પાકીને લાલચોળ થઈ જાય ત્યારે કાઢી લેઇ ઠંડી થયેથી અંદરના અરીણુ સાથે કુરીને ચૂર્ણ કરવું, અને પછી તે ચૂર્ણ, ઘઉંની ખાખ તેમજ મોર પીંછની રાખ એ બધા એકઠાં મેળવી સારી પેટે ખરલ કરીને એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. દરરોજ સવાર, સાંજ બે બાનીબાર જેટલા માપમા આ ઔષધ ઠંડા પાણી સાથે લેવું અને ખોરાકમાં કેવળ દુધ પીને રહેવું અથવા તો દુધ ભાત ખાવા જેથી બચકર સંઘ્રહણી, ખરડો વિગેરે નાશુદ થાય છે.

મોરનાં પીછાની અંદર ગ્રાંથુ રહેલું હોઇ તે આપ્રણી વપરાશમાં આવતા ત્રણા કરતાં કૌમ્ય છે અને તેથી ખારો, મરડો, સંઘ્રહ-

શ્ચી, ગુહ્ય વિગેરે ઉદરના રોગોની અર્થાવસ્થામાં જ્યારે ચાલતું ત્રાણુ હોય ત્યારે એ ત્યારે આ પ્રયોગ સંપૂર્ણ રીતે મારક આવે છે.

શ્વાસના દરદ માટે ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય—રક્તસિંદુર ૧ ભાગ, ગુહ્ય ગંધક ૧ ભાગ, શાહુડીનાં સીશોળીયાંને બાળીને કરેલી રાખ એક ભાગ, મોરનાં પીંછાની રાખ એક ભાગ, અને કાળા કાસુંદરાના બીજનું ચૂર્ણ બે ભાગ લેઈ જુના ધી સાથે ખરલ કરીને ચાર, ચાર રતીની ગોળીઓ વાળવી અને તેમાંથી સવાર, સાંજ એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે લેવી જેથી શ્વાસનું દરદ નિમૂળ થાય છે.

મોર પીંછામાં ત્રાંબાનો ભાગ રહેલો છે અને ત્રાણુ શ્વાસના દરદ ઉપર હિતકારક છે એ વાત વૈદ્યોથી અજાણી નથી, વળી વૈદ્યોએ બનાવેલી તામ્રભસ્મ જે યથા વિધિ ન બની હોય કેવા ચોખ્ખ પદ્યથી ન સેવવામાં આવે તો શ્વાસને બદલે અત્યંત નુકશાન કરે છે ત્યારે મોર પીંછામાં રહેલું ત્રાંબાનું સત્વ કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરતાં દરદને નાશુદ કરે છે એ પણ એક કુદરતની અજાણ્ય ખાસિદારી છે.

જેવી રીતે મોરના પીંછામાં શ્વાસનું દરદ નાશુદ કરવાનો ગુણ રહેલો છે તેવીજ રીતે તેના પગમાં પણ રહેલો છે અને તેથીજ વા-
ગ્લસ્ટ પોતાના અદાંબ હૃદય ગ્રંથમાં ખાંસીના અનેક ઉપાયો બતાવવાની સાથે એમ પણ જણાવે છે કે:—

શ્વાસકાસદશર્વિં પાદૌ મધુસર્પિષા ॥

અર્થવા મોરના પગને બાળીને કરેલી રાખ મધ અને ધી સાથે લેવી એ પણ શ્વાસ અને ખાંસીને હરનાર છે. (મધ અને ધી એ

એ ચીજને સરખા ભાગે લેવાથી એક પ્રકારનું ઝેર ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઓછા વધતા પ્રમાણમાં લેવી.)

વિષવિનાશક મુદિદ્રા—મોરનાં પીંછાને બાળીને કરેલી રાખ-માં ગોળ, ગુગળ, સફેદ ચણેલી, ધી, મધ, અને ટંકણુખાર એ ચીજોને સરખા ભાગે મેળવી સારી પેઠે ઘુંટી માટીની સોતું, રૂપું ગાળવાની ફલડીમાં નાંખી આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં અળસીયાના વિષયમાં જણાવ્યું છે તેવી રીતે સત્ત્વ કાઢવાથી અળસીયાના સત્ત્વની મારક-ત્રાંબા જેવું સત્ત્વ નીકળે છે અને તે સત્ત્વની વીંટી કરી ઉપયોગમાં લેવાથી અળસીયાના સત્ત્વમાંથી બનાવેલી વીંટીની માફક સર્પદંશ વિગેરે ઝેરોને નાબુદ કરવામાં જાદુઈ અસર બતાવે છે. ચતિરાજ અનંતદેવ સુરી જણાવે છે કે કાળા મરીયાના ચૂર્ણને મોરના પીતા-થી બાવના દેખ રાખી મુકવું. આ ચૂર્ણ વારંવાર સુંઘાડવાથી અમે-નેવા સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે.

મોરનાં પીંછાંનો ભૂકો અને તમાકુ સરખા ભાગે મેળવી ચલ-મમા નાંખીને તેનો ઘુમાડો પીવાથી વીંધીતું ઝેર ઉતરી જાય છે. વળી મોરપીંછા ખાંડી તેનો ભૂકો લેઈ તેમાં સરખા ભાગે ગોળ મેળવી એક, એક વાલની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓ દર છ કલાકે એકથી, બે જેટલી આપવાથી વાળાનો કૃમિ મરણ પામી સુકાઈ જાય છે અને તેથી વાળાનું દરદ જલડી નાબુદ થાય છે.

જેતપુરવાળા આર્ય વૈદ્ય મયારામ સુંદરજી વૈદ્ય કદપતક દ્વારા જણાવે છે કે:-મોરનું એક આખું પીંછું લેઈ તેની ગોળ કુંડળી બનાવી દેવતાના અંગારા ઉપર મુકી દરદીને પછેડી ઓઢાડી ધુંવાડી આપવી, અને જ્યારે ઘુમાડી અપાઈ રહે ત્યારે તે મોરપીંછા બળી

જવાથી જે રાખ થઇ હોય તે રાખમાં મરીયાનો બૂકો સરખા ભાજે મેળવી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ઔષધ ચાર-વાલ જેટલું લેઇ મધમાં ચટાડવાથી બાળકની ભરણી, સસણી, ચડી આવેલો દમ, ખાંસી, હેઝી, ખેંચતાણુ, હિસ્ટીરીયા અને તેના લીધે આવતા ઝોડકાર, કંપ વિગેરે તાપડતોય નાબુદ થાય છે.

ગયા વર્ષમાં, પ્રયાગ, કાશી તરફ યાત્રાર્થે જવાનું થતાં મધુ-સુદન સરસ્વતી નામના એક મહાત્મા સાથે સમાગમ થતાં તેઓએ અર્જનની એક ઔષધિ બતાવી હતી, તે એ હતી કે:—

ભોરની હગાર દસ તોલા અને કપુતરની હગાર દસ તોલા લેઇ તે બન્નેને લોઢાની કઢાઇમાં નાખી લોઢાના દસ્તાથી એક પ્રહર ઘુટવી, પછી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી આઠ દિવસ સુધી છાંયે રાખી મુકવી. તડકો તેમજ ધૂમાડો લાગવા દેવો નહિ. આઠ દિવસ પછી તેમાં ચાર તોલા નાગરમેથ, ૧૧ તોલા કેસર, એક તોલા ઈંદ્રવારણીનાં મૂળ, બે તોલા અમરવેલ, ચાર તોલા અધેડાનાં સુકાં પાંદડાં, અને ચાર તોલા ગોરખમુંડીના મૂળીઆંતું ચૂર્ણ ઉમેરી ચાર દિવસ સુધી સારી પેઠે ખરલ કરો એક, એક તોલાની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓને તડકો ન લાગે તેવી સ્થિતિમાં બાટલીમાં ભરી રાખવી, અને દરરોજ સવાર, સાંજ પાણી સાથે ધસીને અર્જનની જગ્યાએ ગુદા ઉપર ચોપડવી, જેથી એક મહીનામાં ગમે તેવા અર્જ હશે તેપણુ ચીમળાઇ મુકાઇ જઇને ખરી પડશે.

મહાત્માનું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહેવું હતું કે આ ઔષધ મુકા તથા દુઝતા અર્જના સેંકડો દરદીઓ ઉપર વાપર્યું છે, પરંતુ કદી પણ નિષ્ફળ નીવડ્યું નથી.

રામેઠા.

સં. દમ્બા, હિં. રામેઠા, મ. રામેઠા, શુ. રામેઠા, ક. કુરદ,
 લા. *Lasiosipho Neriocephalus*.

વિવરણ—એનાં ઝાડવાં કોકણથી નીલગિરી સુધી દક્ષિણમાં સાત હજાર ફીટની ઊંચાઇ લગણુ અને સીલોનમાં ચાર હજાર ફીટની ઊંચાઇ સુધીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી બહાવળેશ્વર, માયેરાન, ખંડાળાના ઘાટ, લાતોલી, કારલા, ભાજ અને બેડસાની ટેકરીઓમાંની ગુફાઓની આગુબાગુના પ્રદેશમાં રથળે, રથળે, પુષ્કળ પ્રમાણમાં દષ્ટિએ આવે છે, પરંતુ ઊત્તર હીંદ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કે કચ્છમાં મુદ્દલ જોવામાં આવતાં નથી. એનાં ઝાડવાં બેથી ૧ ફીટ જેટલાં ઊંચાં વધતાં હોઇ તેમાંથી પાંસરી સોટીઓ જેવી ધણીએક શાખાઓ નીકળે છે. એ શાખાઓનો રંગ શીકો રાતો કે જાંબુઓ હોઇ તેઓના ઉપર અનિર્મિત છાંટણું તથા કરચલીઓ આવેલી હોય છે. એને પાંદડાં અનિર્મિત અંતરે ઠીંવા સામસામાં આવેલાં હોઇ તેઓ અખંડિત કોરવાળાં, બેથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને ૦.૫ થી એક ઇંચ જેટલી પહોળાઇનાં લંબગોળ કે બાલાના આકારનાં હોય છે. તે તળીએ તેમજ ટેરવે બહુધા સાંકડાં હોય છે, અને કાષ્ઠ કાષ્ઠ પાનાં વખત પર ફેલાળવાળાં હોય છે, એનાં કુદો શાખાઓને છેડે આવતાં હોઇ તેઓ સુશોભિત છત્રાકાર ગુચ્છીઓમાં આવેલાં હોય છે. એ ગુચ્છીઓ એકથી બે ઇંચ બાસની હોઇ તેના નીચે ચારે બાજુ રક્ષક પત્રો આવેલાં હોય છે. કુદોનો રંગ પીળો હોઇ તેની પાંખડીના છેડા ચારથી પાંચ હોય છે, કુદની નળી સાંકડી હોઇ તેના ઉપર શીકા

ધોળા કે પીળાશ હોતા ધોળા વાળની ગીચોગીચ લાંબી સુંવાળી ફેંજ-
ળની પીંછી આવેલી હોય છે. એનાં ફળો સુદૃઢ અને મુઠાં હોય તેઓ
કુલની નળેના તળીએ આવેલાં હોય છે અને તેમાં બટકા કવચ-
વળું એકેક ખીજ હોય છે.

ઉપયોગ—આ વનસ્પતિના પાંદડાં તેમજ છાલ વિદાહી એટલે
સપ્ત ભજના કરનાર 'તેમજ' જેરો છે અને તેથી જો તે બૂલથી પણ
આવવામાં આવે છે તો બહુ વેદના ગિર્યન્ન કરે છે એટલુંજ નહિ
પરંતુ જો વિશેષ પ્રમાણમાં આવવામાં આવી હોય તો મહોડામાંથી
સાળ વહે છે, દાંતના ખારા મુજી જમ પોચા પડી જાય છે અને તેથી
દાંત ઢીલા પડી જાય છે અથવા તો પડી પણ જાય છે. એવું લાકડું
કિંવા તેની રાખ પણ એવી રીતે દાંતોના નાશ કરે છે અને તેથી
જો કોઈ દાંત પોલી પડી જમ વારંવાર દુઃખવા આવી સપ્ત વેદના
કરતી હોય તો તે દાંતની અંદર આ વનસ્પતિની છાલને ખારીક વા-
ટીને ભરવાથી સદરકુ દાંત જડમૂળથી ઊપડી જમ સદાનાં ખાટે સુખ
થાય છે. આવી રીતે દાંતને પાડી નાંખવામાં જો કે તે ઝીપરેશનની
કડાકુટ કરાવ્યા વિના પણ શસ્ત્રક્રિયાની મારફત જડમૂળ કાર્ય કરે છે,
તોપણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં ધણી સાવચેતી રાખવી જોઈએ છે.
કારણ જો તે એક કરતાં વધારે દાંતોને લાગે તો તેઓનાં મૂળ પણ
ઢીલાં પડી જાય છે અને તેથી માત્ર વેદનાવાળી દાંતમાંજ અને તે
પણ જો પોલી હોય તો તેમાં ભરવાના કાર્પમાજ આ અભ્યધનો
ઉપયોગ કરવો. એ સિવાયના દાંતોએ તેને લગાડવાનો જરૂર હોય તો
પૂર્ણ અનુભવી વૈદની સલાહ સિવાય કોઈ લેભાગુ મનુષ્યે ઉપયોગ
કરવો નહિ

વર્ષાદની ગાવડીયો.

સં. ઇંદ્રગોપ, હિ, ખીરબુટી, ગુ. વર્ષાદની ગાવડીઓ, ગોકળ
માય, ઇ. A snail.

વિવરણુ—ચોમાસાની શરૂઆતનો પહેલો વર્ષાદ વરસીને બિધાર
ચતાંની સાથેજ ગામના પાદરમાં, ખેતરોમાં તેમજ આડેવગડે ગુઆ
જેવડા કદનાં અને મખમલના જેવા રાતાચોળ જે મોળ છવડાં હરતાં
હરતાં જેવામાં આવે છે તે આ નામથી ઓળખાતાં હોષ સર્વે સ્થળે
પ્રસિદ્ધ છે.

આર્થ વૈદ્યકમાં આ પ્રાણીઓના ગુણદોષ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં
આવ્યા નથી, તેથી દેશી વૈદ્યો તેનો ઉપયોગ કરતા નથી, પરંતુ યુ-
નાની હકીમે તેમજ જોગી જતીઓ તેનો અનેક દરદો ઉપર ઉપ-
યોગ કરતા હોવાથી જંગલી લોકોએ પ્રાણીઓને એકઠાં કરી શહેરોમાં
વેચવા માટે લેઈ જાય છે અને યુનાની દવાઓ વેચનારા ગાધીઓ
તેને વેચાતાં રાખે છે જેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેઓના ત્યાંથી
મળી શકે છે.

ઉપયોગ—આ પ્રાણીઓનો જોગી, જતીઓ તેમજ હકીમે
વિવિધ પ્રકારનાં દરદો માટે વિવેધ રીતે ઉપયોગ કરે છે, જે પૈકી
સર્વ માન્ય પ્રયોગો આ મુજબ છે.

વાતવ્યાધિહર પ્રયોગ—દરરોજ સવારે તેમજ સાંજે માલ
કાકણીનાં ખીજનું ચૂર્ણ ખે આનીમાર તથા જેના બાહ્યાવશવ એટલે
પમ વિગેરે ખેરવી નાંખવામા આવ્યા હોય તેવી એક ખીરબુટી લેઈ

નાગરવેલના પાનમાં વીંટાળીને આપવાથી પક્ષધાત, હીરદીરીયા, વાઘ, જીરૂરતંબ, અડદીયો વા, ખલ્લીવાયુ, ચક્રીવાયુ વિગેરે વિવિધ જાતના વાયુનાં દરદો નાશુદ થાય છે. તેમજ મગજનું, ખાલીપણું, સ્મરણ શક્તિનું કમી થવું, મૈથુનશક્તિનું મંદ પડવું, ઇચ્છા સિવાય કે ઊંધમાં પેશાબનું થઇ જવું વિગેરે દરદો ટળી જાય છે.

બાળકોના ઊદરરોગનું અત્યુત્તમ ઔષધ—કાળી તુલસીના પાંદડાંને રસ એક તોલો, બાંગરાનો રસ એક તોલો અને મધ ૧૧ તોલા જેટલું લેઇ એ બધાં સાથે મેળવી તેમાં એક રતીભાર ગો-રોચન અને એકથી ચાર ખીરબુટ્ટીઓ ધસી બાળકને પાત્ર દેવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી બાળકના પેટમાં રહેલો ભાર, આંચકી, ચુંક, શુળ, આદિરો વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે. ત્રણેક દિવસ ઔષધ વાપર્યા બાદ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય તેમ તેમ ઔષધનું માપ પણ ઓછું કરતા જવું. આ ઔષધ આપવાનું જે માપ ખતાવવામાં આવ્યું છે તે ત્રણ ચાર, વર્ષના બાળકો માટે છે, અને તેથી નાની ઉંમરના બાળકોને તેઓની ઉંમરના પ્રમાણમા ઔષધ આપવું. છેક નાનાં બાળકોને રૂંથી વધારે ખીરબુટ્ટી આપવી નહિ અને તુલસી તેમજ બાંગરાનો રસ પણ ઉપરના પ્રમાણમાજ વાપરવો.

અશ્મરીભેદક મહૌષધ—અશ્મરી એટલે પથરીનું દરદ એવું વિકટ છે કે બાહ્ય શસ્ત્રક્રયા કરાવ્યા સિવાય તે નાશુદ થઇ શકતું નથી, પરંતુ રસચિંતામણિ ગ્રંથના દર્તા જણાવે છે કે—ખીરબુટ્ટીને સુકવી ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ પંદર ધર્જીભાર જેટલું લેઇ ગોળમાં મેળવીને ખાવા આપવામા આવે અને તેના ઉપર કળથીનો ઊકાળો

પીવામાં આવે તો-મને તેવી ભયંકર પથરી પડ્યું થોડા દિવસોમાં આમળો જાય છે.

આ પ્રમાણે ખીરભુટ્ટીની અનેક દરદો ઉપર યોજના થાય છે, તોપણ તેના ખાસ ઉપયોગ તો પુરુષની જનનેન્દ્રિયની શિથિલ થયેલી નસોને પુનઃ પ્રબળ કરવાને માટે થતો હોવાથી હકીમ લોકો તેના સંયોગથી બનતા અનેક પ્રકારના લેપો, તેલો, અને તીલ્લાઓના ઉપયોગ કરે છે. આ તીલ્લાઓ, તેલો અને લેપો ઝોટલા બધા પ્રકારના છે કે જો તે દરેકનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર મહાન ગ્રંથ તૈયાર થાય, અને તેથી માત્ર એકાદ, બે પ્રયોગો કે જોઓ અમારા એક હકીમ મિત્રના ખાસ અનુભવના છે તે અત્રે આપી સંતોષ માનીએ છીએ.

જનનેન્દ્રિયની સુરેત્રી વિનાશક લેપ—ખીરભુટ્ટો પંદર ઘડભાર, લવિંગ ૬૦ ઘડોભાર, જયફળ નંગ સાત, નામરવેલના પાન નંગ ૧૫, મનુષ્યના કાનનો મેલ ૧૫ ઘડોભાર અને કણ્ઠતરની હમાર ૬૦ ઘડોભાર લેધને બધાને પીવાના ઉચી જાતના વીંચ તોલા દારૂ સાથે ધુટી તેમાંથી થોડુએક લેધને જનનેન્દ્રિયનો આગળનો ઝોટલો કાપા સુધીનો ભાગ છોડીને પછી બધા ભાગ ઉપર લેપ કરવો. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું અને જો દેહીઓ ઉપડી આવે તો માખણ ચોપડવું.

નપુંસકત્વ નિવારક તેલ—ખીરભુટ્ટી, હાથીદાંતનો ચુરો, લવિંગ, જયફળ, વજનામ, લાલ ચણોહી, અને ઘોળી ચણોહીનું ચૂર્ણ, માછલીનું પિત્ત તથા સુવરની ચરખી એ દરેક સીજ ત્રણ, ત્રણ રા.ભાર

લેવી. અને સાંઠા નામના જનવરો કે જેઓ ઘોષડા જેવા થાય છે તે દક્ષ, ખાર લાવી તેઓના ડુકડા કરી તેઓના સાથે બધી દવાઓ એક માટીના રીઠા વાંસજુમાં ભરવી. આ પ્રમાણે તૈયારી કર્યા બાદ જમીનમાં એક ખાડો ખોદી તેમાં એક કાચનો પ્યાલો મુકી પછી દવા ભરેલી હાંદલીના તળીએ એક કાણું પાડી તે કાણામાં ઘોડાના વાળનો અથવા તો લોઢાના ખારીક તારનો ડુચો મારીને પછી તે ખાડા ઉપર એ હાંદલીને એવી રીતે મુકવી કે તેનો કાણાવાળો ભાગ ખાડામાં મુકેલા પ્યાલાની ઊપર મધ્યભાગે બરાબર આવી રહે. આ પ્રમાણે હાંદલી મુકી તેના મહોડા ઉપર ઢાંકણી ઢાંકી ચીકણી માટીથી ઢાંકણી અને હાંદલાની કોરના સાંધાનો ભાગ બંધ કરી તે હાંદલાના ફરતા અડામા છાણું ગોઠવીને અગ્નિસળગાવવાથી તે હાંદલીની અંદર ભરેલી દવાઓનો જે ચુલો ટપકીને નીચે રાખેલા પ્યાલામાં પડે તે અગ્નિ ક્ષિતળ થયા બાદ કાઢી લેઈ જનનેન્દ્રિય ઉપર દરરોજ માલીસ કરી ઉપર નામરવેલનું પાન ખાંધવાથી 'શિષિલ થયેલી નસો બળવાન થઈ પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

“ મુજર્જ્યાત અકમરી ” નામે ગ્રંથનો કર્તા જણાવે છે કે:—
એક લોઢાની કડછીમાં સાડા ત્રણ તોલા તલનું તેજ રેડી તેમાં ચાર તોલા ખીરશુદ્ધી નાંખીને દેવતાના અંગારા ઉપર મુકીને સારી પેઠે હલાવતાં જ્યારે ખીરશુદ્ધી બળીને તેલ સાથે મળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી તે ઓષધને એક શીશીમાં ભરી રાખવું, આ ઓષધ બન્ને પગેના તળીએ સારી પેઠે માલીસ કરીને પછી બી સમામમ કરવાથી વીર્ધનું સ્તંભન થાય છે, એટલે જ્યાં સુધી પગનાં તળીઆં ઘોષ નાંખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વીર્ય અગ્નિત થતું નથી. આવીજ રીતે

ખીરભુટ્ટીને તેલના બદલે ગાયના ધીમાં તળીને પછી તે ધીતું જનને-
ન્દ્રિય ઉપર રાત પ્રસંગની અગાજી મર્દન કરવાથી જનનેન્દ્રિય અતિ
પ્રબળ રીતે જાગૃત થાય છે.

આ સિવાય વળી ખીરભુટ્ટીમાં એક અજબ ગુણ જોવામાં આ-
વ્યો છે અને તે એ છે કે તેને ગાયના દુધ સાથે વાટીને સ્ત્રીના
સ્તનો ઉપર લેપ કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા કે એવાજ બીજા હરકોણ કારણ-
થી સ્થિતિ થઇ બેસી ગયેલા સ્તનો કઠીયુ થઇ પાછા પૂર્વવત્ ઊંચાં
ઉપસી આવે છે.

મધ્યકાળના અનેક અનુભવી વૈદ્યોની સહાયતાથી જયપુરના
મહારાજાએ “અમૃતસાગર” નામનો જે વિખ્યાત ગ્રંથ રચ્યો છે,
તેમાં એવું લખવામાં આવ્યું છે કે ગુદ્ધ પારાને ખીરભુટ્ટી સાથે ત્રણ
દિવસ ખરલ કરવામાં આવે તો તેને મુખ એટલે ધાતુ બક્ષણ કરવા-
ની શક્તિ ઊત્પન્ન થાય છે જેથી તે સોતું અબ્રહ્મસત્વ વિગેરે સર્વે
ધાતુઓને બક્ષણ કરી જાય છે. છતાં તોલમાં વધતો નથી પારાને
પ્રભૂક્ષિત એટલે ધાતુઓ બક્ષણ કરવાની શક્તિવાળો કરવાનું કાર્ય
રસાયણોમાં ધણી કઠાડુટવાળી રીતોથી વર્ણવેલું છે, તેના કરતાં જે
આ રીતે અદ્ય શ્રમ અને અદ્ય સમયમાજ મુખ ઊત્પન્ન થતું હોય તો
ખીરભુટ્ટીનું મહાત્મ્ય કંઈ જેવું તેવું ગણાય નહિ. વળી પારો ધાતુ-
ઓનું બક્ષણ કંવા ઊતા પણ વાગનમા વધે છે કે નહિ એ વિષે
વૈદ્યોમાં મતભેદ હોઇ અનેક વખત વાદવિવાદ ચાલે છે, પરંતુ પ્રલક્ષ
પ્રમાણથી કોઇપણ તેનો સંતોષકારક નિર્ણય કરી શક્યું નથી એ પણ
અદ્યંત શોચનીય વાત છે; અને તેથી દરેક રસવૈદ્યોએ આ પ્રયોગનો
અનુભવ લેષ પોતપોતાના અભિપ્રાયો પ્રગટ કરવાની સારનય પ્રાર્થના
કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીએ છાએ.

વલાનું જીવડું.

આ જીવડું ચોમાસામાં શ્રાવણ-માદરવા માસમાં ચતાં હોય તેઓ ઘાસની ઉપર રહેતા માલમ પડે છે, ઘાસના છોડવા ઉપર થુક કે કદ જોવો સંદેહ શીજીનો પરપોટો ચોટેલો છેટેથી જોવામાં આવે છે તેની અંદર જો તપાસ કરીએ તો આ જીવડું મળી આવે છે, કેમકે તે જ્યાં આગળ પડી રહે છે ત્યાં આગળ હમોંશાં તેના મ્હોડામાંથી ફીણ કાઢ્યાં કરે છે. વળી જો તે ઘાસ બેશું ઢોરના ખાધામાં આવે છે તો તેના લીધે ઢોરને પક્ષધાત થઈ જાય છે એટલે એકદમ એવું રહી જાય છે કે હાલી કે ચાલી શકતું નથી, ખોરાક પાણી લેખશકતું નથી અને કાળું મેંશ થઈ જાય છે. આમ થાય ત્યારે વડો ચઢ્યો છે એમ દહેવાય છે અને તેના ઉપાય તરીકે મરીયાનો ભૂકો દુધ સાથે પાવામાં આવે છે જેથી ત્રણ, ચાર દિવસમાં આરામ થાય છે.

આ જાનવર જો કે આવું ઝેરી છે તોપણ તે વાઇના દરદ માટે એક અવ્યર્થ રામમાણ મહૌષધ હોવાથી અનેક જોગી, જતીઓ તેના ઉપયોગ કરે છે, અને તેનું પરીણામ ઘણું અજાનકારક આવે છે. એક મહારમા કે જેઓએ આ ઔષધના પ્રયોગથી લગભગ બમો વાઇના દરદીઓ સારા કર્યા હતા તેઓની પાસેથી મહામુશીમને સમજવામાં આવેલો આ ઔષધિ વાપરવાનો પ્રયોગ નીચે મુજબ છે.

વલાનું જીવડું જે ઘાસ ઉપર રહેલું જણાય તે ઘાસના છોડવાના થડ સુધી સદરહુ જીવડાને વચ્ચોવચ્ચમાંથી પકડીને દબાવવાથી તેના શરીરમાંથી મુખવાટે પુષ્કળ ફીણ નીકળવા માંડશે, અને તેથી જેમ, જેમ ફીણ નીકળતું જાય તેમ તેમ એક બાટલીની અંદર ભરતા જતું, ઘાસના છોડવાને વાંકો વાળી જીવડાવાગે ભાગ બરાબર બાટલીના

મહોડા ઉપર આવી રહે તેમ રાખીને પછી દબાવવાથી સઘળું શીણુ સહેલાઈથી ખાટલીમાં પડશે, અને તેથી એમ કરતાં જ્યારે ખાટલી શીણથી ભરાઈ જાય ત્યારે પછી તેમાં પચ્યાશ્વ, સો કાળા મરીયાંના ફાંણા નાખી ખુબ બંધ કરી તે ખાટલીને એવી જગ્યાએ આડ, દશ દિવસ સુધી રાખી મુકવી કે તેના ઉપર દિવસના તાપની તેમજ રાત્રિની ઠાઠની એક સરખી અસર થાય. દશેક દિવસ આઠ જ્યારે તે શીણનો ભાગ મરીયાંના શોષાઈ ગયેલો જણાય ત્યારે તે મરીયાંને એક ચીનાઈ માટીની રકાખીમાં કાઢી છાંયે મુકવી ચૂર્ણ બનાવી રાખી મુકવું. અને જ્યારે કાઠપણ મનુષ્યને વાઈ આવેલી જણાય તે વખતે આ ચૂર્ણ ૧૧ તોલા જેટલું લેઈને બન્ને નસકોરામાં એક કાગળની ભુંગળી મારફતે એવા જોરથી કુકવું કે તેની અસર બરાબર રીતે મગજમાં પહોંચી જાય. જે આ ઔષધિની અસર બરાબર રીતે મગજમાં થઈ હશે તેા અડધા કલાકમાં છીંકો આવવી શરૂ થઈ એક જાતનો કીડો મગજમાંથી નીકળી જશે કે જે દોઢેક ઈંચ લાંબો અને આઠ પગલાળો હોઈ માત્ર તેના મહોડાનો રંગ કાળો અને ખાકી બધા શરીરનો રંગ લીલો હશે. વાઈનું દરદ કે જે આ કીડાના લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે તે આવી રીતે નીકળી જવાથી ફરીથી કાઠપણ દિવસ દરદ માલુમ પડશે નહિ.

સમતરો.

સં. હુદ્રશ્યા. મ. રાનતામ, હિ. શીસ, ગુ. સગતરા, શંખી-તરા, ખીપ, ખરસણ, લા. *Crotalaria gunoosa*.

વિવરણુ—સગતરાના છોડવા એકથી બે રીટ કે તેથી વધારે જોયા થતા હોય તે બજડ, કાકરેટ કે રેતાળ જમીનમાં ઉગે છે અને વળી ધણીવાર ખેતરોના શેડે, વાડીઓની વાડ પાસે અને રસ્તાઓની બાજુએ એના છોડવા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એના છોડવામાં ઝાંડો ભાગ્યેજ હોય છે, પરંતુ ઘણું કરીને તેના મુળીયાંના મથળેથી ઉભી પાસરી તરસા જેવી પરંતુ પાછલી બાજુથી એકબીજામાં ગુન્ચાએલી સુતળી જેવી જાડો ધણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે અને તેના ઉપર પીળાશ લેતા લુરા કે ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાન છેટે છેટે આંતરે આવેલાં હોય તે લંબગોળ કે લઘુકૃતિનાં હોય ફીકા લીલા રંગનાં, વાળની રૂંવાટીવાળા અને ના થી ૧૫ ઇંચ જેટલાં લાંબાં હોય છે, પરંતુ તે ઝાડ ઉપર આવતાનો સાથેજ ખરી જાય છે. અને તેથી એના છોડવા ઉપર ધણીવાર મુઠ્ઠે પાદડા દેખાતા નથી જેથી તે ઝરડા જેવું નજરે આવે છે એનાં ફુલો પીળા રંગનાં હોય તે શાખાઓના છેડે આવે છે અને ફળો એટલે શીંગો શણુના ધુધરાઓના જેવી હોય છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યોમાં એનો વિશેષ ઉપયોગ હોય તેવું જણાતું નથી. માત્ર કેટલાએક લોકો ધરગતુ બપયાર તરીકે તેના મુળીયાં ઉલટી, ઉધરસ અને દમ ઉપર વાપરે છે, કિંવા સોજા અગર સંધિવા ઉપર તેનો લેપ કરે છે એ સિવાય તેનો વિશેષ વપરાશ નથી; પરંતુ જડીબુટ્ટીઓને જાણુનારા જોગી, જતીઓમાં તે એક દીવ્ય જડી મનાતી હોય તેનો નીચે મુજબ ઉપયોગ થાય છે.

હડકાયા કુતરાના ઝેરના નિવારણુ માટે અનેક વૈદ્ય, ડોક્ટરો, સેંકડો વર્ષોથી અનેક ઉપાયો અનુભવ્યાં કરે છે, પરંતુ રામબાણુ

એટલે ખાસ ખાત્રી લાયક કોઈ પણ ઉપાય હજી સુધી હાથ આવ્યો હોય તેમ જણાતું નથી. પરંતુ એક મહત્ત્વાની પરમ કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલો એક ક્ષલાજ કે જે ત્રીશ પચ્ચીશ દરદીઓ ઉપર અજમાવી જોતાં કદી પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી તે નીચે મુજબ છે.

જેને હડકાયું કુતરું કરડે તેને દરરોજ સવારના સગવડના ઝાડની એક પેસાભાર કુંપળો, અને એકવીશ મરીયાં લેઈ પાંચ તોલા પાણી સાથે ભાગની માફક ખરલ કરીને પછી બારીક કપડા વડે માળી લેઈ તે પાણી પાવાથી હડકવાનું વિષ નાશુદ્ધ થાય છે જેથી જીંદગીમાં કદી પણ હડકવા ઉપડતો નથી, પરંતુ આ પ્રયોગ કુતરું કરડે ત્યારથી માંડીને બરાબર સાત દિવસ સુધી કરવો જોઈએ.

જો કદી તરત પ્રયોગ કરવાનું ન બની શક્યું હોય અને હડકવા ઉપડે તોજેલો હડકવા ઉપડવાનાં ચિન્હો જણાય તેવો તરત આ પ્રયોગ શરૂ કરવો અને તેના બીજા અર્થ થાય તેટલું તલનું તેલ પાત્ર, જેથી ઝાડો થઈ તેની અંદર હડકવાના જાતુઓ નીકળી જઈ આરામ થશે, કદાચ એક વખત ઔષધ આપવાથી પુરતો ફાયદો ગણી કલાકની અંદર ન જણાય તોજ બીજી વખત આપવું જોઈએ.

વૃશ્ચિક વિષહર અલૌકિક પ્રયોગ—આ વનસ્પતિના વળી વીછીનું ઝેર નાશુદ્ધ કરવાનો એટલો બધો અજબ ગુણ રહેલો છે કે તેના રસનો વીછીને સ્પર્શ થતાની સાથેજ સઘળાં અવયવોનો પક્ષાઘાત થઈ વીછી મરણુ તોલ થઈ જાય છે, અર્થાત્ હાલી કે ચાલી શકતો નથી, આ ગુણને લીધે જો તેનું મુખીયું પાણી સાથે ઘસીને વીછીના દંશ બીજા ચોપડવામાં આવે છે તો તરતજ દંશમાં રહેલા ઝેરને પણ પક્ષાઘાત થઈ સઘળી વેદના એકદમ દૂર થાય છે.

સાતવણુ વૃક્ષ.

સં. સપ્તપર્ણી, વિષમચ્છદ, શારદ, બૃહત્તક, હિં. છાતીઅમ,
અં. છાટીન, મ. સાત્વિન, ઇં. Dita Bark લા. *Alstonia*
scholaris.

વિવરણ—સાતવણુનાં ઝાડ આપણી તરફ વિશેષ પ્રમાણમાં
થતા જોવામાં આવતા નથી, પરંતુ દક્ષિણમાં દરેક સ્થળે પુષ્પળ પ્ર-
માણમાં મળી આવે છે. એનાં વૃક્ષો પર સેમળાની માફક દરેક ઝુમ-
ખામાં સાત પાંદડાં સાથે આવતા હોવાથી પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેનું
સપ્તચ્છદ નામ પાડેલું લાગે છે. દવા તરીકે આ વૃક્ષની છાલનોજ
ઉપયોગ થાય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેા આ વનસ્પતિને
અગ્નિ દીપન કરનારી, મળને ઉતારનારી, ગરમ, સ્નિગ્ધ તેમજ વ્રણ,
કર્ક, વાયુ, કોટ લોહીમિત્તાડ, કૃમિ, શ્વાસ અને ગુસ્મરોમને નાશ કર-
નારી માનેલી છે, પરંતુ આજકાલના શોધકોને તેના એ ઉપરાંત
વળી એક ખીજે અજ્ય ગુણ અનુભવવામાં આવ્યો છે, અને તે એ
છે કે મેથેરીઆની જેરી હવાથી આવતા દરેક જાતના તાવોને તે સં-
પૂર્ણ રીતે નાશુદ કરે છે. આ જાતના તાવના અકસીરોપાય તરીકે
આજકાલ દરેક સ્થળે જો કે કિમનાઈન નામનું ઔષધ અત્યંત છુટ-
થી વપરાય છે. પરંતુ તેને વાપરવામાં મુખ્ય અડચણ એ છે કે જે
સમયે તાવ શરીરમાં જારાએલો ન હોય તે સમયેજ તે આપી શકાય
છે. અને તેથી કેટલીએક વખતે તાવનું જોર વિશેષ હોઈ તે જ્યારે
મુદલ ઉતરતો નથી ત્યારે આ ઔષધ નિરૂપયોગી થઈ પડે છે. વળી
કિમનાઈનમાં મુખ્ય અવગુણ એ રહેલો છે કે જો તેના થોડા માપથી

તાવ ન રોકાતો હોય અને તેથી વધારે માપમાં લાંબા સમય સુધી આપવામાં આવે છે તો કાનની બહેરાશ, બુખનો નાશ વિગેરે ઉપદ્રવો ઊત્પન્ન થાય છે પરંતુ સાત્વીણના ઉપયોગથી તેવું કંઈ પણ ખમવું પડતું નથી અને કિવનાઇનના જેવુંજ કાર્ય થાય છે.

સાત્વીણના વૃક્ષો લ્યુઝોનના ટાપુમાં પુષ્કળ થાય છે અને ત્યાંના વતનીઓ તેને “ડીટા” ના નામથી ઓળખે છે. મનીલામાં ‘પ્રેક્ટીસ કરનારા એક યુવ નામના ડોક્ટરે તેની છાત્રમાંથી “ડીએટ્રીન” નામનું સત્ત્વ શોધી કાઢ્યું છે. કેમકે હરકોઇ વૃક્ષની છાત્ર જ્યારે વધારે જુની પડી જાય છે સારે ગુણહીન થઇ જાય છે. પરંતુ તેમાંથી કાઢવામાં આવેલા સત્ત્વમાં લાંબા સમય સુધી પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિ સચવાઇ રહે છે, અને તેથી આ સત્ત્વ પણ તાજી છાત્રની માફકજ નિરૂપદ્રવપણે પોતાનું કાર્ય બજાવે છે.

આ ઔષધિમાં રહેલા અજ્ઞ ગુણની ખાત્રી માત્ર એકાદ, બે સાધારણ મનુષ્યોને નહિ પરંતુ મોટા મોટા ડોક્ટરો તેમજ સીનીલ સરજ્યનોને પણ થયેલી છે, અને તેથી તેઓ પોતાની પ્રેક્ટીસમાં કિવનાઇનના બદલે આ ઔષધને વાપરવાનું વિશેષ પસંદ કરેછે, વળી એ ડોક્ટરોના દેખાદેખી કટલાએક દેશી વૈદ્યો પણ તેનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે અને તેની ચોક્કસ રીતે કાર્ય કરવાની શક્તિ જોઇ સંતુષ્ટ થયા છે.

“ધી એકાનોમિક પ્રોડક્ટસ એન્ડ ઇન્ડીઆ નામે ગ્રંથના કર્તા ડોક્ટર સર જ્યોર્જ વોટ સાહેબ જણાવે છે કે:—The bark is used in medicine as an astringent tonic, anthelmintic, alterative and antiperiodic. It is a

remedy in cases of chronic diarrhoea and advanced dysentery. Dittain an uncrystallisable substance obtained from the bark, and also a tincture of *Alstonia* appear to be useful incases where of quinine produces distressing secondary symptoms.

આ વૃક્ષની છાત્ર ગ્રાહી, પૌષ્ટિક, કૃમિદ્વિ, રક્ત સુધારક અને એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે તાવોને માટે વપરાય છે, અને વળી તે જુના અતિસાર અને વધી પડેલા મરડાને ઇલાજ છે. ડી-એટીન નામનું ઔષધ કે જે આ વૃક્ષની છાત્રમાંથી ગાગડા નહી બંધાય એવી સ્થિતિના સત્વ તરીકે મેળવવામા આવે છે તે તેમજ વળી આ વૃક્ષની છાત્રમાંથી બનાવવામા આવેલો ટીંકચર એટલે અર્ક એ બંન્ને વસ્તુઓ જે દરદીઓને કિનાઈન માફક આવતું નથી તેઓ માટે ઉપયોગી માલમ પડે છે.

વેાટ સાહેબે જણાવેલા આ અભિપ્રાય પછી આ ઔષધિની વિશેષ અજમાયશ કરવામા આવતાં તેના જવરહર ગુણતી ચોક્કસ ખાત્રી થઈ છે. અને તેથી “ઈન્ડીઅન પ્લેન્ટસ એન્ડ ટ્રૂસ” નામે ગ્રં-થ કે જે ત્યાર પછી લખાએલો છે તેમા જણાવવામા આવ્યું છે કે:-

Dittain is the active principle of the bark, possessing powerful febrifuge and antiperiodic properties, equal to the best sulphate of quinine without its disagreeable secondary symptoms.

“ ડીએટીન ” એ આ વૃક્ષની છાલમાં રહેલું ગુણકારી તત્વ છે, કે જે કિંવનાઇનના વપરાશ પછી ભોગવવાં પડતાં ખીજા ત્રાસદાયક અવગુણથી રહિત હોઇ ઊંચામાં ઊંચી જાતના સહેલેટ ઓફ કિંવનાઇનના જેટલીજ જવરહારક અને મુદતી તાવોને અટકાવવાની શક્તિ ધરાવે છે.

આ મુજબ સાત્વીણુમાં જવરહર ગુણ સિદ્ધ થયેલો હોઇ તાવના ઇન્દ્રીને તે દિવસમાં બે, ત્રણ વખત આપવામાં આવે છે અને જે તેનું સત્ત્વ એકલે “ ડીએટીન ” વાપરવું હોય તો દર વખતે ૫ થી ૧૦ ગ્રેન જેટલું અપાય છે. ટીકચરનું માપ દરગાઇમે એક થી ૨ ગ્રામ જેટલું એટલે ૬૦ થી ૧૨૦ ટીપાં જેટલું છે અને છાલની બૂકીનું માપ ૧ થી ૦.૧૧ તોલા જેટલું હોઇ ચાર, પાંચ દિવસ લેવાથી પુરતો ફાયદો થાય છે, દેશી વૈદ્યો તેની નીચે મુજબ બનાવટ વાપરે છે.

સાત્વીણુની છાલ, ગળોના વેલા, અરકુશીનાં પાંદડાં, પટોળીના વેલા, નાગરમોથ, ભોજપત્ર, ખેરની છાલ અને લીંબડાની અંતરછાલ એ બધી ચીજો સરખા ભાગે લેઇ છુંદી ખોખરી કરી તેમાંથી ચાર તોલા જેટલું લેઇ ૬૪ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતા આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગાળી લેઇ સવારના પાણું તથા એ મુજબ સાંજે પણ કરવું.

મુંબાઇમાં આવેલું “ ઝંડુ ફારમાસ્યુટીકલ વર્ક્સ નામનું ” દેશી દવાઓ બનાવનારું પ્રસિદ્ધ દારખાનું આ વૃક્ષની છાલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં વેચે છે, અને કેમ્પ કંપની તેનો અર્ક તથા સત્ત્વ વેચે છે, માટે જેને ખીજા સ્થળેથી ન મળે તેણે ત્યાંથી મંગાવી ઉપયોગ કરવો.

હળદર.

સં. હરિદ્રા, નિશા હિં. હલદી મ. હળદ, બં. હલુડ તૈ
પાસુપુ, ફા. જરદયોમ, હં. Turmeric લા. Curcumalonga.

વિવરણ—હળદર એ દરરોજના ખોરાકમાં મસાલા તરીકે વ-
પરાતી વસ્તુ હોવાથી સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—છેક પ્રાચીન સમયથી વૈદ્યો હળદરનો દવા તરીકે
ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે, અને તે સઘળા પ્રકારના પ્રમેહોને માટે
અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને કદ જન્ય પ્રમેહમાં એક અકસીર દવા છે
એમ સુચુતે કહ્યું છે અને તેથી ત્યારપછીના બીજા નિષંકરોએ તેને
“પ્રમેહારિ એટલે પ્રમેહનો શત્રુ એવું સાંકેતિક નામ અર્પણ કર્યું છે.
આજે પણ પ્રમેહના દરદમાં હળદરનું ચૂર્ણ આમળાના રસમાં નાંખી-
ને આપવાનો રિવાજ છે અને તેથી કેટલીએક જાતના પ્રમેહો નાબુદ
થાય છે. વળી દરરોજ સવારના એક તોલો હળદરનું ચૂર્ણ લેખને
આઠ તોલા ગૌમૂળ સાથે પીવાથી ખસ અને અંડકોશ ઉપરની ખુ-
બલી દુર થાય છે. તેમજ તે ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાધને ઉપર ગૌમૂળ
પીવાથી સ્ત્રીપદ અને દાદરનું દરદ નાબુદ થાય છે એ પણ વૈદ્યોના
અનુભવની વાત છે, સજેખમની શરૂઆતમાં રાત્રિની સમયે નાકવાટે
હળદરનો ધુમાડો લેઈ તેના ઉપર થોડાએક કલાકો સુધી જે પાણી
પીવામાં ન આવે તો ગમે તેવું સખત સજેખમ પણ એકદમ બંધ
થઈ જાય છે એ વાત સાધારણ મનુષ્યોથી પણ છેક અગણી નથી,
પરંતુ આ બધા ઉપરાંત હળદરવડે ડામ દેષ કેટલાંએક હડીલાં દરદો
સારા કરવાની કેટલીએક ક્રિયાઓ કે જે જોગી, જતીઓ અને જંમ-

લી વૈધોના જાણવામાં હોષ આપણાથી શુભ છે તેઓ પૈકીની એકાદ, એ નીચે મુજબ છે.

અર્ધુંદ એટલે રસોળીતું દરદ એ એક એવા પ્રકારનો રાગ છે કે શ્રાક્ષિયા કરાવ્યા સિવાય કેવળ ઔષધોપચારથી નાપુદ થતો નથી, એવો ધણાખરા દરદીઓની ચિકિત્સા કરવામાં અનુભવ આવ્યો છે, પરંતુ એક યતિરાજ માત્ર કોષ એક ચીજની ભસ્મનો લેપ કરીને આ દરદને જડમૂળથી મટાડી દેતા હતા. આ યતિરાજની ધણાએક દિવસો સુધી સેવા ઉઠાવતા હેવટે પ્રસન્ન થઈને તેમણે પોતાનો પ્રયોગ, ખતાવવાની જે કૃપા કરી તેનું રહસ્ય નીચે મુજબ હતું.

હજરના સુકા ગાંઠીઆ લેઈને તેઓને અંગારાના દેવતા ઉપર મુકીને કુટી બાળતા જે ભસ્મ થાય તે એક મજબુત ખુચવાળી બા-ટલીમાં ભરી રાખવી, અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પાણી સાથે ભીંજવીને ઠાંદવ જેવી ઢીલી બનાવી રસોળી ઉપર મધ્ય ભાગે એક પૈસા જેટલી જગ્યામાં ચોપડવી. ત્રણ, ચાર દિવસ સુધી દરરોજ દિવસમા ચાર, છ વાર આ ભસ્મ ચોપડવાથી તે સ્થળનું માસ નાશ થઈને ત્યાં આગળ એક ચાંદુ પડશે, અને એમ ચાંદુ પડે ત્યારે તે રસોળીને ચારે બાજુથી હાથવડે દાખવાથી તેમાંથી પણ તેમજ મેદનો ભાગ નીકળી જશે, અને તેથી રસોળીનો ભાગ બેસતો જશે. માત્ર ચાંદુ પડ્યું કે તરતજ રસોળી નાપુદ થઈ જતી નથી, પરંતુ તેની અંદર જામેલો દોષ પાકી પણ થઈને નીકળી જતાં કેટલાએક દિવસો લાગે છે, અને તેથી જ્યાં સુધી પુરેપુરો દોષ નીકળી જાય નહિ ત્યાં સુધી ચાંદુ કાયમ રાખવાની જરૂર છે, એટલા માટે ચાંદુ પડે કે તરતજ હજરની ભસ્મનો લેપ બંધ ન કરતાં આવશ્યકતા જણાય ત્યાં

સુધી દરરોજના માટે લેપ કાયમ રાખવો જોઈએ કેનેથી જોઈતા સમય સુધી ચાંદુ ફાંચ ન જતાં કાયમ રહેશે, એટલું જ નહિ પરંતુ એ લેપ રસોણીની અંદર જામેલા દોષને જલદી પકવી પડના સ્વરૂપમાં બદલી નાંખવાનું પણ કાર્ય કરશે. આ ઉપચારથી માત્ર રસોણી જ નહિ પરંતુ સપ્ત ગડો, પાઠાં વિગેરે લવંકર યુગ્મકો પણ સારા કરી શકાય છે.

ગરમી એટલે ઉપદંશનું દરદ કે જે છેક અસાધ્ય થઈ જાય છે ત્યારે કોઈપણ વૈદ્ય, હકીમ કે ડોક્ટરથી સારું થઈ શકતું નથી, પરંતુ આ દરદના લીધે છેક ક્ષયયુક્ત સ્થિતિએ પહોંચેલાં દરદીઓને પણ એક ખીખ ચતિરાજ જે ક્રિયાથી સારાં કરતા હતા, તે ક્રિયા વળી આ મુજબ હતી.

દરદીના ડાખા અથવા લો જમણા પગમાં હોયજુથી ચાર આંગળી નીચે બે નસોના તીરકસ વચ્ચે એટલે નળા તથા પીંડીની સંધિમાં હળદરનો સુકો ગાંડીઓ સળગાવીને દાખવાથી તે લાગ દાઝી જઈને એક ફાદલો થાય છે, તે ફાદલા ઉપર એક સુતરની દડી આઠ-ડાના દુધમાં પલાળીને મુકવી અને તેના ઉપર ગમે તે ઝાડનું પાંદડું મુકીને પાટો બાંધવો જોઈ આઠ દિવસમાં તે જગ્યાએ દડો જોડલો ખાડો પડી જશે. જ્યારે બરાબર રીતે ખાડો પડી જાય ત્યારે પાટો છોડીને તે ખાડામાં એક મીલુની ગોળી મુકીને ફરી પાટો બાંધવો અને ત્યારબાદ દરરોજ તે ગોળીને બહાર ધઢી ચાંદાને પાણીથી ધોઈ સાફ કરીને પાછી ગોળી ખાડામાં મુકીને તેના ઉપર ગમે તે ઝાડનું પાંદડું મુકીને પાટો બાંધવો. આ પ્રમાણે ક્રિયા ચાલુ રાખવાથી

તે ખાડામાંથી બહેલામાં બહેલું આઠ દિવસે અને મોડામાં મોડું ખાવીશ્વ દિવસે પ૨, લોહી, રસી વિગેરે નીકળવું શરૂ થશે અને તે પ૨ કે રસી મારફતે ગરમીનું ઝેર શરીરમાંથી નીકળી જવા માંડી દરદીને આરામ થતો જશે જેથી તેનામાં વધુ શક્તિ આવવા માંડશે. ખાડા-માં ન્યાં સુધી મીણુની ગોળી રાખવામા આવે છે, ત્યાં સુધી ચાંદું રૂઝાતું નથી, માટે દરદીને આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થયાની ખાત્રી થાય એટલે ગોળી કાઢી લેવી જેથી ત્યારપછી થોડા દિવસોમાં ચાંદુ રૂઝાઈ જશે. ન્યાં સુધી રસી વહેવડાવવાની જરૂર હોય ત્યાં સુધી દરદીને વિશેષ રસી ઊત્પન્ન કરે એવો એટલે તેલ, વાલ, વટાણા, કેળા, કેળું વિગેરે ખોરાક આપવો, પરંતુ મીણુની ગોળી મુકવાનું બંધ કર્યા પછી તેવો ખોરાક ન વાપરતાં દુધ, માત, દોઢલી જેવો ખોરાક આપવો.

આ ઉપાયથી ઉપદંશ એટલે ફીરંગ વાતું દરદ ગમે તેવી અસાધ્ય સ્થિતિએ પહોંચ્યું હોય તો પણ મટી જાય છે, તેમજ તે દરદના ઝેરના લીધે શરીરના ખીજ અવયવો પણ દુષિત થઇને ખાંખી, દમ, ક્ષય, સંધિવા, લીવર અને બરોળનાં દરદો, હૃદયની અમુઝણુ વિગેરે રોગો ઊત્પન્ન થયા હોય તો તે પણ નાબુદ થાય છે, પરંતુ જો એ બધાં દરદો ગરમી સિવાય ખીજ કારણોથી થયેલાં હોય તો તેમાં આ ક્રિયા ખીલકુલ ફાયદો કરતી નથી અને ઊલટી નબળાઇ વધી દરદીનું શરીર સુકાઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જો મીણુની ગોળી કાઢી લેઇને તાપ્તહતોષ ચાંદીને ન રૂઝાવામા આવે તો દરદી મૃત્યુવશ પણ થાય છે, જેથી આ ક્રિયાનો ઉપયોગ કરતા પહેલા દરદીને ગરમીનું દરદ થયેલું હતું કે નહિ ? અને જો થયેલું હતું તો તે સંપૂર્ણ રીતે નાબુદ થએલું છે કે હાલમા તેને જે રોગ ચાલુ છે તેમાં ગરમીનું

ઝેર એજ કારણ છે કે ખીજું ? તેનો ચોક્કસ તપાસ કરીને જો યોગ્ય લાગે તોજ રોગ પરીક્ષામા કુશળ વૈદ્યે આ પ્રયોગ અજમાવવો જોઈએ. એ સિવાય ઊંટવૈદ્યોએ તો આ ક્રિયા અજમાવવાનું સાહસ કરવાનો સ્વપ્નમા પણ વિચાર સરખો નહિ કરવો જોઈએ, કેમકે આ પ્રયોગથી થતો લાભ જો કે મહાત્ છે, પરંતુ ઉપદ્રવ અમર તો તેના વિકારથી ઊત્પન્ન થયેલાં દરદો સિવાય ખીજાં દરદો માટે જો તેના ઉપયોગ કરવામાં આવે તો નુકશાન પણ તેવુંજ છે એ વાત કદીપણ ભુલવા જેવી નથી.

વળી શ્રોમંત રઘુનાથરાવ પેશવાના સમયમા રંગનાથ નામના વૈદ્યે ખાસ અર્થ રોગની ચિારત્સાના સમ્બંધમા “ અર્શોદ્વિ સુધાકર ” નામનો એક સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે:-

ગુદસ્ય પશ્ચિમે ભાગે પૃષ્ઠ વંશાદધસ્થકે ॥

સુતમ્ લોહ કોલેન દંભં કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥

કતિચિદ્દિનપર્યંતં સ્નાવયેદામ્લ લેપનૈઃ ॥

(તત્રાવિદ્ધિ ચવક્ષાર નવનીતાનિ મુખ્ય દ્રવ્યાણિ સ્નાવણાર્થે)

કેચિજ્જંવા યુગ્મેદંભં પ્રાહુઃ કૌંકીલદેશજાઃ ।

તસ્ય પ્રકારં વક્ષ્યેહં દૃષ્ટ શ્રુત વિચારતઃ ॥

જાનુદેશદધો ભાગે ત્યક્ત્વાંગુલિ ચતુષ્ઠયં ।

દંભં કુર્યાદાયસેન હરિદ્રા સ્વંઢકે ન વા ॥

ગોલિકાંનિક્ષિપેદંભે પ્રત્યહં ક્ષાલ્યેદનુ ।

સિકથં વા સીસકં વાપિ અર્કમૂલં તથાપિ વા ॥
 ગોલિકા કરણે શસ્તં પ્રોક્તં તત્કર્મકોવિદૈઃ ॥
 મુલ્યજ્ઞ્યદ્વ મિતઃ કાલઃ મધ્યમોદ્વદ્યાત્મકઃ ॥
 એકાદ્વક સ્તુર્ગૌણઃ સ્યાદ્ગુણસ્ત્રાવણ કર્મણિ ॥
 દ્વિકાલં ધાવનં કુર્યાદ્વિકાલં ગોલિકાં સિપેત્ ।
 એવં પ્રયોગંયઃ કુર્યાદર્શરોગાત્પ્રમુચ્યતે ॥

ગુદાની પાછલી ખાતુએ કરોડની મધ્યે આવેલા હાડકાની નીચે
 સારી રીતે તપાવેલા લોહના ખીલાથી વિચિક્ષુ મનુષ્યે ડામ દેવો
 અને પછી કેટલાએક દિવસો સુધી ખાટા પદાર્થોના લેપથી તેને વહેવા
 દેવો, ઘેટીનું ખાટું દહી, જવખાર અને માખણ એ પદાર્થોના લેપ
 સ્ત્રાવ કરવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગી છે.

કાઠીલ દેશના ચિકિત્સકો પૈકી કેટલાએકનો અભિપ્રાય એવો
 છે કે ગુદાની પાછલી ખાતુના બદલે બન્ને જંઘાઓમાં ડામ દેવો
 જ્યાં વિશેષ દાખદો થાય છે, અને તેથી તેઓના અભિપ્રાય મુજબ
 જને પ્રયોગ કરવો હોય તેના હિતના માટે એ લોકોમાં ચાલતી વિ-
 ધિને પણ સાંભળીને તેમજ દષ્ટિએ જોઈને વિચાર પૂર્વક જણાવું છું.

જંઘના નીચે ચાર આંગળ જગ્યા છોડીને લોખંડના કકડાવડે
 અથવા તો હળદરના દુકડાથી ડામ દેવો અને તે કામના ખાડાને દર-
 રોજ ઘાઈને તેમાં એક ગોળી ધાલી રાખી. એ ગોળી મીચુની,
 સીસાની અથવા તો આકડાના મૂળની બનાવવી એ ઉત્તમ છે, એવું

તે ક્રિયામાં કુશળ મનુષ્યોનું કહેવું છે. આ વ્રણ એટલે ખાડાને વ્રણ વર્ષ સુધી રૂઝાવા નહિ દેતાં તેમાં ગોળી રાખીને વહેવા દેવો એ જીતમ છે. બે વર્ષ વહેવા દેવો એ મધ્યમ છે, અને માત્ર એક વર્ષ વહેવા દેવો એ ગૌણ સમય છે. દરરોજ એ વ્રણને સવાર, સાંજ એમ બે વખત સારી પેટે ધોવો અને પછી તેમાં ધોષને સાફ કરેલી ગોળી બેસાડવી. આ પ્રમાણે જ કોઈ પ્રયોગ કરે છે તે અર્શ રોગથી મુક્ત થાય છે.

આ વિધિ પણ ઉપર બતાવેલા ઉપદેશની નિવૃત્તિ માટે કરવામાં આવતા વિધિને મળતો છે, અને તેથી સમન્વય છે કે અર્શ રોગના માટે પણ પ્રાચીન ચિકિત્સકો તેનો ઉપયોગ કરતા હતા.

હિમાલયની દીવ્યૌષાધઓ.

મંત્ર, તંત્ર, યંત્ર અને રસ, રસાયન વિધાના પ્રાચીન મંથોનું જ્યારે અવલોકન કરોએ છીએ ત્યારે તેમાંથી કેટલીએક એવી અલૌકિક પ્રભાવવાળી વનસ્પતિઓનું વર્ણન મળી આવે છે કે જે વાંચીને આપણે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જઈએ છીએ. સોમવૃક્ષી અને તેલીએકંદ એ બે વનસ્પતિઓના દીવ્ય ગુણોનું વર્ણન તો આ ગ્રંથના ખીન્ન ભાગમાં આપવામાં આવ્યું છે, તો પણ એ સિવાય ખીણ પણ અનેક એવી વનસ્પતિઓ કુદરતના ખજાનામાં હયાત છે કે જે તેઓ પ્રાપ્ત થાય તો ખચીત વિશ્વનું સ્વરૂપ અત્યારે છે તે કરતાં કંઈ જુદું દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહે નહિ.

રસેન્દ્ર મુડામણિ નામના અંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, કાંગક્ષેત્રી નામની એક જાતની વનસ્પતિનો વેણો થાય છે કે જે છત્રીના જેવા આકારનો હોય તેને તોડતાં અંદરથી દુધ નીકળે છે અને તેનાં મુળમાં માત્ર એકજ ઠંદ હોય છે. આ વનસ્પતિ પારો બાધવાના કામમાં એટલી બધી પ્રયોજાય છે કે માત્ર તેના રસનો સ્પર્શ થવાથી જ પારાની ગોળી બંધાય જાય છે અને એવી રીતે બંધાયેલા પારાને ત્રાખા કે રૂપાના રસમાં નાંખવાથી સોનું થઈ જાય છે. વળી આપણે દવાના કામમાં જે ઘોળી જાતના ચિત્રાનાં મુળીયા વાપરીએ છીએ, તેવીજ જાતનો એક કળ રંગનો ચિત્રો થાય છે અને તેની પરીક્ષા એ છે કે એનાં પાદડાને રસ દુધમાં નાખ્યો હોય તો તરતજ દુધનો રંગ શાહી જેવો થઈ જાય છે. આ ચિત્રાના રસથી પણ પારો બંધાય છે. અને તે ઉપરાંત વળી તેમાં બીજો અત્યંત અદ્ભુત ચમત્કાર એ રહેલો છે કે જો તેનું એકાદ પાંદડું લેઈ કોઈ ધી ભરવાના ઘડનો અંદર તળીએ ચોંટાડવામાં આવે તો જ્યાંસુધી તે પાંદડું હયાત રહે ત્યાં સુધી એ ઘડામાંથી ગમે તેટલું ધી કાઢવામાં આવે તો પણ લગારે ગણો ન થતાં પ્રથમની માફક તરતજ સરાઈ જાય છે.

થોરની એક જાત કે જે ત્રણ ધાર વાળી હોવાથી ત્રીધારા થોરના નામથી ઓળખાય છે, તેઓ પૈકી જેઓમાંથી સફેદના બદલે લાલ દુધ નીકળતું હોય તેનો રસ કાઢીને જો ત્રાખા કે રૂપાને ઓનાળીને તેમાં મેળવવામાં આવે તો તત્કાળ તે ત્રણ કે રૂપું સુગંધુના સ્વરૂપમાં ફરી જાય છે.

આતો માત્ર એકજ અંથમાં કહેલી અનેક દીઓષધિઓ પૈકી

એકાદ, બેની વાત કહી, પરંતુ જુદા જુદા પ્રયોગ એથી પણ અધિક પ્રભાવશાળી વનસ્પતિઓનું વર્ણન દામદામ જોવામાં આવે છે, અને તેઓ પૈકી કટલીએક ઔષધીઓના ગુણ તો એટલે સુધી ગાંધારમાં આવ્યા છે કે:-અમુક વનસ્પતિનું મળાયું મુખમાં ધારણ કરી રાખવાથી આકાશ ગમનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી વગર વિમાને આકાશ માર્ગે જીડીને ગમે ત્યાં જઈ શકાય છે, અમુક વનસ્પતિને ધારણ કરવાથી અદૃશ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેવા ગમે ત્યાં ફરવા છતાં પણ કોઈ દેખી શકતું નથી. અમુક વનસ્પતિ ધારણ કરવાથી એક દિવસમાં બસો પાંચસો ગાંધાર જઈ શકવા જેટલી ઝડપથી ચાલવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક વનસ્પતિ ધારણ કરવાથી શસ્ત્રના ઘા વાગી શકતો નથી, અમુક વનસ્પતિનો રસ શરીરે ચોપડવાથી સખત જવાળા યુક્ત અગ્નિમાં પેસવાથી પણ બળાતું નથી, અમુક વનસ્પતિના કાષ્ટની પાવડીઓ બનાવી તે પહેરીને સમુદ્ર કિપર ચાલવાથી પણ જળમાં ડુબાતું નથી. અમુક વનસ્પતિના રસનું અંજન કરવાથી પૃથ્વીની અંદર ડટાઈ રહેલું ધન પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. અમુક વનસ્પતિના અંજનથી અમુક જમીનમાં ફેંટા પાણી રહેલું છે તે જાણી શકાય છે, અમુક ઔષધીના અંજનથી આકાશમાં અંતરિક્ષ રીતે વિચરતાં જૂતો, ગ્રેતો કે દેવ, દેવીઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે, અમુક ઔષધીના સેવનથી અજરામર દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ અમુક વનસ્પતિનો રસ પીવાથી યોગ વિદ્યાના અભ્યાસ સિવાય પણ તરતજ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી અખિલ બ્રહ્માંડની સર્વે વસ્તુઓનું ત્રિકાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

માત્ર એક નહિ, બે નહિ, પરંતુ આવી જાતના દિવ્ય ગુણોથી

ચુકત સેંકડો ઔષધિઓ સદરહુ ગ્રંથોમા વર્ણવેલી છે, પરંતુ અફસોસ ! કે આજકાલ આપણે બધા એટલા બધા પ્રમાદ વશ થઇ ગયા છીએ કે ગળો, બાવચી કે ખડસલીઆ જેવી પોતાના ગામને પાદરે થતી વનસ્પતિ પણ જાતે લાવી સંધરવાની તસ્દી ગિફાવતા નથી પરંતુ સઘળો આધાર ગાંધીઓ ઉપર રાખીએ છીએ પછી બલે, ગાંધી ગળોના બદલે પાઠ કિંવા ખડસલીઆના બદલે જવાસા કે ગમે તે જાતનું ધાસ બાધી આપે, આવી રિથતિના લીધે ઔષધોપચાર-માં વપરાતી વનસ્પતિઓની પણ આપણને પુરી ઓળખાણ રહી નથી તો પછી આવી દીવ્યોષધિનું તો નામ નિશ્ચાન પણ સ્મરણમા ન રહે તેમા કંઈ નવાઈ નથી.

કેટલાએક પ્રતિષ્ઠિત સિદ્ધ મહાત્માઓના મુખથી સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવવામા આવેલી અલૌકિક ગુણવાળી દરેક વનસ્પતિઓ હિમાલય, આયુ, વિગેરે પર્વતોમા પુષ્કળ પ્રમાણમા જીવન્ન થાય છે અને એ ઉપરાંત એટલે સદરહુ ગ્રંથોમાં નહિ વર્ણવવામાં આવેલી એવી પણ અનેક દીવ્ય ઔષધિઓ કે જેઓનો માત્ર ગુરુ, શિષ્ય પરંપરાથી યોગી લોકો ઉપયોગ કરી વિધ વિધ જાતની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે તેવી વનસ્પતિઓ પણ ત્યાં આગળ પુષ્કળ છે. ઘણા ખરા ડૉક્ટરો જણાવે છે કે “કલોરોફોર્મની માફક કાર્ય કરનારી કોઈ પણ વસ્તુ દેશી વૈદ્યકમાં વિદ્યમાન નથી. પરંતુ આ વાત સત્ય ન હોતા કેવળ ઔષધિઓ સર્વાંધિ આપણી અજ્ઞાનતાનું સુચન કરે છે; કારણ નેપાળમાં થઇને ભૂતાન તરફ જવાના રસ્તામાં ચાર, પાંચ ફુટ ઊંચાઈનાં એક જાતનાં ઝાડો મળી આવે છે કે જેને ત્યાંના લોકો “વિખમા” ના નામથી ઓળખે

છે. આ ઝાડોમાં એવો ગુણ સમાવેલો છે કે જે તેઓની નજીક થઈને કોઈ મનુષ્ય જાય છે તો તે મુઠ્ઠા પામીને તરતજ બે શુદ્ધ થઈ જાય છે અને તેથી તેનાં મૂળીઆં લાવીને સુંઝાડવાથી “કલોરો ફાર્મની માફક રોગીઓને બે શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે એમ છે. વળી કલોરોફોર્મથી આણેલી બેશુદ્ધિ જે ભયંકારક થઈ પડેતો તેને ટાળવાને જે અનેક યુક્તિઓ કામે લગાડવાની ખટપટ કરવી પડે છે તેવી રીતે આને માટે કંઈ પણ કઠવું પડતું નથી, પરંતુ એક બીજી વનસ્પતિ કે જે “નિર્વાર્ધી” ના નામથી ઓળખાતી હોઈ સદરહુ “વિખમાની” નજીકજ ભીગે છે તેનું મૂળીયું નાક આગળ ધરવાથી બે શુદ્ધ થયેલા મનુષ્યને તરતજ શુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધણા યોગીઓના મુખથી સાબળવામાં આવે છે કે પહાડોમાં એવી જાતના પશુ કંદો થાય છે કે જેઓને ખાવાથી અમુક સુદૃઢ સુધી ભૂખ અને તરસની શાન્તિ થાય છે, આવા કંદો પશુ કિમાલ-યમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. “શીતસાપાણી” નામના છોડવાઓ કે જે બે ફુટ ઉંચા હોઈ આંબલીના જેવાં પાદડાં વાળા હોય છે તેઓના નીચેથી ખારેક જેવા આકારનો જે મીઠો કંદ નીકળે છે તે ખાવાથી લુ અને ગરમીથી દૈન્ય ન થતી તૃપ્ત બીલકલ લાગતી નથી, આ કંદો ડુંગરાઓની કોર ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભીગે છે અને તેથી ઉનાળાના દિવસોમાં ત્યાં આગળ ફરતાં મનુષ્યોને જે તરસ લાગે છે તો એકંદ કંદ ખાવાથી તત્કાળ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ પાણી પીવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

રસ સિદ્ધિઓ પાગે બાધનારી જે ૬૪ દીર્ઘોપધિઓ ગણાવી

છે તે પૈકીની ખાલાશતિત્રક નામની વેલી કે જેનાં ખાંદ્ય, કુલો, શીંગો એ બધાં ખાખરાના જેવાજ ચતાં હોય કંદમાંથી પીળો રસ નીકળે છે તે પણ હિમાલયની તળેટીના પ્રદેશમાં છુટી છવાઇ મળી આવે છે.

કાંચન નામની વનસ્પતિ કે જેને હિંદી લોકો જાંગી “કાલીમીર-ચ” ના નામથી ઓળખે છે. અને ઓરેનિકલ શાસ્ત્રીઓ *Toddalia Aculeata*” કહે છે તેનાં ઝાડવાં જુતાનમાં અસંખ્ય મળી આવેછે. આ વનસ્પતિમાં તાવના દરદને નાપુદ કરવાનો જેવો દીવ્ય ગુણ સમાએલો છે તેવો આજ સુધી પ્રચારમાં આવેલી કોઇ પણ વનસ્પતિમાં સમાએલો નથી એવી અનેક યુરોપીઅન શોધકોને ખાત્રી થઈ છે અને તેથી તેઓ દરેક એકમત થઇને જણાવે છે કે:—

It has stimulant, tonic, carminative, diaphoretic, antiperiodic and antipyretic properties, useful in fevers, especially of that sort of remittent which is commonly called the hill fever. It is said to be superior to quinine or Warberg's tincture as antiperiodic and antipyretic, to gentian and columba as tonic, and as diaphoretic to pulvis Jacobi.

આ વનસ્પતિમાં શરીરને વિશેષ જગૃત રાખવાના, શક્તિ આપવાના, વાયુહરવાના, પરસેવો વાળવાનાં સધળી જાતના તાવોને ઉતારવાના તેમજ રોધવાના ગુણો રહેલા છે અને તેમાં પણ ખાસ

કરીને રીમીટન્ટ શીવરની એક જાત કે જે “હીન્ડીશીવર” કહેવાય છે તેને દૂર કરવાનીતો ખાસ શક્તિ ધરાવે છે. તાવને આવનો રોકવાને માટે કિવનાઇન કરતાં આ ઔષધિ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે અને વળી ચહેલો તાવ ઉતારવામાં “વૉરબર્ગ ટી ક્યર” નામની પ્રખ્યાત દવા કરતાં એની અસર ઉત્તમ છે. પગ્ગેલો વાળવામાં “પદ્મીસજેકોબી” કરતાં એની અસર ચઢે છે, અને તાવની બિમારીથી આવેલી નખ-ળાઇ દૂર કરી શક્તિ આપવામાં જેનસ્પન અને કેલંબા કરતાં વધારે સાફ કાર્ય બજાવે છે, એ ઉપરાંત વળી તેમાં હૃદયની મરમી જાગવી રાખવાનો મદદગાર ગુણ સમાવેલો છે અને કોઇ પણ જાતના નુકસાનકારક ઉપદ્રવથી રહિત છે. આ કારણને લેઇને તાવની ચિકિત્સા કરવામાં ડૉક્ટરોને જે વિધિવિધ જાતની દવાઓ એટલે કે ડાય-ફોરેટિક મિક્શર, એન્ટીપાયરેટીકપીલ્સ, એન્ટીપીરીઓડીક પીલ્સ, ટોનિકપીલ્સ, વૉરબર્ગ ટી ક્યર, સ્ટીમ્યુલેટીંગ મિક્શર ત્રિગેરે વાપરવાની ખટખટમાં ઉતરવું પડે છે તે બધાનો નિવેડો માત્ર આ એકજ વનસ્પતિની તાજી છાલનો એક નાની ચમચી પુર રસ આપવાથી આવે છે.

જ્યોતિષ્મતિ નામની વનસ્પતિ કે જેનાં વેલા જેવાં ઝાડવાં બે ત્રણ ફુટ ઉંચાં થાય છે અને તે સાધારણ રીતે માત્રકાંકણીનાં ઝાડવાં જેવાં દેખાય છે તે પણ હિમાલયમાં પુષ્કળ થાય છે. આ વનસ્પતિ દિવસે હાથ આવી શક્તી નથી, કેમકે તેની આજુબાજુ ખીખાં નાનાં મોટાં ઝાડોની એવી ગીચ ઝાડી હોય છે કે તેના લીધે દષ્ટિગ્રાહ્ય થઇ શક્તી નથી પરંતુ કુદરતે તેની અંદર ફોસ્ફરસ જેવું કોઇ એક એવું અજ્ઞાત તત્વ મુકેલું છે કે જેથી રાત્રિના સમયે તેનાં પાંદડાંમાં-

થી તેજોમય કીરણો નિકળે છે જેના લીધે જણે એક પ્રકારની રો-
ગનાશ ખીતી રહી હોય તેવો ચક્રચક્રાટ થઇ રહે છે એ ઉપરથી સાંતુ,
સંતો રાત્રિના સમયે તેને ઓળખી કાઢી લેઈ આવે છે. આ વન-
સ્પતિમા પારો બાધવાનો દીવ્ય ગુણુ તે સમાએલોજ છે પરંતુ એ
ઉપરાંત વળી ખીતી શું શું ગુણુ સમાએલા છે તેનું વિવેચન કરતાં
એક યુરોપીઅન શોધક જણાવે છે કે:—

Hindu tradition refers to several plants as
possessing extraordinary virtues. One of these is
a creeper known as Jyotishmati. The Juice of
the plant has the power of reducing to ashes a
given quantity of copper. Copper of the oldest
sort will have to be used. The powdered copper
possesses wonderful medical properties. It is the
surest cure for leprosy. It is also said that the
copper dust prepared as afore said has the power
of converting baser materials into gold. One
will have to drop a bin-head full of the dust
into melting copper to convert it into gold.
Even if this be an unrealizable statement the
plant is certainly worth possessing on account of
its medical virtues.

The plant possesses much fire element and
some of those that give up worldly concerns

take to a systematic eating of its leaves. The brain organism will thus be purged of its gross substance and so illumined that the person's knowledge will be simply super human. Sometime persons, it is said, once took to eating the leaves. The internal heat was so unbearable that eight of them died from its effects, but the remaining two were those known as Madhusudan saraswati the author of "Sidhant Bindu" and Gadadhar Bhatta charya the author of several well known works on logic works that are unapproachable to this day, and serve as monuments to which human intellect can soar.

હિન્દુઓની દંતકથાઓ કેટલીએક વનસ્પતિઓમાં રહેલી અસાધારણ દીવ્ય શક્તિઓનું વર્ણન કરે છે. આ પૈકીની જ્યોતિષમતિના નામથી ઓળખાતી એક વેલી છે. આ વનસ્પતિના રસમાં ત્રાંબાની ભસ્મ કરવાની શક્તિ રહેલી છે. આજકાલ વપરાતું ત્રાંબુ જોડાએ તેવું શુદ્ધ આવતું નથી માટે ભસ્મ કરવાના કાર્ય માટે જુના વખતનું દેશી ત્રાંબુ વાપરવું જોઈએ. આ વનસ્પતિના યોગથી કરવામાં આવેલી તામ્રભસ્મ અન્યથા જેવા ઔષધિય ગુણો ધરાવે છે. તે પત અને કાઢના રોગ બાદે એક ખાત્રી ભરેલો રામબાણુ પ્રસાદ છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે. કે આવી રીતે કરેલી તામ્રભસ્મમાં હાલકી ધાતુઓની સેનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખવાની શક્તિ છે. એકતોસો

આખાને ગાળીને કરવામાં આવેલા રક્તને સોનાના સ્વરૂપમાં બદલો નાખવાને આ બરમ માત્ર એક ટાંકડીના માથા ઉપર ચઢે એટલીજ નાખરી જોઈએ. કદાચ આ રીતે સોનું બનાવવાની વાતને ખાત્રી લાયક રીતે ન માની શકાય તોપણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેમાં અત્યંત આશ્ચર્યકારક ઔષધીય ગુણો નિશ્ચંકપણે રહેલા છે.

આ વનસ્પતિમાં ઘણું જ્યોતિર્ભિય તત્વો રહેલાં છે, અને તેઓ પૈકીનાં કેટલાંએક જો તેના પાદગંને વિવિધર મનુષ્ય કરવામાં આવે તો સ્થૂણ બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ બનાવેછે. આ ઔષધિના ઉપયોગથી મગજ માથી જડતત્વેનો સમૃદ્ધ નીકળી જાય છે અને તેથી મગજ એવું દીર્ઘીમાન થાય છે કે તેને સેવન કરનાર મનુષ્યનું જ્ઞાન અત્યોક્તિક થાય છે. કહેવાય છે કે એક વખત કોઈ દશ મનુષ્યે એ તેનાં પાંદડા ખાધાં હતાં તેના લીધે તેઓના શરીરમાં એટલી બધી ગરમી ઉત્પન્ન થઈ કે તે ન ખમી શકાયાથી આઠ મનુષ્યો તો મૃત્યુવશ થયાં. પરંતુ જે એ બચવા પામ્યાં તેઓ પૈકી એક તો સિદ્ધાંત બિન્દુ” અંથના કર્તા મધુસુદન સરસ્વતી નામના વિખ્યાત પુરુષ હતા અને બીજા ન્યાય શાસ્ત્રને લગતા કેટલાંએક ગ્રંથોના કર્તા ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય હતા કે જેઓનાં રચેલાં તે પુસ્તકોની ગરામરી કરી શકે તેવા બીજાં એ વિષયના પુસ્તકો રચવાને આજકાલ કોઈની પશુ બુદ્ધિ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી. અને તેથી સાધારણ મનુષ્યોની બુદ્ધિ કદપતા ન કરી શકે તેવા પ્રોઠ વિષયોના વિચારમાં પ્રવેશ કરવાને તે પુસ્તકો વિજય સ્તભો તરીકે કામ લાગે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી તેમજ જેઓનું યદ્ધિ-ચિત્ત વર્ણન પશુ ગ્રંથોમાં મળી આવતું નથી એવી અનેક દીવ્યો-

પધિઓ હીમાલયમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે જેઓના ઉપયોગથી આસા-
 દ્ય મનાતાં અનેક દરદો સહેજમાં સારાં થવાં ઉપરાંત વળી વિધવિધ
 પ્રકારની સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વનસ્પતિઓ પૈકી કેટલી
 એકને નેપાળ, ભુતાન તરફના પહાડી લોકો સારી પેઠે ઝોળખતા
 હોવાથી બીજાંઓને ખતાવી પણ શકે છે. પરંતુ અફસોસ! કે આ-
 પણે બધા કોણ જાણે શા કારણથી એટલા બધા પ્રમાદ વશ થઈ
 ગયા છીએ કે આ દીશાનાં ચત્કિંચિત પણ પ્રયાસ કરતા નથી અને
 માત્ર કામ ચલાઉ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે સંતોષ માની વ્યવહારમાં
 પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ અને પછી સુખે દુઃખે જીવન ચાલે તેના માટે
 પ્રારબ્ધને દોષ દેઢએ છીએ. પરંતુ યાદ રાખજો કે આજમાનો સોધ
 ખોળનો છે, યુરોપ, અમેરીકા વિગેરે દેશો જે સ્વર્ગ તુલ્ય સંપત્તિ
 ભોગવી રહ્યા છે તે શોધખોળનોજ પ્રભાવ છે. અને તેથી આપણે
 પણ શોધખોળના કાર્યમાં પુર્ણ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થઈ એ તો તેવાંજ
 મિષ્ટ ફળોને પ્રાપ્ત કરીએ. કારણ “નાનારત્નવસુધરા” એ કથનાનુ-
 સાર કુદરતના અચુટ ખજાનામાં તો દેવ દાનવ, અને માનવ માનવો
 ઉત્પન્ન થતી દરેક ઇચ્છાઓ, દરેક આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવાના
 અનેક પદાર્થો વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલા છે, પરંતુ યોગ્ય અધિકારી
 સિવાય બીજાને તે પ્રાપ્ત થતા નથી, અને તેથી જેને કાષ્ઠપણુ પહોં-
 ચીની અપેક્ષા હોય તેણે શુદ્ધ હૃદયથી કુદરતને શરણે જઈું જોઈએ.
 અર્થાત એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અત્યંત ઉપયોગી વિષયોની અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રસાયન ઔષધો એટલે શું ?	૫
„ „ ની સેવન વિધિ	૭
મહા રસાયન-જીવન	૬-૧૭
આમળાના યોગથી બનતાં બીજાં જિત્તમ ઔષધો ...	૧૭-૨૦
અર્શ રોગહર મહોષધ	૨૧
આમળાનું તેલ	૨૨
મદર, કષ્ટાર્તવ, વાઝીઆપણુ વિગેરે સ્ત્રીરોગ માટે દીવ્યોષધ. ૨૩-૨૮	
મહાશ્વાસ અને ખાસી ઉપર ઊસ્તાદ ઔષધ	૨૯-૩૪
સંધિવાનો અજ્ય ઉપાય	૩૫
પ્રમેહની પ્રતળ મહોષધિ	૩૬
ઉષદંશનો અકસીર ઇલાજ	૩૭
નપુંસકતા માટે અજ્ય ઉપાયો	૪૦
બદનું અવ્યર્થ મહોષધ	૪૧
સુહમાર, પછાડ વિગેરે ઉપર લેપ	૪૧
ઉષદંશની ચાંદી ઉપર અદ્વીતિય ઔષધ	૪૧
નપુંસકતા નાશક એક અજ્ય પ્રયોગ	૪૨
બનાવટી સોનુ, રૂપુ બનાવવાના પ્રયોગો	૪૭-૫૩
કોઠ, પત વિગેરે ત્વચારોગો માટે અમૂલ્ય ઔષધ ...	૫૪-૬૨
એક પુટી અબ્રક ભરમ	૬૪

વિષય.

પૃષ્ઠ.

સુવર્ણ ભસ્મ	૬૬
રક્તાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તપ્રદર અને રક્તપિત્તનું મહોષધ	૬૭
મધુમેહનો અકસીર ઇલાજ	૬૯
બરેણ અને કમળાનો અજ્ય ઉપાય	૭૩
ઝેર કચોદાનું ઝેર દૂર કરનારી ઔષધિ	૭૮
અમ્લપીત અને અજીર્ણના અનુભવસિદ્ધ ઔષધો ...	૭૯-૮૨
મંદાગ્નિહર મહોષધ	૮૫
દૃશ્વિક વિષહર મહોષધ	૮૬
મેક્ષેરીઆ અને રોગ શામક સરળ પ્રયોગ	૧૦૫
નવિન પ્રમેહનું રામચાણુ ઔષધ	૮૮
અનેક ગદહરીસિદ્ધ નાગાર્જુન ગુટિકા	૧૦૫
ધાતુવર્ધક ઊત્તમ ચૂર્ણ	૧૧૬
સંગ્રહણીનો અકસીર ઇલાજ	૧૧૮
આસના દરદ માટે ઊત્કૃષ્ટ ઉપાય	૧૧૯
વિષવિનાશક મુદ્રિકા	૧૨૦
હાત પાડી નાખનારી વનસ્પતિ	૧૨૩
વાત બ્યાધિહર પ્રયોગ	૧૨૪
બાળકોના ઊદર રોગનું અત્યુત્તમ ઔષધ	૧૨૫
અસ્મરી ભેદક મહોષધ	૧૨૫
જનનેન્દ્રિયની સુસ્તી વિનાશક લેપ	૧૨૬
નપુંસકત્વ નિવારક તેલ	૧૨૬
અજ્ય કૃણદાયક લોહાર્ક	૭૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આરાની અદ્યુત્તમ ગોળી બાંધવાની રીત	૭૫
મધુમેહહર મીઠશ્વર	૭૭
વીર્ય સ્થંભક તેલ	૧૨૭
સ્તન દદીકરણ લેપ	૧૨૮
વાઇનું મહૌષધ	૧૨૯
હડકવાનું અનુભવસિદ્ધ ઔષધ	૧૩૧
જવર મહૌષધ	૧૩૩-૧૩૬-૧૪૯
અર્ધુદહર અજળ લેપ	૧૩૮
અસાધ્ય ઉપદંશ અને તેના ખાંસી, ફમ, ક્ષય, સંધિતા વિગેરે ઉપદ્રવો માટે એક અજળ પ્રયોગ ...	૧૩૯
અર્શહર નૂતન ક્રિયા	૧૪૨
હિમાલયની દીવ્યૌષધિઓ	૧૪૩-૧૫૩
પારો બાધનારી દીવ્યૌષધિ	૧૪૪
પૂર્ણ કુંભા-ચિત્રક વક્ત્રી	૧૪૪
સુવર્ણકારક	૧૪૫
ક્યોરોદ્દાર્મનું કાર્ય કરનારી	૧૪૭
હ્રુધા, તૃષા નિવારક	૧૪૯
જ્યોતિષમતિ-પત અને કોઢના દરદ માટે એક ખાત્રી બરેલો રામબાણુ ઉપાય, સુવર્ણ સિદ્ધિ, અલૌકિક યુદ્ધ, સ્મૃતિ અને માનની પ્રાપ્તિ	૧૫૧-૫૬

ભવિષ્યમાં પ્રગટ થનારાં પુસ્તકો.

ચિકિત્સાતત્ત્વસુધાસિન્ધુ.

કેટલાંએક દરદોની નિવૃત્તિ જ્યારે આયુર્વેદિક ઔષધોથી વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે, ત્યારે કેટલાંએકની નિવૃત્તિ માટે યુનાની, એલોપેથીક, હોમીઓપેથીક વિગેરે વિદેશી ઔષધોની અસર પણ જોવી તેવી નથી, આ ઉપરાંત વળી જડ ધાલી બેડેલાં અસાધ્ય દરદો કે જેઓના ઉપર આ બધાં ઔષધો જ્યારે નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે કોઈ, કોઈ વૈદ્યો, ડોક્ટરો કિંવા સાધુ, સત મહાત્માઓ, પોતાના ખાસ ઉપચારથી થોડાજ સમયમાં તેવાં દરદોને એવી તો રીતે નાશુદ્ધ કરે છે કે જે દેખી આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ. આ બધા ઉપરથી સમજાય છે કે ચિકિત્સાના કાર્યમાં પૂર્ણ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી જેણે ઊત્તમ વૈદ્ય કે ડોક્ટર બનવું હોય તેણે વૈદ્યક-શાસ્ત્રની માત્ર એકજ પદ્ધતિનું નહિ પરંતુ, આ સમગ્ર બાબતોનું જ્ઞાન અવશ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ. વૈદ્યકશાસ્ત્રની પૃથક્ પૃથક્ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન આપે એવા પુસ્તકો તો અનેક છે, પરંતુ જેના અધ્યયનથી બધી પદ્ધતિઓનું સંપૂર્ણ રહસ્યમય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એવાં પુસ્તકોની ખોટ છે; જ્યાં ખાસ ઉપચારોનો વિષય તો એવો શુદ્ધ છે કે તેની જેઓને માહોતી હોય છે તેઓ પ્રાણાતે પણ તે ઉપાયો બીજાને બતાવતા નથી, અને તેથી આ બધા ઉપાયો જે એકજ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય તો જન સમાજને અત્યંત લાભ થાય એમ ધારી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, જેમાં દેશી વિદેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રના છેલ્લામાં છેલ્લા નિર્ણય પ્રમાણે દરેક રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો,

પૂર્વરૂપો, દરેક રોગો ઝોળખવાનાં લક્ષણો, સાધ્યા સાધ્ય વિચારો, પથ્યાપથ્ય નિર્ણયો વિગેરે બાબતોની રચણ સમજણ આપ્યા બાદ તે, તે દરદોની નિવૃત્તિ માટે એવા તો અનુભવ સિદ્ધ પ્રત્યક્ષ દુર્ગદાશક ઔષધો, એવી તો અમોલ જડીબુટ્ટીઓ, એવી તો ગુપ્ત દ્રવ્યો આપવામાં આવી છે કે જે રામબાણની માફક કદી પણ નિષ્પજ ન જાય તેવું કાર્ય કરે છે.

આ પુસ્તકના વિશેષ વખાણ ન કરતાં માત્ર એટલું જ કહેવાતું અમે સાહસ કરીએ છીએ કે નિદાન અને ચિકિત્સા વિષયનું જીયામાં જીયા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ધ્વજા રાખનારને આ કરતા ખીણુ કોઇપણ બિત્તમ પુસ્તક મળી શકશે નહિ; એટલું જ નહિ પરંતુ આ ગ્રંથમાં કહેલી પદ્ધતિ મુજબ દરદીઓનો સારવાર કરવાથી સૃષ્ટિમાંથી અકાળ મૃત્યુ અને જીર્ણ દરદોની સંખ્યા પણ ઘણી ઓછી થઇ જશે.

હાલમાં દીર્ઘ પરીશ્રમથી આ પુસ્તક લખાઇ તૈયાર થયું છે, જેની અગાઉના ગ્રાહકો જેટલીજ પ્રતો વર્ષ દિવસ પછી છપાઇ પાકા પુંઠાથી બંધાઇ પ્રગટ થશે. કિંમત. અગાઉના ગ્રાહકો પાસેથી એટલે પુસ્તક અગદ થતા પહેલાં જેઓ ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવશે તેઓ પાસેથી રૂ. ત્રણ અને પાછળથી જે પ્રતો શિલિખા હશે તો રૂ. ચાર લેઇ આપવામાં આવશે.

પોષ્ટેજ દરેકના માટે જીડુ સમજવું. માટે તાત્કાળ અગાઉના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ.

દ્વિતીય ભાગ.

આ પુસ્તકમાં આ લોકના તેમજ પરલોકનાં સર્વે પ્રકારનાં સુખો સંપાદન કરવાની ગુરૂકીલો (ગુપ્તી કુચી સમાગેલી છે, અને તેથી એના અભ્યાસથી મનુષ્યોના મનમાં ઉત્પન્ન થતી બધી ઇચ્છાઓ સંતોષ થાય છે; જ્યારે આમ છે ત્યારે જો આપને વ્યાપાર, ઊદ્યોગ નોકરી, ચાકરી વિગેરેમાં અઠગક દ્રવ્ય, શુભ સંતતિ અને પવિત્ર પ્રેમદા સંપાદન કરી સ્વર્ગીય સુખમય સંસાર બનાવવો હોય, લોક-માન્યતા મેળવી જગતમાં અગ્રગણ્ય પ્રસિદ્ધ પુરુષોની પંકિત પ્રાપ્ત કરવી હોય, વચન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી પ્રાણી માત્રનાં દુઃખો અને દરદો દૂર કરનાર સિદ્ધ મહાત્મા બનવું હોય, અમિત વિશ્વની જડ, ચૈતન્ય સમસ્ત વસ્તુઓની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની સ્થિતિ સમજવાનું ત્રિકાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય, મૃત્યુ ઉપર જ્ય મેળવી ઇચ્છાનુ સાર દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવવું હોય, મલીન માનવવૃત્તિઓને ત્યાગ કરી દીવ્ય નવજીવન સંપાદન કરવું હોય, સમસ્ત વિશ્વને વશ કરી તેની પાસે ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરાવવું હોય, આત્મ ચિંતન વડે ઇશ્વર સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવું હોય, અથવા એ સિવાય અન્ય પણ કંઈ આશા ઊમેદો હોય તો તે પૂર્ણ કરવાને માટે કંઈપતિરૂપત ઇચ્છા ક્ષણપ્રદ આ અંથના તત્કાળ અંકક થાઓ. !

લાખો રૂા ખર્ચ કરવાથી કિંવા આ જન્મખર્ચ ત સાધુ, સંત, મહાત્માઓની સેવા કરવા છતાં પણ આવું શુભ જ્ઞાન-શુભ રહસ્ય પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે.

પુસ્તક ડીસેમ્બર સને ૧૯૨૨ની આખર સુધીમાં છપાઈ બહાર પડશે. કિંમત-અગાઉથી નામ નોંધાવી આદક થનાર ગણેથી દર પ્રત-નો રૂા સવા અને પાછળના ગ્રાહકો પાસેથી રૂા. બે લેવામાં આવશે. પોષ્ટેજ તથા પેકીંગ ખર્ચ દરેકના માટે જીદુ સમજવું.

એનેજર-નિલાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ-વાયા-તલોદ. એ. પી. રેલવે.

અમારાં રામબાણુ ઔષધો.

પ્રદરાન્તક ચૂર્ણ—નર્મદા નિવાસી એક યોગી મહાત્માની કૃપા આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થયેલા આ ઔષધના સેવનથી અમળાઓનાં લાલ, સીલાં, ઘોળાં, કાળાં, પીળાં વિગેરે સર્વે જાતનાં પ્રદરો મમે તેવી અસાધ્ય રિથતિમાં હોય તો પણ માત્ર દશ દિવસમાં દુર થાય છે. કિંમત એક ડાબીના માત્ર બે રૂ.

કંઠમાલહર ચૂર્ણ—કંઠમાળના અસાધ્ય ગણાતા દરદ ઉપર આ અકસીર ઇલાજ છે, અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવી તે રામબાણુ ગુણની ખાતરી કરી છે. કિંમત એક ડાબીનો રૂ. એક.

કુદાન્તક સિદ્ધૌષધિ—ગીરનારની ગુફાઓમાં થતી એક દીઠ ઔષધિના યોગથી બનાવવામાં આવેલા આ ઔષધના ઉપયોગ મમે તેવું હઠીલું ખસ, દાદર અને ખરબવાતું દરદ તો તત્કાળ ના પામે છે, એમાં કંઈ નવાઈ નથી, પરંતુ જગતમાંથી જીવવાની આશા છોડી બેઠેલા મહા કુશ અને પતના દરદીઓ પણ સાના થયા હાખલા મોજુદ છે. કિંમત સાઠ ગોળીઓની એક ડાબીના રૂ. ૧.

વંધ્યસ્ત્રવિનાશક ચૂર્ણ—આ ઔષધિના સેવનથી સંતતિ વિના સ્ત્રીશાનવત્ લાસતાં અનેક ગુહામાં પારણાં બંધાઈ નંદનવન દેખ્યા આનંદમય બન્યા છે. કિંમત એક ડાબીના રૂ. ત્રણ.

બાલકાસાન્તક—દર વર્ષે લાખો બાળકોનો પ્રાણ લેનાર ઉંઠાં-ઠીયાના દુષ્ટ ચેપી રોગનો આ અકસીર ઉપાય છે. કિંમત ડાબીનો રૂ. એક. પોષ્ટ તથા પેકિંગ ખર્ચ દરેક ઔષધના માટે જુદું સમજવું. વાપરવાની વિગત દરેક ઔષધ સાથે લખી મોકલવામાં આવે છે.

મેનેજર-વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગ્રામ-વાયા-તલોદ, એ. પી. જિલ્લો.

